

BUDAIKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

DÉNES IVÁN ZOLTÁN RÓL –

MARZALI HENRIKRÓL

HAVASRÉTI JÓZSEF

TAKÁCS TIBOR RÓL – ERDŐS PÉTERRÓL

MESZMANN T. TIBOR

FRIESZ-KOVÁCS KAMILLÁRÓL

BENCZES ISTVÁN

CSANÁDI MÁRIÁRÓL –

MAGYARORSZÁG

AUTORITÁRIUS RENDSZERÉRŐL

ALE ÉVA

DUPCSIK CSABÁRÓL –

MAGYAR SZOCIOLÓGIATÖRTÉNETRŐL

LÁZS SÁNDOR

MOLNÁR ANTALRÓL – FERENCES

FORMULÁSKÖNYVEKRŐL

KONCSIK LAURA

TAKÁCS IMRÉRÓL – A PORTA SPECIOSÁRÓL

RAFFAY ENDRE

SZAKÁCS BÉLA ZSOLTRÓL – ÁRPÁD-KORI

ÉPÍTÉSZETRŐL

PROBLÉMA

HONT ISTVÁN, HÁBORÚ, NŐI ÍRÓK

SZEMLE

SZÜCS JENŐ, OLAY CSABA, RÉZ ANNA,

DRASKÓCZY ESZTER, FÜZI IZABELLA,

SZIJÁRTÓ ZSOLT, BÁN-FORGÁCS NÓRA KÖNYVEIRŐL,

ZSOLT PÉTER A VALÓ VILÁGRÓL,

LÁSZLÓ GÉZA AZ ÜZLETI DÖNTÉSEKRŐL

MI A PÁLYA?

STEVEN SHAPIN THOMAS KUHN RÓL,

NAGYFI RICHÁRD

A MESTERSÉGES INTELLIGENCIÁRÓL,

PATRICK GEARY PUTYIN

TÖRTÉNELEMKÉPÉRŐL

BUDAIKESZVÉ

Főszerkesztő: Wessely Anna
 Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)
 A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály
 Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor, Lakner Judit,
 Madarász Aladár, Majtényi László, Margócsy István, Pajkossy Gábor

35. évfolyam 1. szám

2023. tavasz - nyár

BÍRÁLAT

Törő László Dávid: Egy talált életmű megtisztítása	Dénes Iván Zoltán: Választott nemzet Marczali Henrik élete és munkássága	3
Havasréti József: Punkháború Óbudán Hadjárat a korai magyar punk zenekarok ellen	Takács Tibor: Botrányt akarunk! Rágalmak a CPg és a magyar punk zenekarok ellen	10
Meszmann T. Tibor: „A mai Orion már nem az az Orion”	Friesz-Kovács Kamilla: „Volt egyszer egy Orion...”	16
Benczes István: Párt – állam – pártállam	Mária Csanádi, Márton Gerő, Miklós Hajdu, Imre Kovách, Mihály Laki, István János Tóth: Dynamics of an Authoritarian System, Hungary 2010–2021	21
Ale Éva: Politikus tudós vagy tudós politikus?	Dupcsik Csaba: A magyar szociológiai gondolkodás története 1990-ig	29
Lázs Sándor: Ferences formuláskönyvek	Molnár Antal: Die Formelsammlungen der Franziskaner- Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554)	35
Koncsik Laura: Ékes kapu	Takács Imre: Az esztergomi Porta Speciosa	43
Raffay Endre: Miért éppen Dunántúl?	Szakács Béla Zsolt: Árpád-kori építészet a Dunántúlon	48

PROBLÉMA

Danielle Charette – William Selinger	A politikai próféta, aki a Harvardon nem kellett Globális konfliktustól sújtott korunkban végre eljött Hont István ideje	56
Jürgen Habermas	Háború és felháborodás	60
Török Zsuzsa	Lapszerkesztő nők az 1860-as években (Módszertani megfontolások)	64
Mészáros Zsolt	Szabadpolcon: Női írói életművek a monográfia műfaja tükrében	69

SZEMLE

Kontler László	The Historical Construction of National Consciousness: Selected Writings by Jenő Szűcs, edited by Gábor Klaniczay, Balázs Trencsényi, and Gábor Gyáni	75
Csepeli György	Olay Csaba: Regionális és nemzeti identitás Egy hermeneutikai megközelítés	77
Kaposi Márton	Draskóczy Eszter: Alvilágjárások és pokolbeli büntetések Dante komédiájának antik és középkori forrásai	78
Kevei Andrea	Réz Anna: Mardos A büntudatról kilenc fejezetben	80
Tóth Benedek	Füzi Izabella: A vurstlitól a moziig A magyar vizuális tömegkultúra kibontakozása (1896–1914)	82
Dunai Tamás	Szijaártó Zsolt: Sokszínű médiavilágok A mindennapi élet és a médiakutatás antropológiai dimenziói	85
Zsolt Péter	VV10 – Egy valóságshow valósága	88
Szőke Gergely László	Bán-Forgács Nóra: Az adatvédelmi ombudsman intézménye Magyarországon A kezdet és a vég, 1995-2011 Bán-Forgács Nóra: A rendszerváltás és az adatvédelmi ombudsman Magyarországon Az adatvédelmi ombudsman alapjog-értelmezése	90
László Géza	John Kay – Mervyn King: Radikális bizonytalanság – döntéshozatal a számokon túl	93

MI A PÁLYA?

Steven Shapin	Elvadult paradigmák The Last Writings of Thomas S. Kuhn, edited by Bojana Mladenović	97
Nagyfi Richárd	Az alkotás a mesterséges intelligencia korszakában	103
Patrick Geary	Az európai etnikai nacionalizmus gyökerei	108

BUKSZ szerkesztősége
E-mail <BUKSZ@c3.hu>
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A BUKSZ hálózaton a
<http://buksz.c3.hu>
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály
és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a BUKSZ-
Stúdió. Nyomda: Prime Rate Kft.

Előfizetési díj évi 5000 Ft. Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány KHB számlájára.
Számlasszám: 10402166-21634716-0000 0000

ISSN 0865-4247

EGY TALÁLT ÉLETMŰ MEGTISZTÍTÁSA

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

Dénes Iván Zoltán: Választott nemzet

Marczali Henrik élete és munkássága

Balassi Kiadó, Budapest, 2022., 536 oldal, 4800 Ft

Dénes Iván Zoltán neve jól ismert a historiográfia és az eszmetörténet iránt érdeklődő olvasók előtt. Feldolgozta a legvitatottabb magyar historikus, Szekfű Gyula történelmi pályájának kezdeti szakaszát,¹ majd 2015-ben átfogó jellegű monográfiát írt az életműről.² Újabb könyvében egy nem kevésbé jelentős történész, Marczali Henrik életének és munkásságának bemutatására vállalkozott. Jóllehet Marczali neve nem kelt(ett) olyan kiterjedt és heves historiográfiai vitákat, mint Szekfűé, Dénes Iván Zoltán feladata ebben az esetben sem volt egyszerű. Egyrészt azért, mert csupán a nyilvános források (Marczali könyvei, forráskiadásai, tanulmányai, bírálati – több tízezer oldal) áttekintése is óriási munkát igényel, nem beszélve a kortárs fogadtatás elemzéséről. Másrészt az is megnehezíti a témához való közelítéseket, hogy az életmű vizsgálatok a Marczalit érő politikai és személyes indíttatású támadások egész sorával találkozunk; egy ilyen támadássorozat vetett véget hivatalos történelmi karrierjének is, amikor az 1920-as évek elején kiszorították az egyetemi szférából. Míg tehát a historiográfia művelőjének Szekfűvel kapcsolatban az utólagos értelmezések valóságos kavalkádjában kell valahogy tájékozódnia, Marczali életútja joggal írható meg a marginalizálás és elfeledés/elfeledtetés történeteként is. Jelen könyv értelmezésekor azért is indokolt Dénes Iván Zoltán Szekfűvel foglalkozó

munkáiból kiindulni, mert egyetemistaként Szekfű pályáját tanulmányozva találkozott először Marczali bizonyos írásaival, így a *Három nemzedékről* írt bírálatával. Jóval később pedig külön tanulmányban dolgozta fel kettejük (mester és tanítványa) ellentmondásos viszonyát.³ Nem mintha korábban nem ismerte volna Marczali nevét: mint az *Előszó*ban kifejti, rokon szálak fűzik hozzá, gyerekkorában gyakran hallott is róla.⁴

A Szekfű Gyuláról írt 2015-ös könyvben elsősorban a kritikus megközelítés volt a hangsúlyos, amelyhez képest a mostani Marczali-monográfia egyfajta ellenpontnak is tekinthető, ugyanis egy olyan történészről szól, aki szakmai és etikai szempontból közelebb áll Dénes Iván Zoltánhoz. Marczalit elsősorban történelmi függetlensége és az önálló véleménye melletti kitartása miatt tiszteli, de többször kiemeli, hogy történelmi munkáit „nyitott”, „tárgyilagos”, „komplex”, „realista”, „hiteles” és „korrekt” megközelítés jellemezte. Marczali habitusát nemegyszer hasonlítja össze Szekfűével: „Szécsen [Antal]t Szekfű Gyula egyik történetíró példaképének tekintette. Ezt Marczaliról nem mondhatjuk el. Marczali Henrik nem egyik vagy másik ajánlója véleményét követte, hanem a saját véleményét alakította ki.” (47. old.) Dénes Iván Zoltán Marczalit Hajnal Istvánnal állítja párhuzamba, aki szintén ragaszkodott a „történetírói függetlenségéhez” (342. old.). A történetírás történetéről írva a szerző tehát azt is érzékelteti, milyen történelmi ethoszt, habitust tart ideálisnak, s talán nem túlzás azt állítani, hogy a Szekfűt középpontba emelő historiográfiai hagyománnyal szemben Marczali és Hajnal pozitívabb értékelésével egy ellentörténet megalkotására törekszik.

Dénes Iván Zoltán rendkívül sokoldalúan közelít tárgyához. Megismerteti az olvasót a Marczali család történetével, a családtagoknak a zsidósághoz való viszonyával, illetve betekintést nyújt a történelmi mindennapokba. Az intézménytörténeti fejezetek a XIX. századi történelmi képzésről mutatják azt a közeget, ahol Marczali tanult és tanított. Más fejezetekben a szövegelemzésre kerül a hangsúly, Marczali művei gondolatmenetének rekonstrukciójára és a kortárs recepció elemzésére. Mindezt azért fontos kiemelni, mert Dénes Iván Zoltán nem csupán a nagy művekre, vitákra és eszmetörténeti fogalmakra koncentrál,⁵ hanem megpróbál minél több látószögből közelíteni egy-egy problémához. Szövegelemzési módszeréről elmondható, hogy

¹ ■ Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. *A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Akadémiai, Bp., 1976.

² ■ Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus*. Kalligram, Pozsony, 2015.

³ ■ Dénes Iván Zoltán: Mester és tanítvány: Marczali Henrik és Szekfű Gyula. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Szerk. Ujváry Gábor. Ráció, Bp., 2011. 195–212.

⁴ ■ „Gyerekként apámtól többször hallottam Marczali Henrikről. Azt, hogy apám nagymamája testvérének a fia volt, híres ember lett és hogy végkielégítést kért nyugdíj helyett infláció idején, amivel igen rosszul járt.” (9. old.)

⁵ ■ A nagy módszertani vitákra és eszmetörténeti fogalmakra koncentrálo historiográfia kritikájához újabban magyarul lásd: Baráth Katalin: *A történetírás terhe. A magyar historiográfia rendhagyó története*. Kijarat, Bp., 2021. 7–8. old.

általában terjedelmesen idéz Marczali és kortársai munkáiból, majd összeveti az adott szövegrészt a későbbi értelmezési hagyományokkal. A korabeli szövegek hosszas felidézését belső rekonstrukciónak nevezi: Miskolczy Ambrus ezt egy recenzióban dokumentumfilmes eljárásként jellemezte.⁶ Az elbeszélés módja változatos: hol távolságtartóan rögzít bizonyos megállapításokat, hol pedig éles kritikát gyakorol, különösen azon intézmények és politikai gyakorlat felett, amelyek felelőssé tehetők Marczali ellehetetlenítéséért (a felelősség hangsúlyozásához lásd különösen: 285. old.).

Marczali Henriket az első magyar professzionális történetírónak nevezi, teljes joggal. Itt mindjárt kínálkozik az összevetés az ideáltípust jelentő Leopold von Rankéval. Mindketten a szemináriumi rendszer bevezetéséről és számos neves történész kineveléséről ismertek, és rengeteget tettek a történészképzés szakszerűbbé válásáért. A nemzeti történelem nagy szintéziseinek megírása mellett a világtörténelem műfajában is kipróbálták magukat,⁷ sőt időnként új – ma az *oral history*hoz asszociált – forrástípusokat is felhasználtak.⁸ (Ez utóbbi forrás jelentőségét persze nem érdemes túlbecsülni, hiszen döntően mégiscsak az írott forrásokra támaszkodtak.) A nemzeti történelmet európai kontextusban dolgozták ki. Rajongtak a nagynak tartott államférfiakért, akiknek ideális esetben nemzetnevelő szerepet is szántak. Marczali egyik kedvenc történelmi alakja Mátyás király volt, Tisza Istvánt pedig a „legnagyobb magyar politikusnak” tartotta (302. old.). Tegyük hozzá azonban, hogy Marczalinál nem csupán a hatalmi politikában való jártasság avathatott valakit pozitív történelmi szereplővé, hanem az is, ha sokat tett a „népnevelésért” és a kultúráért, mint például Mária Terézia (128. old.).

Ranke és Marczali nemzeti szempontból elkötelezett történészek voltak, a nemzeti történelmet pedig historizálták. Dénes Iván Zoltán úgy foglalja össze Marczali differenciált nemzetszemléletét, hogy az sem nem „perennialista” (azaz nem hisz az örök nemzet fogalmában), sem nem „modernista” (a

nemzetet tehát nem csupán modern képződménynek tartja) (60. old.). Egyetértek azzal, hogy Marczali nemzetfelfogása e két pólushoz képest nyerhet értelmet, jöllehet a modern historizmus fogalmát is alkalmasnak tartom pozíciója leírására, mert jól szemlélteti Marczalinak mint modern történésznek a nemzetépítési folyamatban játszott szerepét. A historizmus az esszencializmus és a konstruktivizmus között helyezhető el,

mert álláspontja szerint egy szubjektum (például a nemzet) csak történetében és folyamatos átalakulásában ismerjük meg – ezzel együtt a történetírásban a történelemben megjelenített szubjektum létező dolog, még ha folyton változik is.⁹ A historizmusban múlt, jelen és jövő egymásba folyik, mert a jelenből megismert múlt adja meg a jövő számára az orientációs pontot. Múlt, jelen és jövő összekapcsolására számos példát találhatunk Marczalinál, az egyik különösen szemléletes szöveg az 1917-ben közölt – a szerző által egyébként bőven idézett – *A magyar őstörténet forrásainak historiográfiája* című tanulmány. Ebben Marczali így ír: „A történelem a nemzet lelkiismerete, öntudata, a múltnak a jelenen át a jövővel összekötése, annyi fejlődési fokon át fenntartott azonossága.” (Idézet: 239. old.) A fejlődési fokok

változnak, de bizonyos nemzeti azonosságok (tehát a történelmi elbeszélés szubjektuma) nem. Mindebből adódik, hogy bár a szerző azon állításával egyetértek, miszerint Marczalinál a nemzeti történelem nem egyoldalúan lineáris folyamat (hiszen számol

6 ■ „...a szerző annak érdekében, hogy előadását mederben tartsa, úgy jár el, mint egy dokumentumfilm-rendező, hagyja beszélni műve szereplőit, miközben vaskövetkezetességgel rekonstruálja Szekfű úgynevezett elbeszéléseinek vezérsémáit, azok színeváltozásait, és kemény ítéletet mond...” Miskolczy Ambrus: Szekfű Gyula, a történetíró és az ideológus időszerűtlen időszerűsége: Széjlegyzetek Dénes Iván Zoltán A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus (Pozsony, Kalligram, 2015) című művéhez. *Valóság*, 58 (2018), 11. szám, 72. old.

7 ■ A külföldi historiográfiai szakirodalom Marczalit ezen törekvései miatt nemzetközi viszonylatban is kiemeli: Matthias Middell – Katja Naumann: *The Writing of World History in Europe from the Middle of the Nineteenth Century to the Present: Conceptual Renewal and Challenge to National Histo-*

Marczali Henrik

a törésekkel és az egyes korszakokban meg nem valósult alternatívákkal), elbeszélései olyan értelemben mégiscsak egyirányúak, hogy csúcspontjait a modern, egységes nemzet, valamint a „civilizáció” diskurzusa jelenti. Ráadásul Marczali azokat a korszakokat értékeli legpozitívabban, amelyekben szerinte megvalósult valamifajta nemzeti egység (így Mátyás idejét). A „civilizáció” diskurzusa ezenkívül Marczalinál összekapcsolódott a más nemzetekről alkotott sommás ítéletekkel. A román népet például „barbárnak” tartotta, mely szerinte még nem érte el azt a fejlettségi fokot, ami a magyar népet már jellemzi.

Ranke is, Marczali is fontosnak tartotta az „objektivitás” eszméjét (bár Ranke e szót nem használta, Marczali annál inkább), ám a mai napig nagy viták tárgya, milyen „objektivitásról” volt szó a professzionális történetírás esetében. Dénes Iván Zoltán számos kiadott és kiadatlan forrást közöl és elemez ezzel a kérdéssel kapcsolatban. Marczali 1895-ben úgy látta, hogy „a teljes objektivitás most is csak ideál, mely csupán nagy tanulmány és elvonás [elvonatkoztatás, önfegyelm?] árán közelíthető meg” (48. old.). Ezek szerint a tudósok ideálok kell követnie, elmélyülten dolgoznia és lehetőleg „elvonni” magát a jelenétől és emberi elfogultságaitól, hogy minél hitelesebb történelmet írjon. A Dénes Iván Zoltán által az „elvonás” szó kibontására használt kifejezéseket nagyon találónak tartom. Valóban „önfegyelmzésről” van szó ebben az esetben,

foucault-i szóhasználattal saját magunk megmunkálásáról. A professzionális történész saját személyének aktív alakításával, rendszabályozásával közelítheti meg a kívánt tudóseszményt. A történelemről írt szövegei alapján egyébként úgy tűnik, az önfegyelm szorgalmazása ellenére Marczali nem valamilyen természet tudományos, értékmentes elfogulatlanságot hirdetett, és nem volt híve az adatgyűjtésben kimerülő „pozitivizmusnak” sem. Több szövegében és előadásában megtalálható a gondolat, hogy az objektivitásra törekvés ellenére a történetírásban az „objektív”, azaz racionális elemek kibogozhatatlanul összekeverednek a „szubjektív” tényezőkkel.¹⁰ Érdemes szemügyre vennünk Marczali egyetemi előadását a módszertanról Dénes Iván Zoltán szöveg-rekonstrukciójában. Kiderül, hogy Marczali addig tartotta tiszta tudománynak a történelmet, amíg bizonyos tények megtörténtével vagy meg nem történtével foglalkozik, hiszen a tények értelmezése már sok tekintetben a „szemlélődésből”, a „nézetből” adódik (166. old.).

Marczali a jó történész számára bizonyos emberi kvalitásokat is előírt, úgymint a kritikus, szkeptikus hozzáállást. Az életrajzírás feltételeként pedig az „emberismere-

tet” jelölte meg. Tanulmányaiban a német forráskritikai iskola tanulságai köszöntek vissza, valamint a „törvénytudományok és a szellemtudományok neokantiánus megkülönböztetése” (172. old.). Azaz Marczali nemcsak a forráskritikában volt járatos,

ries. In: Matthias Middel – Lluís Roura (eds.): *Transnational Challenges to National History Writing*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2013. 101. old.

8 ■ Ranke a szerb történelemről írt könyvéhez (*Die serbische Revolution. Aus serbischen Papieren und Mittheilungen*. 1829) használt fel interjúkat, amelyeket Bécsben készített egy emigráns szerb történésszel. Vö. Andreas D. Boldt: *Leopold Von Ranke. A Biography*. Routledge, New York, 2019. 63. old.

9 ■ Simon Zoltán Boldizsár: *Historicism and Constructionism: Rival Ideas of Historical Change. History of European Ideas*, 45 (2019), 1171-1190. old. Érdemes a leírtakhoz hozzátenni, hogy e pozíciók megrajzolásában sokkal inkább ideáltípusokról van szó, nem normatív erejű, minden kontextusban változatlan jelentésű fogalmakról. Hiszen a historizmus történetészei is lehetnek bizonyos kérdésekben esszencialisták, de egyes kortársak

szemében túl konstruktivistának, sőt relativistának is tűnhetnek. A historizmusról mint egyfajta korai relativizmusról lásd: Wolfgang Kämmerer: *Friedrich Meinecke und das Problem des Historismus*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2014.

10 ■ „...mert a történetben az objektív tényről el nem választható az írók subjectív meggyőződése és színezése.” (Idézi: 65. old.)

11 ■ Ahogyan Ranke is: egyik új értelmezője egyenesen „proto-posztmodern” történésznek nevezi, mivel Ranke is hangsúlyozta a múlt és a történelem fogalmi különbségét és a történetírás esztétikai vonatkozásait, még ha minden történelmet nem tartott is egyenlőnek. Lásd Andreas D. Boldt: *Ranke: Objectivity and History. Rethinking History. The Journal of Theory and Practice*, 18 (2014), 457-474. old.

elméleti képzettsége is volt. Ehhez hozzáfűzném, hogy a két világháború közötti magyar szellemtörténet némileg igazságtalanul nevezte a dualizmus kori történetírást „pozitivistának” („adatgyűjtőgető”, „tényközpontú” értelemben), hiszen a történetírás művészi, szintézisalkotó elemeivel Marczali is tisztában volt.¹¹ A különbség a szellemtörténethez képest (és a rankei historizmussal szemben álló droyseni historizmushoz mérve) inkább a hangsúlyeltolódásokban tűnik fel: a szellemtörténet sokkal nagyobb terepet szánt a történetész „alkotói” oldalának kidomborítására, és nem feltétlenül a szubjektív elemek tompítását, „fegyelmezését” tartotta a legfontosabbnak. Egyébként épp ezért érdemes lett volna használni és idézni a könyvben Marczali 1896-ban, a *Budapesti Szemlében* megjelent tanulmányát Rankéról, mert plasztikus leírását adja az ideálisnak tartott történetírói felfogásnak.¹² Ebben az összefüggésben azonban csak Rankéra hivatkozni Marczali esetében nem elégséges, aki számos francia és angol történetésznél is tanult (különösen Gabriel Monod és William Stubbs emelkedik ki). Mellesleg Ranke számos állami kitüntetést kapott életében (nem is beszélve a nemesi címről), míg Marczali a kitüntéseket nem fogadta el.

A professzionális, forráskritikára építő történetírás Európa-szerte szembeszállt a történelemmel kapcsolatos nacionalista mítoszokkal, a könyvben az ilyen jellegű viták számos példája szerepel. Marczali az ugor-török háborúról írva árnyalt álláspontot képviselt, elhatárolódott a romantikus őskereséstől, és különbséget tett a nyelveredet és a származás problémája között. Dénes Iván Zoltán felidézti ezt a komplex és higgadt álláspontot, és megállapítja, hogy a mai áltudományos véleményekkel szemben Marczali okfejtése még mindig vállalható (71. old.).

Valamivel nehezebb értelmezni Marczali szembenállását a közjogi nacionalizmussal. Egyrészt cáfolta az Aranybulla mitizált felfogását, amely szerint a híres kiváltságlevél angol hatás nyomán keletkezett, és a magyar alkotmányfejlődés csupán az angollal mérhető össze, azzal párhuzamos. Forráskritikai alapokon és európaibb szemlélettel közelített a kérdéshez: kimutatta, hogy az Aranybulla szövegszerűen nincs köze a Magna Cartához, hogy az ellenállási jog aragon eredetű (ezt utóbb cáfolta a történetírás), az angol és a magyar alkotmányos, illetve társadalmi viszonyok pedig különbözőek. Mint azonban Dénes Iván Zoltán könyvéből kiderül: Marczali sem volt teljesen mentes a közjogi nacionalizmus elfogultságaitól, el-eltűnt a határ a professzionális történetírás és a közjogi nacionalisták anakronisztikus, whig szemlélete között. Marczali ugyanis az 1298-as törvényekben már a modern, felelős parlamentáris kormány előképét látta, s ebben nem nagyon különbözött például az esszencialista felfogású Timon Ákos véleményétől.

Dénes Iván Zoltán több értelmezési kontextust nyit ki ebben a vonatkozásban: szerinte Marczalinak ezt a megállapítását tekinthetjük történetietlen visszavetítésnek, ám „a múlt utótörténetével számot vető termékeny gondolati asszociációnak” (90. old.) is. Ebben igaza van. Mert valamennyire nem része-e minden történeti elbeszélésnek, hogy a történetész számol a vizsgált múltbéli esemény utótörténetével? És vajon nem fordul-e elő minden történetben (még a professzionális előadottban is) múlt és jelen keveredése, tehát egy bizonyos fokú „anakronizmus”? Azzal együtt is igaz ez, hogy az angol közjogi nacionalizmusról írt historiográfiai szakmunkának már a címében is szerepel az „anakronizmus” kifejezés, ami arra utal, hogy a historiográfia történetibbnek tartja a jelent a múltba visszavetítő whig szemlélettel szemben a professzionális angol alkotmánytörténetet (William Stubbs).¹³ Inkább az „anakronizmusok” mértéke alapján lehet állást foglalni ezekben a vitákban, mivel a jelenre orientált megjegyzései ellenére Marczali alkotmánytörténeti munkásságának egészét mégsem a közjogászok és egyes alkotmánytörténetészek esszencializmusa jellemzi, akik minden korban a magyar demokratikus géniusz változatlan megnyilvánulását keresték.

Visszatérve Marczalinak az 1298-as törvényekről adott értelmezéséhez: érdemes lenne óvatossággal eljárni az értelmezési kontextusok kinyitásakor, hiszen itt Marczali nem akármilyen témához szól hozzá gondolati asszociációjával, hanem végeredményben egy akkor már kikristályosodott ahistorikus hagyománynak, a közjogi nacionalizmusnak tesz gesztust. Ráadásul nemcsak visszavetít, súlyosabb kijelentései is vannak a könyvben idézett szövegrészben: „Ily alakban tartja az eszme bevonulását, nemcsak nálunk, hanem először a világon nálunk!” – írja 1298-ra nézve Marczali a királyi hatalom rendi ellenőrzésének gondolatáról (idézi: 89. old.). Ezen a ponton érdemes lehet elgondolkozni azon, hogy a nagy nemzeti történelmi összefoglalók íróinak vajon nem tartozott-e eleve a feladatukhoz, hogy lehető-

12 ■ Marczali Henrik: Ranke Leopold. *Budapesti Szemle*, 85 (1896), 229–231. szám, 46–68. old.

13 ■ P. B. M. Blaas: *Continuity and Anachronism: Parliamentary and Constitutional Development in Whig Historiography and in the Anti-Whig Reaction between 1890 and 1930*. Martinus Nijhoff, The Hague, 1978.

14 ■ Jo Tollebeek: Exegi Monumentum. A nemzeti történelem nagy szintézisei. Ford. Törő László Dávid. *Aetas*, 28 (2013), 3. szám, 197–217. old.

15 ■ Hóman Bálint a fehérvári törvénynap évenkénti megtartásának kötelezettségét úgy értékelte, hogy itt egy „politikai jogokat gyakorló országos gyűlésről” volt szó, amely a királlyal szemben is érvényesíthette az alattvalók akaratát. A szerző szerint ez lényegében „a miniszteri felelősség elvének” elismerését jelenti. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*, I. köt., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1935. 496. old.

16 ■ Bonnie G. Smith: *The Gender of History. Men, Women, and Historical Practice*. Harvard University Press, Cambridge, 1998.

17 ■ Dóry Ferenc: Marczali Henrik: A katonai Mária Terézia-rend körül. *Századok*, 69. (1935), 1–3. szám, 117. old. Ezt a recenziót Dénes Iván Zoltán is megemlíti, de a tartalmára nem tér ki (315. old.).

leg minden értelmezési hagyományt belefoglaljanak szintetikus céllal készített műveikbe, amivel semlegesítik, de egyben meg is őrzik és a későbbi korok számára életben tartják ezeket a tradíciókat.¹⁴ Mert nemcsak a millenniumi történelem mesterelbeszélését író Marczalinál fordultak elő ilyen megállapítások, hanem később, a *Magyar Történet* Hóman Bálint által írt fejezeteiben is.¹⁵

Dénes Iván Zoltán a Marczali család hétköznapjait, a generációk viszonyát egymáshoz, illetve a pszichológiai vonatkozásokat is részletezi, nemegyszer felhasználva Marczali Henrik lányának, Marczali Pólinak értékes memoárját (München, 1973). A memoár egyrészt a legendaépítést szolgálta, másrészt megjelentek benne Póli ellentmondásos érzései is apjával kapcsolatban. A legendaépítés, tehát az apa „emberfeletti” imázsának megkonstruálása persze már eleve sugallja a bensőséges, bizalmi viszony hiányát. Kiderül, hogy Marczali rendszeresen megalázta és megverte a lányát, Póli szerint hiányzott belőle a „gyengédség”. A gyengédség hiánya a Marczaliról írt kritikákban is visszatérő elem. Hóman Bálint 1929-ben úgy látta, hogy tanítványai „az egyetemről kikerülve, volt mesterük lenéző ridegségétől tán nagyon is sietve menekültek melegebb szívű mentorok szárnyai alá” (idézi: 291. old.). Hajnal István 1940-ben publikált nekrológiájában pedig így fogalmazott: „a kiírhatatlan igénye az objektív, szenvedély nélküli, felsőbbrendű tudós teljesítményeket illetően, a múlt század tudományos optimizmusában gyökerezett. Sok csalódat és végül elszigeteltséget hozott számára.” (Idézet: 339. old.) Hóman és Hajnal esetében felfedezhető egy másfajta történelmi ethosz (illetve férfiaságeszmény) szembeállítás az „objektív”, rideg, távolságtartó és kritikus Marczalival. A könyvből kiderül, hogy ez a ridegség összefüggött Marczali intézményes szocializációjával és neveltetésével, valamint az ettől el nem választható objektivitás-esszéjével. Egyik mesterével, Kármán Mórral kapcsolatban Marczali első fontos élménye, amelyet visszaemlékezéseiben felidéz, hogy egy előadása után Kármán olyannyira összeszidta, hogy Marczali sírva fakadt (27. old.). Megfigyelhetjük, hogy Marczali szembe fordult a „gyöngé, magában nem bízó” emberekkel (207. old.). A kemény munka elkötelezett híveként kortársait megróta „lustaságuk” miatt. Érdemes erre a férfiaságeszmeszra¹⁶ kitérni, mert óvatosságra int a „nagy” tudósteljesítmények kritikátlan értékelésével kapcsolatban.

Dénes Iván Zoltán alaposan elemzi, hogyan szorították ki Marczalit az egyetemi szférából, az erről szóló fejezet kifejezetten megrendítő olvasmány. Az ellene áskálódók vezére, a „frusztrált rivális”, a megnövekedett hatalmú Ballagi Aladár (1919–1920-ban a budapesti egyetem rektora). Marczalit több ügyben is meghurcolták: felemlegették, hogy

kompromittálódott a Tanácsköztársaság idején, jóllehet ez a vád éppenséggel a vádlók rossz lelkiismeretéről is szólhatott. Azért is elővették, mert bírálta a Prónay-különítményesek terrorját – ebből kis híján diplomáciai botrány lett, ezért az ezzel kapcsolatos nyomozást végül leállították. A történészek közül nem mondhatott bárki bármiről bármit, főleg nem kényes, aktuális politikai kérdésekről. Marczali eltávolítása az egyetemről azt is szemlélteti, milyen sokoldalú kölcsönhatás volt a tudományos intézményrendszer és a tudománypolitika között, a különböző intézményi és hatalmi szintek képviselői ugyanis felváltva gyakoroltak nyomást egymásra Marczali eltávolítása érdekében. Ebben a fejezetben esetleg érdemes lett volna röviden kitérni arra, hogy egyes tudósok miért, vagy miért nem támogatták Marczali nyugdíjaztatását (és akik kezdetben ellenezték, miért támogatták később), gondolok itt különösen a filozófus Pauler Ákosra vagy a történész Fejérpataky Lászlóra, akik valószínűleg nem ugyanolyan okokból támogatták Marczali nyugdíjaztatását, mint Ballagi Aladár vagy a súlyosan nacionalista botanikus, Tuzson János.

Dénes Iván Zoltán utánajárt annak is, hogy a kiszorított Marczali valóban nem alkotott-e semmi jelentőset marginalizált pozíciójában, tehát 63 és 84 éves kora között? Szerinte ezt a gyakran hangoztatott véleményt felül kell vizsgálnunk, hiszen az 1935-ös *Erdély története* – a könyvet elutasító kortárs recepcióval szemben – egyáltalán nem rossz könyv, amely számos művelődéstörténeti vonatkozást is tartalmaz. Továbbá Marczali értékes előadásokat tartott a zsidóság történelméről, a katonai Mária Terézia-rendről, forrásokat fordított és közölt Széchényi Ferencsel kapcsolatban, és folyamatosan dolgozott Budapest történetéről szóló könyvén, amely végül nem készült el, vagy ha mégis, akkor nyomtalanul elveszett.

Marczali utolsó korszakát magam másképp értékelném. Ha a professzionális történetírás alakulásához, korabeli eredményeihez mérjük Marczalinak az 1920–30-as években kifejtett munkásságának jelentős részét, abból ő nem jön ki jól. Az elutasító kortárs recepció a professzionális diskurzusnak pontosan azon követelményei betartását kéri számon tőle, amelyek elterjesztésében éppen Marczali játszott kulcsszerepet a dualizmus idején: Dóry Ferenc főlevéltáros a *Századokban* azt írta Marczalinak a Mária Terézia-rendről szóló akadémiai előadásáról, hogy forrásait nem mindig jelöli meg, az egész fejtegetés „csak szellemes csevegés, amelyben a szerző a tárgyhoz nem is tartozó kérdéseket vegyít össze...”¹⁷ Ez a tipikus professzionális diskurzus: forrásokat hiányol, majd kifogásolja, hogy a bírált szerző nem tud különbséget tenni lényeges és lényegtelen között. Ennél is beszédesebb az Erdély történetéről írt könyv recepciója. Amennyiben ezt a munkát a kortárs hely- és megyetörténet alakulásához, vagy a nemzeti látószög érvényesítése ellenére egyfajta regi-

onális történelmet művelő történészek (Mályusz Elemér, Szabó István, Mollay Károly, a korábbiak közül pedig Tagányi Károly) eredményeihez mérjük, látványosan alulmarad velük szemben. Elsősorban azért, mert Erdélyt csak a nemzetállami történelem függelékeként kezeli, az országos eseményekhez viszonyítva említi meg, és csupán akkor állítja a középpontba, amikor az ország három részre volt szakadva (ezzel is jelezve, hogy Erdély elsősorban a nemzetállami kontinuitás biztosításának szempontjából érdekes). Az unió után nem is ír róla többet, 1848-nál zárja le a történetet.¹⁸ A kortárs szakma szemszögéből nem véletlenül tűnt rossz könyvnek, és itt párhuzamként érdemes felidézni Belitzky Jánosnak a Sopron vármegye történetéről írt munkáját,¹⁹ amelyet annak ellenére utasított el a szakma (Mollay Károly és Fügedi Erik), hogy Hóman Bálint írt hozzá előszót, tehát a politikai tekintély éppenséggel Belitzky mögött állt. Belitzky megyetörténete ugyanúgy járt el, mint Marczali Erdély-története, azaz Sopron vármegyét csupán az országos (elsősorban politikai) események metszetében vizsgálta, aminek köszönhetően e két munkát a szakma is hasonlóan fogadta.²⁰

Marczali esetében egyébként számításba kell venni meghurcoltatását és elszigeteltségét, szakmai kapcsolatainak beszűkülését, ami miatt eleve nehezebb helyzetben volt. Viszont éppen ezért lehetne átgondolni azt a kérdést, hogy minek alapján értékeljük a történeti teljesítményt. Dénes Iván Zoltánnal egyetérték abban, hogy a marginalizálás és a leértékelés nem helytálló Marczali két világháború közötti tevékenységével kapcsolatban, ugyanakkor a felülvizsgálatot nem a mindenkori professzionális történetírás szemszögéből, illetve a hivatalos történetírói irányzatok alakulásához mérve hajtánám végre. Onnan nézve ugyanis Marczali tollából ebben a korszakban valóban nem sok jelentős publikáció született – esetleg a tervezett várostörténete jöhetne még számításba, de annak sorsáról nem tudni biztosat.

Ehelyett egyrészt értékelni lehetne a visszaemlékezéseit mint jelentős irodalmi teljesítményt és

az akadémikushoz képest egy másfajta történetírást. Meg lehetne vizsgálni, hogy Marczali történelemszemléletének mely elemei mentek szembe – akár történetpolitikai szempontból – más, neves történészek felfogásával. Például nem volt-e sokkal empatikusabb a zsidóság történelmével kapcsolatban? Marczali nem hallgatott a *Három nemzedékről*, hanem a „zsidókérdésben” is erőteljesen visszazsolt

Szekfű Gyulának, aki először éppen órá hivatkozva próbálta igazolni, hogy nem írt elfogultan a zsidóság történetéről, hiszen e ponton még Marczalinak sem volt kifogása vele szemben.²¹ Szekfű egykori tanára ezen felháborodva tett közzé egy rövid cikket az *Egyenlőség* hasábjain.²² De fel lehetne tenni azt a kérdést is, hogy az Erdély történetének volt-e kifejezetten náciellenes tartalma, hiszen a kortárs *völkisch* történészek azt sérelmezték benne, hogy a százakat túl negatívan ábrázolja.²³

Végezetül még egy kritikus szempontot vetek fel, amely az értékelés kategóriáit érinti. Marczali műveinek elemzések Dénes Iván Zoltán többször felteszi a kérdést, hogy azok mennyire voltak tárgyilagosak, korrektek, hitelesek és árnyaltak. Általában arra a következtetésre jut, hogy Marczali „tárgyilagos” történet

volt, s bár az első világháború idején rá is hatott a háborús pszichózis, és voltak durva kiszólásai a szlávok és a románok ellen, illetve általában nacionalista történésznek számít, munkássága többnyire mégis meg tudta közelíteni a saját maga által felállított történeti ideált. Dénes Iván Zoltánnal szemben úgy látom, hogy érdemes lenne Marczali és a professzionális „önkép” is sokkal kritikusabban szemlélni, és a „tárgyilagos” minősítés helyett más értékelési kategóriákat alkalmazni, melyek kevésbé reprodukálják a szaktörténetírás önreprezentációját. Marczalinak az első világháború idején a románokról írt tanulmányaiban nehezen választható el a „tudományos” mag a ráragadó politikai, ideológus ballaszttól. Amikor a *Budapesti Szemle*ben Románia történelméről nyújt összefoglalót, abban végig keveredik a történelmi érvelés és a nacionalista meggőződés. Marczali a román nemzet történel-

méből vezeti le, hogy a románok miért „barbárok” és „kegyetlenek”, hogy a román nép miért tanulatlan és civilizálatlan. Ez az értékelés összefüggött azzal, hogy milyen tényezőket tartott fontosnak a történelemben: az államférfiúi erényeket, a haditetteket, a civilizáltságot. Szerinte a XVIII. századig nem is lehet szó komoly román történelemről: „Szegény, igen szegény eddig a román történet. Még haditettekben is szegényebb tán Európa bármely más népénél. Barbár ott még minden, néha a vajdát és esetleg néhány főemberét vagy atyafiát kivéve.”²⁴

Ezek a szempontok nem voltak függetlenek Marczali történelmi ethoszától, az általa vizsgált források jellegétől, a nacionalizmus és a történetírás Európa-szerte megfigyelhető összefonódásától. Távrolról sem csupán a háborús pszichózis eredményei. Elfogultságokat egyébként a nemzeti ellentéteken túl is lehet regisztrálni. Falko Schnicke újabban felveti, hogy a tudós teste már önmagában jelentéssel rendelkező és kizáró elem volt a történelem legitim művelői szemében.²⁵ A nemzeti történelem hiteles történetírója férfi, a teste egyben a nemzet testét, történelmét is tükrözi – érdemes ennek kapcsán megnézni Marczali portréit a könyvben: szigorú tekintet, a teljesen fedett test privilégiuma, nagyra nőtt bajusz). Ezzel összefüggésben érdekes lett volna elemezni Marczali kapcsolatát női tanítványával, Polányi Laurával. Nemcsak azért, mert Polányi Laura egy tipikus Marczali-témát dolgozott fel doktori disszertációjában (III. Károly magyarországi gazdaságpolitikája), hanem mert Marczali is azon a véleményen volt, hogy egy nő nem lehet családos és tudós egyszerre.²⁶ Mindezzel nem akarom kétségbe vonni Marczali professzionalizmusát, munkásságának értékét. Inkább arra biztatok, hogy

vizsgáljuk meg kritikusabban a professzionalizmust, és ne olyan alapon tegyünk különbséget például Szekfű és Marczali között, hogy az egyikük elfogult, míg a másikuk tárgyilagos volt, hanem dolgozzunk ki alternatív nyelvezetet, fogalmakat, amelyekkel egy történelmi életművet leírunk.

A jelen recenzióban tárgyalt témák korántsem merítik ki a kötet és a Marczali munkássága által felvetett problémák gazdagságát. Dénes Iván Zoltán munkája megerősíti fő állítását: Marczali életművével érdemes behatóan foglalkozni, ugyanis kiemelkedő alakja a hazai historiográfia történetének. □

18 ■ Marczali Henrik: *Erdély története*. Káldor, Bp., 1935.

19 ■ Belitzky János: *Sopron vármegye története*. I. Step-haneum Nyomda, Bp., 1938.

20 ■ Mollay Károly: Sopron vármegye középkori történelmének nyelvészeti és történelmi kérdései. Széjegyzetek Belitzky János könyvéhez. *Soproni Szemle*, 3. (1939), 4. szám, 232–239. old.

21 ■ Arról, hogy Marczali milyen véleménnyel volt a *Három nemzedékről* és hogy ennek mi a jelentősége, lásd Erős Vilmos és Miskolczy Ambrus vitáját: Miskolczy Ambrus: Csoportkép történelemszakkal. Az antiszemitizmus ürügyén? *Aetas*, 19. (2004), 3. szám, 285–311. old.; Erős Vilmos: Látomás és indulat a szekfűlőjében. Válasz Miskolczy Ambrusnak. *Aetas*, 19. (2004), 3. szám, 312–321. old.

22 ■ Marczali Henrik: Három nemzedék. *Egyenlőség*, 1922. július 22. 11. old.

23 ■ Kl[ocke, Helmut]: Marczali Henrik. Erdély története. *Ungarische Jahrbücher*, 1939. 42. szám, 122. old.

24 ■ Marczali Henrik: Románia. I. rész. *Budapesti Szemle*, 168. (1916), 479. szám, 176. old.

25 ■ Falko Schnicke: *Die männliche Disziplin: Zur Vergeschlechtlichung der deutschen Geschichtswissenschaft 1780–1900*. Wallstein, Göttingen, 2015.

26 ■ Szapor Judit: *A világhírű Polányiak. Egy elfelejtett család regényes élete*. Aura, Bp., 2017. 53. old.

ÓBUDAI PUNKHÁBORÚ

HADJÁRAT A KORAI MAGYAR PUNK ZENEKAROK ELLEN

HAVASRÉTI JÓZSEF

Takács Tibor:

Botrányt akarunk!

Rágalmak a CPg és a magyar punkmozgalom ellen
Jaffa, Budapest, 2021. 239 oldal, 3499 Ft

A magyar popzene történetírása meglehetősen szűkölködik a hazai punkkal foglalkozó, átfogóbb igényű könyvekben. A legfőbb kivétel Pozsonyi Ádám, alias „Bucó” könyve,¹ amely azonban minden szubkulturális hitelessége dacára (vagy éppen ezért) nem tekinthető tudományos munkának. Izgalmas részletelemzésekkel találkozhatunk, mégis úgy tűnik, mintha a „tru” punk (avagy „panelpunk” vagy „prolipunk”, illetve Pozsonyi láttató erejű kifejezésével élve: a „bunkó punk”) képviselői a kutatások szempontjából nézve a nem túl szerencsés „két szék között a pad alá” kerülnek a csöves hullámot 1978-tól meglovagló Beatricére irányuló érdeklődés, illetve az újhullámos „art punk” törekvésekkel foglalkozó vizsgálódások között. Takács Tibor könyve sem a teljes összkép felrajzolására vállalkozik, viszont igen alaposan tárgyal néhány témát: a CPg együttesrel szembeni sajtóhadjáratot, a velük kapcsolatos titkosszolgálati intézkedéseket, majd a CPg-pereket, s mindezeknek a különféle kontextusait. Hangsúlyozza, hogy a *punk* CPg és a *szkinhed* zenét játszó Mos-oi együttes produkciójának tendenciózus összekeverése hatására sokan a CPg-t is a neonáci-rasszista nézetek képviselőjének könyvelték el. E tévedés fő oka az Erdős Péter (a Magyar Hanglemezzgyártó Vállalat popzenei sajtófőnöke, majd 1978 áprilisától a popzenei részleg, a Pepita brand „márkamenedzser”) által indított punkellenes hadjárat volt, amely a mozgalmat és támogatóit veszedelmes szélsőségek képviselőjeként tüntette fel.

A magyar zenei-ifjúsági sajtó már 1977-től cikkezett a punkról, többnyire elutasító vagy fölényesen gúnyolódó hangnemben, de a „Szennyhullám-ügy” szempontjából az 1979-es Gyulai László és Lukács János kontra Wilpert Imre és Erdős Péter sajtóvita tekinthető a legfőbb előzménynek. A vita számos fordulón keresztül zajlott, hozzászólt (többek között) Sebők János, Székely János, Gyulai László és Lukács János (akik korábban a Műegyetem Bercsényi 20-30 nevű kollégiumi lapjában több popzenei elemzést jelentettek meg), valamint Erdős kollégája és jobbkeze, Wilpert Imre. Itt kezdődött el az akkor még elég

szórványos punkpárti vélemények ledorongolása, a punk fasisztoid jellegének ismételtetése, valamint az inkább intermediális avantgárd produkciónak, mintsem punkzenének tekinthető számokat játszó Spions együttes *Anna Frank álma* című dalának tendenciózus és rosszhiszemű idézése a faszizmus iránti szimpátiájuk igazolására.

Erdős a hetvenes évek végétől kezdve erősen nehezményezte a punk térhódítását. Intézkedései végül a *Felszólalás a szennyhullám ügyében* című 1983-as írásában teljesedtek ki, ahol Sebők János rockzenei újságíró, az *Anna Frank álma* ürügyén pedig az akkor már disszidens Molnár Gergelyt, valamint a CPg és a Mos-oi zenekarokat támadta. Ha sarkítva szeretnék fogalmazni, akkor Takács Tibor könyve ennek az egyetlen szövegnek a könyvterjedelmű kontextualizálása, illetve értelmezése.

Erdős a punkmozgalmat szélsőjobboldali jelenségnek minősítette. Mindezek mellett további célpontokat is kijelölt, így az őt „elnémító” sajtót, mindenekelőtt az *Élet és Irodalom* szerkesztőit, továbbá a KISZ KB Kulturális Osztályának szerinte felelőtlen és káros ifjúságpolitikáját. A súlyos történelmi tapasztalatok birtokában lévő értelmiségi pozíciójából fogalmazott, azt hangsúlyozva, hogy nem a „megtévesztett” fiatalokon kívánja elverni a port, hanem a társadalomra általában véve is veszélyes, ráadásul nem előzmények nélküli tendenciák ellen szólal fel. „Erdős szerint »a szélsőséges mozgalmak« keletkezéstörténetének fontos tanulsága, hogy addig, amíg nem veszélyesek, nem érdemes szót emelni ellenük, ám amikor veszélyessé válnak, nem tanácsos, vagy nem is lehet” (11. old.). Nemcsak a „punk randalírozást” kifogásolta, hanem felelősségre vonta a punkot támogató, a punk divatot a fiatalokra „ráerőszakoló” újságírókat és egyéb értelmiségieket is. Nem fukarkodott a retorikai túlzásokkal és tárgyi vagy logikai csúsztatásokkal, veszedelmes ideológiai eltévelyedést fedezett fel például Sebők Jánosnak a *Beatlestől az új hullámig* című, 1981-es könyve hátterében is. „Nincs ebben semmi új”, írta az „új hullám” megjelölésre célozva, hiszen „mi az új a fajgyűlöletben, az agresszióban, az alja-nacionaliz-

---

1 ■ Pozsonyi Ádám: *A Lenin-szobor helyén bombatölcser táton. A magyar punk története 1978–1990.* Szerzői kiadás, Bp., 2001.)

2 ■ Erdős Péter: *Új időknek új dalaival? Kritika*, 1983. 10. szám, 18–19. old.

---

musban? Mindez a társadalmi élet legósdibb reakciós kelléktárába tartozik” (13. old). *A tudattagítás változatai* címmel bírálatot is írt Sebők könyvéről, amelyet megvádolt a droghasználat, a „horogkeresztes punk”, valamint a Vörös Brigádok ideológiájának népszerűsítésével. Mindenhol összeesküvést szimatoló gyanakvását csak fokozta, hogy írását több szerkesztőség is visszautasította. A *Kritika* szerkesztői az olasz terroristákra utalást a cikkből ki is húzták, ez a részlet csak később, a *Szennyhullám*-pamflet szövegében bukkant fel újra, de a szerkesztő itt is jelezte, hogy Sebők könyvében sehol nem találtak a szélsőbalos terrorizmussal rokonszenvező utalást.

Erdős a színpalak mögött is aktívan tevékenykedett, a neonácinak titulált punk törekvések veszélyességét, illetve a neki nem tetsző újságírók felelőtlenségét leleplező, feljelentésként működő beadványokat gyártott. Végül a korabeli kultúrpolitika irányítója, Aczél György, illetve az MSZMP Központi Bizottsága is foglalkozott az ügygel. Erdős hadjáratával egy időben kezdődött el a nyomozás a CPg és a Mos-oi után, amit büntetőper követett 1983-ban a Mos-oi, 1984-ben a CPg ellen. Takács hangsúlyozza, hogy a Mos-oi és a CPg elleni nyomozásra és perekre a közhiedelemmel szemben *nem* Erdős cikkének hatására került sor (amit egy időben Sebők János is hangoztatott). Épp fordítva történt. Erdős állambiztonsági forrásokból jutott hozzá azokhoz az értesülésekhez, melyekre a *Felhasználás*-cikket alapozta. Talán erre is utalt a *Kritikának* küldött olvasói levelében: „A bizonyítékokra nem kellett vadászni, megkerestek és megkeresnek azok engem, bizonyosságul a társadalmi egyetértésnek.”² A punkellenes titkos nyomozások ekkor már folyamatban voltak. Szinte teljes bizonyossággal állítható, hogy Erdős nem volt III/III-as ügynök, de szívesen kérkedett belüleges és állambiztonsági kapcsolataival. A *Szennyhullám*-cikk a Mos-oiról és a CPg-ről már a készen kapott „állambiztonsági narratívához” igazodott.

Erdemes a könyv kapcsán hosszabban foglalkozni Erdős Péter szerepével, sőt, bármennyire bulvár-megközelítésnek tűnik, különös *személyiségével* is. Erdősről rengeteget írtak; hatalma teljében is gyakran foglalkozott vele a sajtó, a rendszerváltás óta eltelt időszakban pedig az államszocializmus popzenei kiadáspolitikájával foglalkozó elemzések központi, ráadásul erősen démonizált szereplőjévé vált. Takács túllép Erdős szokásos (olykor az antiszemita hangokat sem nélkülöző) démonizálásán, noha

mással, mint a hírhedt „popmenedzser” dilettáns elképzeléseivel, kártékony döntéseivel, hozzá nem értésével, illetve intrikáival ő sem tud foglalkozni, de erről valóban Erdős tehet, és nem működésének mai kutatója. Ugyanakkor már Erdős cselekedeteinek és írásainak pusztán a körültekintő kontextualizálásával is el tud szakadni attól a ma is közkeletű felfogástól, mely a hetvenes–nyolcvanas évek magyar popzenéjét illetően minden sérelemért és minden kudarcért

őt okolja. A Kádár-korszak popzeneje (mint általában a korabeli kultúra) egy igen bonyolult felépítésű diszkurzív terep, amelyben az egyes szereplők (akár a zenészek, akár a média, akár a bürokrácia köreiből) valamiféle sajátos ösztöndíjjal termelték ki mind a behódolást, mind az ellenszegülést, mind a barátokat, mind az ellenségeket, mind a sikereket, mind a kudarccokat. Mindenkinek, akinek megjelent valamilyen kiadványa, akár duplaalbuma, akár kétszámos kislemeze, be kellett lépnie az Erdős által valóban önkényesen működtetett, akkor professzionálisnak hitt, ám gyakran erősen dilettáns elképzelésekkel és döntésekkel terhelt kiadói mechanizmusba. A

Kádár-kori mainstream rockzene története *nem* az ellenállás története volt, bárhogy igyekeznek is a „nagy öregek” napjainkban ezt hangoztatni.

Takács elemzései nyomán Erdős punkellenes kampányából a következő megfontolások bontakoznak ki. Az egyik az üzleti-vállalati szempont: a punk (és az új hullám) térhódítását Erdős az általa preferált-támogatott irányzatok konkurenciájaként fogta fel, és a punkpárti hangokat is úgy értelmezte, mint amelyek vállalati egyeduralmát veszélyeztetik. Ezért kreált cikkeiben látványos MHV–KISZ KB ellentétet, melyben ez utóbbit az ő lemezgyári törekvéseinek és sikereinek rosszhiszemű akadályozójaként tüntette fel. A második a személyes vagy életrajzi szempont. Bármilyen sötét szerepet játszottak is Erdős intrikái a punkellenes fejleményekben, azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy féltelmei és indulatai egy több koncentrációs tábor is megjárta holokauszt-túlélő féltelmei és indulatai voltak. E szempontból nézve érthetően formált jogot arra, hogy felháborodását fejezze ki az általa észlelt, észlelni vélt szélsőjobbaldali veszély miatt. Később egyébként visszautasította, hogy a *Szennyhullám*-pamfletben saját származása miatt szólalt volna fel a „neonáci veszély” ellen (92. old.). Személyes érintettségét csak annyiban ismerte el, hogy a CPg egyik száma (a popmenedzser megvakítását, meg-

csonkítását, kiherélését stb. kilátásba helyező *Erdős Péter, kurva anyád* kezdetű felvétel) őt közvetlenül és alantas hangon támadta. A harmadik a normalizálás szempontja. Itt olyan rendpárti megfontolásokról beszélünk, amelyek alapján (mint önjelölt népnevelő, ugyanis Erdős ennek tartotta magát) szerette volna kigyomlálni a kulturális-közéleti színterekről az általa veszélyesnek tartott jelenségeket. Ennek során Erdős Péter és Wilpert Imre nem csupán a neonáci-fasiszta veszélyt hangoztatta, hanem a szélsőbalos nyugati terrorizmussal kapcsolatos szimpátia vádját is (16; 45. old.). E sajátosnak tetsző, jobbra és balra egyaránt lesújtó harcmodor megítéléséhez fontos tudni, hogy a folyamatosan „középre helyezkedő” kádári politika mindig is szívesen vádolta egyszerűen jobboldali és baloldali elhajlással az általa veszélyesnek tartott mozgásokat.

Negyediknek hozzátehetjük a fentiekhez a *politikai pótcselekvés* problémáját – erre Takács könyve is utal.

Az Erdős által végrehajtott, mai szemmel nézve már elég abszurdnak tűnő punkellenes ámokfutás úgy is értelmezhető, mint egy tétlenségre ítélt, magát sokra és többre hivatottnak érző „politikus” pszeudocselekvése egy politikai pszeudoszintéren. Erdős ez irányú ambíciói az egetek ostromolták, lételeme és szenvedélye volt a politika (a zenével ellentétben). A Szerzői Jogvédő Hivatalnál, illetve később az MHV-nál elfoglalt helyét az érdemi cselekvés lehetősége szempontjából minden bizonynyal zsákutcának érezte, melyben kórosan pozitív önértékelése, megkérdőjelezhetetlen illetékességtudata nem találhatott kibontakozási lehetőséget. Ugyanakkor Takács elemzéseiből, illetve az általa bemutatott dokumentumokból az is kiderül, hogy Erdős Péter „politikán” főleg manipulációt, bennfenteskedést, *sub rosa* játszmákat, belső információkkal történő gazdálkodást értett – vagyis intrikálást, csak épp a legfelső szinten. Miként a róla jelentő „Luzsnyánszki” fedőnevű ügynök (vagyis Molnár Gál Péter) éleslátóan megfogalmazta, Erdős elképzelései a politikáról romantikusak és gyerekesek, valamiféle cserkészvezetőhöz illők voltak (87–89. old.)

A *Felszólalás a szennyhullám ügyében* megírása, majd az ehhez kapcsolódó (már a korabeli szemlélők számára is kisszerűnek és abszurdnak ható) intrikahadjárat egy, a nagypolitikai cselekvés lehetőségétől elzárt, de ambícióit mindenáron kiélni vágyó személyiség „politizálásának” szimulált eszközeként fog-

ható fel. Olyan diskurzust teremtett, melyben Erdős fontos és hatalmas szereplőnek érezhette magát. Ezért toltá-emelte célpontjait (legalábbis papíron) mindig eggyel feljebb, a hatalom mind felsőbb régiói irányába. A punkok helyett a neonácik és a terroristák, az újságírók helyett a komplett sajtó, a sajtó helyett a KISZ Központi Bizottsága – ez a logika azt hangsúlyozta, hogy a valós tétek és szereplők

a felszínen láthatónál sokkal hatalmasabbak. Nyilvánvalóan meglévő paranoid hajlama mellett ez a körülmény kölcsönzött állításainak és koncepcióinak sajátos összeesküvéselmélet-jelleget is. „Másfél éve folyik az elvtelen, demagóg játék”, írta az MHV-vezérigazgató Bors Jenő nevével jegyzett, de valójában általa készített feljegyzésben Aczél Györgynek, hangsúlyozva, hogy a KISZ lapjai „minden tisztességes zenei szándékot lejáratnak” (64. old.). A KISZ KB nem hagyta válasz nélkül a popmenedzser vádaskodásait, Aczél Györgyhöz eljuttatott jelentésükben továbbra is

helyesnek minősítették Erdős által kifogásolt „engedékeny” rockzenei politikájukat (65–66. old.). Később Harsányi László, a KISZ KB Kulturális Osztályának vezetője utasította vissza Erdős állításait (65–69. old.). Mindez újabb sajtópolemiaát váltott ki. Most már az MSZMP Központi Bizottságának szintjéről indult az utasítás, hogy a felek zárják le végre az ügyet. Sebők János egyik újabb cikkétől felingerelve, Erdős azonban ismét toltat ragadott, és – a vitába néhány további együttes nevét (ETA, Kretens, Kontroll, Petting, Elhárítás) bevonva – folytatta a punk elleni harcát (72–74. old.). Ennek során természetesen saját pozícióját is védte, kiemelve, miként bánnak el nézeteivel. „Ámi engem illet, a mechanizmust már jól ismerem. A nyilvános koncerten elhangzó trágárságokat felróni – *prüderia*. A fasiszta szimbólumokat rossznéven venni – *részjelenségek felfújása*. Az újságíró, aki az ilyen együttest többé-kevésbé dicséret felsorolásban említi és legalizálja – *csak a tények krónikása*”, írta Erdős a *Kritikában* közölt, elsősorban Sebők Jánosnak címzett olvasói levelében (71–72. old.).

Érdekes, bár sok szempontból talán meddő kérdés azt firtatni, hogy Erdős punkellenes kampányában milyen szerepet játszottak-játszhattak valamiféle esztétikai megfontolások, túl azon, hogy a punkot és az általa punknak hitt jelenségeket a politikai-ideológiai üzeneteiktől függetlenül is barbárnak, alantasnak, gyomorforogatónak tartotta. Kortársai gyenge ízlésű, zenéhez nem értő menedzsernek tartották; amiben

nem látott kivetnivalót, amit támogatandónak ítélt, az a rádióbarát kommersz popzene, az MHV-kompatibilis hard rock, illetve a diszkózene volt. Hogy mindez – mint zene – tetszett-e egyáltalán neki, nem tudjuk. Egy interjúban, amikor Sebők János megkérdezte tőle, hogy a Pepita (tehát a popzenei divízió) főbb döntéshozói közül egyáltalán ki ért a popzenehez, azt felelte: „ha úgy tetszik, senki”. Szempontjait és zenei felfogását az a kíváncsi határozta meg, ami általában véve a kádári nagypolitikát, vagy éppen Aczél György ízlését is: ne legyenek sehol szélsőségek. *Esztétikai* szélsőségek se – lásd a neo-avantgárd elleni, valamivel korábbi sajtótámadásokat, melyek több ponton is érintkeztek Erdős normalizáló elképzeléseivel. Illetéktelenségét az abszolút felhatalmazottság tudatával rendelkező bürokrata pökhendiségével ellensúlyozta. „Majd én megmondom, mi az új hullám: popzene és egy csipetnyi avantgárd színház” – nyilatkozta egyszer, minden bizonnyal a KFT együttes produkciójára utalva. E mondatban felelhetjük a teljes Erdős Pétert: a kinyilatkozató hangot, a vonzódást a problémátlan fősodor borítékolható sikerességéhez, egy komplett irányzat „helyrerakását” valami bornírt hülyeséggel, valamint az avantgárd művészet olyasféle értelmezését, amely leginkább valamiféle konyhaművészeti adalék szerepkörére emlékeztet.

Térjünk vissza a perekhez. Takács könyve szoroson nyomon követi és részletesen dokumentálja, hogy a csövesek, majd a velük azonosított „punkok”, aztán az „igazi” punkok és a velük összetévesztett szkinhedek (az egész történet, a súlyos következmények dacára is, rendelkezik valamiféle egészen groteszk „tévedések vígjátéka” karakterrel), illetve konkrétan a CPg és a Mos-oi miként is kerültek az állambiztonság látókörébe, miként jutott el a történet az 1983-ban megnyitott „Gyűlölködők” dossziétól kezdve a vádemelésekig. Több hálózati személy is megjelent a korai punkkoncerteken, az általuk szállított információk és hangfelvételek szolgáltattak alapot nemcsak a III/III. munkájához, hanem Erdős Péter későbbi cikkéhez is. Hiszen mindig is kérdéses volt, hogy Erdős honnan is vette információit, amelyekre a *Szenyihullám*-pamflet alapozta, hiszen ő maga (értehető módon) nem ismert punkokat, és nem járt punkkoncertekre. A csongrádi sajtóhírekben és rendőrségi intézkedésekben itt-ott már szereplő CPg-t megfigyelte a szegedi

állambiztonság, és ettől kezdve nem is veszítették szem elől őket. A Mos-oi tevékenységéről ugyancsak többen jelentettek. Minthogy titkosszolgálati adatokra nem lehetett nyilvános büntetőeljárást alapozni, a Mos-oi ellen egy 1983 májusában készült feljelentő levél alapján indult meg a nyomozás. A levelet egy unokájáért aggódó nyugdíjas, „id. B. János” írta, noha feltételezhető, hogy az irat a belügy által a cél-

nak megfelelően gyártott koholmány volt (119. old.). A levél májusban érkezett, augusztusban elkészült a vádirat, szeptemberre megszületett az elsőfokú ítélet, amelyet decemberben a fellebbviteli szakaszban jóvá is hagytak.

A CPg elleni eljárást a Keve utcai általános iskola igazgatójának bejelentése indította el, aki felfigyelt arra, hogy egyik tanulójuk a CPg dalát éneklé: „rohadt, piszkos kommunista banda / miért nem vagytok ti még felakasztva.” Az idézett sort tartalmazó *All egy ifjú* című CPg-dal egyébként a teljes nyomozásban meghatározó szerepet játszott, ugyanis ez volt a zenekar egyetlen olyan száma, amelyre rá tudták fogni, hogy politikai gyűlöletkeltésre is alkalmas. Kiderült, hogy a szóban forgó gyerek a dalt egy olyan kazettán hallotta, amelynek felvétele az elhíresült Mozaik klubbéli, 1983. február 19-én lezajlott Mos-oi/CPg-koncerten készült. A zenekar végül az alkotmányos rend veszélyeztetése, illetve a szocialista meggyőződésű személyek elleni gyűlöletkeltésre alkalmas szövegei miatt állt a bíróság elé. 1984 februárjában megszületett az ítélet, mely a CPg nagykorú tagjait 2-2 év letöltendő, a fiatalok Varga Zoltánt pedig másfél év felfüggesztett szabadságvesztésre ítélte. A nyomozás során a rendőrség igyekezett minél szorosabb kapcsolatot konstruálni a Mos-oi és a CPg között, valamiféle fasiszta szervezkedés bizonyítása céljából, ez azonban nehézségekbe ütközött, túl azon hogy a tagok felületesen ismerték egymást, és egyetlen alkalommal ugyanott léptek fel.

Takács könyve részletesen foglalkozik a szamizdat sajtónak a punkperekről szóló híradásaival is. Benkő Zoltán (alias „Güzü”) már az ellene indított 1982-es szegedi eljárásról tájékoztatta a *Beszélő* folyóirat szerkesztőit. Szegeden ugyanis vádat emeltek ellene egy másolt Beatrice-kazetta miatt, melyen ott felejtődtek a Szabad Európa Rádió adásának valaki más által felvett részletei. Az incidensről Haraszti Miklós tudósított a *Beszélő*-ben, *A szegedi punkháború* cím alatt. A budapesti CPg-per első napjáról Pálinkás Szűts Róbert írt a *Hírmondó*-ban. Az ítéletről – ugyancsak a *Hírmondó* lapjain – Solt Ottilia tudósított, és szolidaritásáról biztosította a zenekart, amiért a véleményszabadságot sértő módon perbe fogták és elítélték őket. Solt (aki a Mos-oi tárgyalásán is részt vett) azt is szóvá tette, hogy a rasszista gyűlöletkeltésért csekélyebb büntetés járt, mint a CPg rendszerkritikus szövegei miatt. Klaniczay Gábor a *Beszélő*-ben cikkezett az ügyről, hangsúlyozva, hogy ezek a zenészek és dalaik csak „a maguk differenciálatlan, agresszív, üvöltözős módján, a számukra érthető és elérhető kulturális formában és médiumok segítségével, öncenzúra nélkül adtak kifejezést rossz érzésüknek, rosszulletüknek, hőzöngésüknek és előítéleteiknek” (164. old.). Noha a szolidaritás jeleként volt értelmezhető, hogy a Fiatal Művészek Klubjának egyik kiállításmegnyitóján lejátszott hangmontázsba az elítélt CPg zenéjét is beépítették, nyilvánvalóan látszott, hogy a zenekar sem az ellenzék, sem az értelmiség szélesebb körei szemében nem számíthat különösebb együttérzésre, még ha páran *elvi okokból* szót emeltek is a meghurcolásuk ellen. A punkellenes demagógia és a félerősítéseken alapuló hírhordás nem volt eredménytelen, egy titkosszolgálati jelentés összegzése szerint például Krassó György is fasisztának titulálta a CPg produkcióját. Egyébként Krassó is úgy tudta, hogy a perek Erdős Péter *Szenyihullám*-cikkének egyenes következményei voltak. A punk korabeli pozícióját jól mutatja, hogy nem csupán a hatalom, hanem sok esetben az ellenzék körében is viszolyogtak a punktól, és azt firtatták, hogy az efféle barbár és alantas megnyilvánulások esetében vajon tényleg hol húzódnak és meddig bővíthetők a szólásszabadság határai (167–168. old.).

Takács könyve sajtótörténeti és diskurzustörténeti szempontból egyaránt fontos részletekre hívja fel a figyelmet. Először a beat, később a kemény rock, majd a Beatricéhez kapcsolt csövespánik után a punk volt az utolsó olyan ifjúsági „jelenség” az államszocializmus sajtójában, illetve közéletében, amely komolyabb diszkurzív harcot idézett elő egyes fórumokon. A punkpárti és a punkellenes megszólalók konfliktusáról már bővebben esett szó a fentiekben, de Takács könyve nyomán további szempontokat is említhetünk. Részben sajtótörténeti adalékként, részben a punk kelet-európai globalizációjának egyedi mellékjelenségeként

fogható fel a punk korai magyar sajtórecepciója, a „Szex Pisztooly”- vagy a „Hat Pisztooly”-féle zenekarnév-magyarításoktól kezdve a Hobo Blues Band és a Dire Straits punknak minősítéséig. Napjainkból nézve könnyű mulatni ezen, vagy ellenkezőleg, könnyű elnézni felettük, hiszen valóban ott volt a vafüggöny, a kulturális izoláció, az információhiány – de hát akik leírták ezeket a blödségeket, mégiscsak hivatásos újságírók voltak. Ám a blödségek mögött is található történeti tanulságot, például az akkori kultúrpolitikát irritáló nyugati irányzatok sztereotip hazai tálalását illetően. Feltűnő például a punknak talmi divatként, kérészetletüként, átmeneti jelenséggént, efemerként történő jellemzése. A magyar sajtó, mihelyt értesült a punk létezéséről, rögtön temetni is kezdte. Ez természetesen túlzás, sőt melléfogás volt, ugyanakkor a Nr. 1. punkzenekar, vagyis a Sex Pistols különös karrierje maga is alátámasztotta ezt a forogatókönyvet. Mindeközben a punk kérészetlettségének drámai előtérbe helyezése maga is a normalizálás részének számított: a nyugati kulturális jelenségek efemer-voltának hangsúlyozása tipikus (noha nyilván nem kizárólagos) része volt mind a nyugati művészeti irányzatok, mind a szubkulturális mozgások hazai recepciójának. A szocializmus „hivatalos” kultúrája klasszikusan időtlennek tételezte magát, ezért többnyire szilárd (valójában persze folyton erodálódó) értékek falanxa fogadta az éppen „beszivárogni” készülő nyugati kulturális (vagy szubkulturális) irányzatot.

A zenei dilettantizmus, az efemerség, a divatjelleg és a polgárpukkasztó hóbörgés vádpontjai mellett azonban sokkal súlyosabb megítélést jelentett a punk hozzákötése az újnáci jelenségekhez. „Erdős Péter felszólalásához közeledve és azzal egyidőben [...] megszorodtak a punkot szélsőséges jobboldali jelenségnek, olykor kifejezetten fasisztának tekintő értelmezések – jellemzően irodalmárok részéről” (49–50. old.) Az irodalmárok köréből ezt a punkellenes álláspontot képviselték ideig-óráig (vagy mindvégig) az olyan szerzők, mint Szilágyi Ákos, Kőbányai János, Sükösd Mihály, Ungvári Tamás. Jellemző adalék egyébként, hogy míg az FMK 1980-as vitáján Szilágyi Ákos maga is a fasisztoid értékrenddel érintkező jelenségnek titulálta a punkot,³ addig jóval később, a Fölőspéldány csoportnak a Beatrice együttesel való együttműködésére visszaemlékezve már lelkesen idézte fel az irányzat felsza-

3 ■ Veres András: *A hetvenes évek kultúrája*. Balassi, Bp., 2002. 28. old.

4 ■ Szilágyi Ákos: 1979 – „Állóban marad”. *Beszélő*, 1998. 11. szám, 66–74, 72. old.

5 ■ Simon Frith – Howard Horne: *Art into Pop*. Routledge, London – New York, 2016. 133. old.

6 ■ Mike Roberts: *How Art Made Pop And Pop Became Art*. Tate, London, 2018. 147–191. old.

7 ■ Simon Reynolds: *Rip It Up and Start Again. Post Punk 1978–1984*. Faber & Faber, London, 2005. 238–231., 249., 340. old.

8 ■ Lásd Pozsonyi: *A Lenin-szobor-helyén*, 114. old.

badító-felforgató hatását, szubkulturális frissességét, újszerűségét is.⁴

Takács könyvének egyes részletei a punk hazai fogadtatást illetően (a megfigyelési ügyek, Erdős Péter mesterkedései, a blőd sajtóvisszhang, a CPg-ügy, a kapcsolat az ellenzékkel stb.) viszonylag régtől ismertek lehetnek a téma iránt érdeklődő olvasó számára, viszont ebben a könyvben alkot összefüggő narratívát a régi történet, továbbá itt kapcsolódik össze először a sajtótörténeti és (ez még fontosabb) a levéltári anyag alapos feldolgozása. (Sebők János 2002-ben kiadott *Rock a vasfüggöny mögött* című könyve is próbálkozott ilyesmivel, de ő, nyilván saját igazát védve és bizonygatva, inkább csak kiragadott ezt-azt az Erdős Pétert és irányvonalát valamiképpen kompromittáló dokumentumokból.) Most visszatekintve az is megállapítható, hogy a magyar recepciót illetően a punk korabeli, illetve mai megítélése között is erős ellentmondás húzódik meg. Angliában a bulvársajtó által gerjesztett morális pániktól függetlenül a punk esztétikai elismerése igen hamar, szinte egy csapásra végbement; „a *God Save the Queen* hónapokon belül a valaha legjobban átteoretizált [pop] zenévé vált”, állapította meg némi iróniával Simon Frith és Howard Horne.⁵ Az irányzat a szubkulturális stílusekrekvések és a kortárs művészet egymásra találása példaértékű esetének számított, minek következményei máig jól érezhetők.⁶ Magyarországon a hivatalos sajtó dilettánsnak, betegesnek, kérészéletű divatnak címkézte a punkot, ehhez járult a politikai veszély hangoztatása – ezzel szemben az esztétikai elismerés jelei csak igen szórványosak voltak, néhány újságíró, így Sebők János és Szőnyi Tamás írásai mellett főként a Spions együttes programjához, a Beatrice működéséhez, illetve a Fölöspéldány-csoport törekvéseihez kapcsolódtak.

El kell ismernünk azonban (ez nem Takács könyvének címzett kritika, csupán kiegészítése a történetnek), hogy a punk korabeli szélsőjobbodalira stilizálása nem köszönhető kizárólag a rendparti előítéleteknek vagy a tájékozatlanságnak. Amennyire napjainkból látszik, a punk vizuális repertoárját a korabeli nyugati bulvársajtó hatásvadász híradásai, illetve a látványos külsőségekre és a szubkulturális *vibe*-ra gyorsan reagáló fotográfusok szuggesztív összeállításai közvetítették *akkor* Magyarországra. Ezekben a fotókon, az ott látható öltözékeken pedig gyakran szerepeltek náci jelképek, főleg horogkeresztek, amelyeket akkor, egyéb információk hiányában nem lehetett könnyű megfelelően kontextualizálni, vagy akár csak valahová tenni. Másrészt (miként például Simon Reynolds könyve dokumentálja) a hetvenes évek végének, nyolcvanas évek elejének posztpunk hullámához tartozó nyugati zenekarok közül is többen rokonszenveztek ideig-óráig a náci külsőségekkel, netán a nézetekkel is.⁷ Pozsonyi Ádám azt is megemlíti, hogy a korai magyar „proli-punk” zenekarok nagy többsége játszott oi-, vagy oi-jellegű dalokat.⁸ A magyar zsidóság elpusztításának, illetve

a nyilas rémuralomnak akkor még eleven emlékével számolva azonban sokan jogosan érezhették úgy, hogy ezek az információk igencsak vészjósló aurával rendelkeznek, akár torzok voltak ezek az értesülések, akár nem, akár félreértették őket, akár nem. Nem szeretnék Erdős-apológiába bocsátkozni (hogy mit gondolok róla, kiderülhetett), de a teljes képhez ez is hozzátartozik. Amit ma széles és impozáns kulturális panorámának látunk, a maga idejében, a kommunista Magyarországon, az adott körülmények között aligha lehetett más, mint információtöredékek zavaros halmaza. □

„A MAI ORION MÁR NEM AZ AZ ORION”

MESZMANN T. TIBOR

Friesz-Kovács Kamilla

„Volt egyszer egy Orion...”

Gondolat Kiadó, Budapest, 2021.

181 oldal, 5500 Ft

EGY MEGISMÉTELTELT KUTATÁS

A kritikai társadalomkutatás magyar művelői körében klasszikus és inspiráló munkának számít a H. Sas Judit vezetésével 1978 és 1981 között, két hullámban végzett szociológiai kutatás az Orion gyár munkásairól.¹ A gondosan megtervezett és a mintába bekerült 45 személlyel készített többszöri, hosszú interjúkkal végzett vizsgálat középpontjában a munkásosztály, ezen belül is a „munkáselit” életmódja állt.² Az eredményeket H. Sas 1986-ban megírta, a könyv azonban végül csak 1995-ben jelenthetett meg.³ Azoknak, akiket a múlt és a jelen fontos átfonódása, a közelmúlt történeti folyamatai érdekelnek, örvendetes hír, hogy mintegy három évtizeddel később Friesz-Kovács Kamilla egy újabb Orion-kutatásra vállalkozott. Ígérete szerint nemcsak tárgyában (!), hanem kutatási módszereiben is épít H. Sas munkásságára. Eredményeit doktori disszertációjában összegezte, amely 2021-ben könyv formájában is megjelent.

Friesz-Kovács Kamilla az Orionnál a nyolcvanas évek óta bekövetkezett változásokat két aspektusból, avagy két szinten kívánta feltárni: a vállalat és a dolgozók szempontjából. Emiatt máris a gazdaság-szociológiai (gazdaságtörténeti) és a társadalomtörténeti kutatási beszámoló sajátos ötvözetének tűnhet a könyv. Míg a régi Orion egyre inkább feledésbe merül, és csak az előző rendszerben is aktív korosztálynak mondhat sokat a vállalat neve, a mostani utódvállalatról keveset tudunk. Az 1989 utáni átalakulás, avagy „rendszerátalakítás” kritikai reflexiójára tett kísérletet, különösen a munkások életpályájának alakulását nemcsak a társadalomkutatók, hanem a szélesebb társadalmi közösségek is fontosnak találhatják. Friesz-Kovács érdeklődésének középpontjában nemcsak a dolgozók állnak, hanem a vállalat története is. Munkájának műfaja nehezen meghatározható. A „Volt egyszer egy Orion...” csak fenntartásokkal minősíthető emlékeztető történeti műnek. A komoly módszertani hiányosságokról árulkodó, a régi dolgozókkal készített „emlékeztető-interjú” alapján megírt elemzés szövege meglehetősen

híg, időnként önkényesen strukturált, és az olvasó csak az interjút vállaló dolgozók visszaemlékezéseiből következtethet arra, hogyan alakult át a vállalat és az ott a dolgozók (élet)története.

Mivé lett az Orion?

A könyv tartalmi magvát a 7. fejezet – *A harmadik Orion-kutatás (2015–16)* – tartalmazza. A türelmetlenebb és kritikus olvasónak csak a könyvnek ezt a részét ajánlhatom komoly fenntartások nélkül. Itt tudhatjuk meg a legtöbbet, ha nem is az Orionban dolgozók élettörténetéről, mint inkább arról, hogyan látják a korábbi és a mai Orion vállalatot a megkérdezett dolgozók, és hogyan fonódott össze a vállalat és dolgozóinak élete.

„A mai Orion már nem az az Orion” – figyelmeztették a szerzőt többen is az életútinterjúra vállalkozó 30 orionos közül. Mit tudunk meg az Orion történetéről, a „rendszerátalakítás” utáni „jelenéről” és a változás folyamatáról? A jelenkori Oriont a szerző feltételelesen („komoly áldozatok árán”) sikeresnek titulálja – tekintettel a vállalat aránylag tekintélyes

1 ■ Kovács Kamilla: Az 1978–1981 közötti Orion kutatásról. *socio.hu* 2015. 2. szám; Horváth Anna: Kritikai társadalomtudomány vagy politikai kényszerpálya? A Munkáséletmód-kutatás kutatási gyűjtemény bemutatása. *socio.hu* 2022. 1. szám.

2 ■ „45 dolgozót kértek fel a kutatásban való részvételre. A mintába kerülés feltételeként az alábbi kitételeket határozták meg: a dolgozó 25–35 év közötti legyen, budapesti lakos, akinek saját családjára (felesége/férje és gyermeke is) van. Ezen kitételekkel a munkásosztály »elit rétegét« kívánták elérni. A követéses vizsgálat többórás életútinterjúval kezdődött a házaspár mindkét tagjával külön-külön. Ezt követően a kutatók egy éven keresztül minden hónapban újra felkeresték a családokat, és újabb interjúkat készítettek.” (Kovács: Az 1978–1981 közötti Orion kutatásról.)

3 ■ H. Sas Judit: *Szubjektív történelem 1980–1994*. MTA Szociológiai Intézet, Bp., 1995.

4 ■ Pl. Voszka Éva: *A dinoszauruszok esélyei*. Pénzügykutató Rt. – Perfekt Rt., Bp., 1997.; Gerda Zsolt: *A nagyvállalati túlélés és sikeres átalakulás a gazdasági környezet radikális megváltozása idején. Videoton 1989–2002*. (2005) http://gtfk.nyf.hu/uj/files/publikaciok/Inv2005_Gerda_Zsolt_40-47.pdf

5 ■ Király Gábor – Géring Zsuzsanna – Dén-Nagy Ildikó – Nagy Beáta: Kevert módszertani megközelítések. Elméleti és módszertani alapok. *Kultúra és Közösség*, 2014. 2. szám, 95–104. old.

6 ■ Ehhez lásd Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. MTA Szociológiai Kutató Intézet – 1956-os Intézet, Bp., 2008.; K. Horváth Zsolt (szerk.): *Emlékeztető és történelem között*. Napvilág, Bp., 13–34. old.; Kövér György: Önletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékeztető. Scharf Móric önéletrajza. *Aetas*, 22 (2007), 2. szám, 106–121. old.

nettó árbevételére és az Orion-termékek piaci jelenlétére. A mai gyár, a mintegy száz dolgozójával, Magyarországon kis- vagy középvállalatnak számít; Friesz-Kovács nem említi ugyan, de fontos kiemelni, hogy a nyilvánosan elérhető e-beszámolók szerint a kutatás évében, 2016-ban az Orion dolgozói állományának többségét nem fizikai, hanem szellemi dolgozók alkották, átlagbérük nem haladta meg jelentősen az akkori országos minimálbért, illetve bérminimumot. A dolgozók többsége nem a gyártásban, hanem inkább a kereskedelem és a gyártás megszervezésében tevékenykedett. A vállalat berkeiben LED-autólámpákat és más elektronikai eszközöket szerelnek össze, sokszor nem saját állományban lévő bérmunkásokkal. A fő profil pedig a külföldről, elsősorban Ázsiából importált termékek forgalmazása. A vállalat átalakulásának kontextusához Friesz-Kovács nem használja fel sem a magyarországi nagyvállalatok átalakulásáról szóló vállalatgazdasági irodalmat, sem az esettanulmány alapú vállalat-szociológiai tanulmányokat,⁴ amelyek segíthették volna a vállalat portréjának megrajzolását. A szerző csupán néhány témát emel ki, amelyeket nagy vonalakban ábrázol (és ez egyben a változás felmérése is volna): az új – indiai – vállalatvezetők megítélését, a vállalati mindennapokat (mindezt öt interjúrészlet felidézésével, mindössze háromoldalmi terjedelemben) ismerteti. Az adatok ellenőrzésére, összehangolására nem alkalmazza a triangulációt, a kevert módszertant,⁵ hogy elmélyíthesse az Orionnal kapcsolatos ismereteit. Összességében a vállalatról és a terhelésről is minden további ellenőrzés nélkül kezeli az interjúkból kinyert információkat.

Szembeszökő, hogy a dolgozói interjúk jelentős része nem a dolgozók életéről, életmódjáról, mindennapjairól szól, hanem a vállalat sorsáról, illetve a hozzá fűződő emlékekről. Lehet, hogy az egyéni hang jobban megjelent az interjúkban – emiatt talán fontos lett volna legalább néhány interjú teljes leírását publikálni. A megszólaltatottak általában többes számban nyilatkoznak, ami vagy a vállalattal való azonosulást jelez, vagy a dolgozói közösség megnyilvánulásának tekinthető – szemben Friesz-Kovács konklúziójával, hogy a dolgozók „individualizáltabbak” lettek. Bemutatásuk során felhívja az olvasó figyelmét azokra a mozzanatokra, amelyekben interjúalanyai különböznek a H. Sas adatfelvételéből

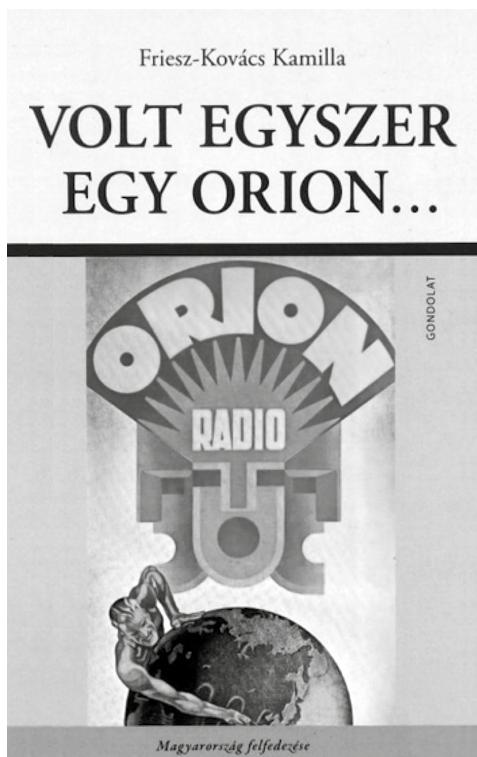
megismert sajátosságoktól – például a szülőkhöz való viszony vagy az akkori lakhatási korrupció utólagos megítélésében.

A könyv szerkezete

A könyv szerkezete nem mondható logikusnak. Kilenc fejezetre tagolódik; a rövid bevezetőben (1. fejezet) a szerző nem reflektál a fejezetekre, és nem is igazítja útba az olvasót. A 3. fejezet a vállalat történeti áttekintését tartalmazza – nehezen érthető, hogy miért fontos az 1913-tól 1945-ig tartó időszak 12 oldalas ismertetése, úgy, hogy az államszocializmusnak az interjúalanyok szempontjából releváns éveit, valamint különösen az 1997-től 2015-ig tartó időszakot tárgyaló *Napjainkban* rész hasonló, vagy inkább rövidebb terjedelműek. Nem világos továbbá, miért volt szükség H. Sas első két Orion-kutatásának összegzésére. Hozzájuk képest nevezi a szerző a saját munkáját a harmadik Orion-kutatásnak. A 7. fejezetben mutatja be és elemzi az interjúkat. Olvasatomban a 7. fejezet a 3. fejezet második felével kiegészülve szerves egészet alkot.

Elméleti háttér

Friesz-Kovács kettős feladattal küzdött: egyrészt megpróbálta megismételni, azaz folytatni H. Sas Orion-kutatásait. A maga módszerét „mikrotörténetinek” nevezi, mivel „az individualizált szubjektum folytonosságát” tartja szem előtt, ami kétségtelenül egészen más, mint H. Sas óvatos és alapos módszertana, a „szubjektív történelem” elemzése. Ugyanakkor Friesz-Kovács hamar szembesül a ténnyel, hogy „a mai Orion már nem az az Orion”, ezért vállalkozik a „rendszerátváltással” együtt járó diszkontinuitás, a változás, a törések vizsgálatára is, mind egyéni, mind vállalati szinten: „Célom vállalati és dolgozói szinten *egyaránt* nyomon követni az átalakulást, melyet a társadalmi rendszerek átívelő működés hozott magával” (10. old., kiemelések – MTT). Sajnos a két szint összefonódásainak problematikáját a későbbiekben már nem tárgyalja, nem problematizálja például a történelem és az emlékezet viszonyát, ami súlyos módszertani nehézségeket okoz.⁶ Még ha egyetértünk is a szerző egyes állításaival, a kritikai társadalomtudomány művelése nem alapozható egy hitvallásszerű jelzésre („hiszem, hogy a történelmi

változások a szubjektumon keresztül érthetők meg igazán”, 18. old.), szükség van a kutatás területének meghatározására, a kategóriák és a módszerek precíz definíciójára. Mindehhez elengedhetetlen a szakterület megfelelő ismerete – beleértve a módszertani irodalmat is.

Az elméleti megalapozást ígérő 2. fejezet *Fogalomtisztázó diskurzus* című alfejezete meglepő módon avval foglalkozik, hogy ki a munkás, mi a rendszerváltás/rendszerváltozás, mi a kommunizmus és a szocializmus. Eközben a fogalmakat nem tisztázza meggyőzően – „az intézményesült diskurzus határozza meg, ki számít munkásnak” (17. old.) –, nem definiál, nem fejt ki elméleti perspektívát. A *Tézisek a múltból* alfejezet a magyar szociológia fontos köteteit mutatja be röviden a „munkásság” témájában, de kritikái elemzés nélkül. A szakirodalmi előzményeket a szerző nem használja fel sem a saját kutatási kérdésének aktualizálására, sem fogalmi apparátusának vagy perspektívájának csiszolására. Nem világos, miért nem szűkítette le az irodalmi áttekintést a munkások történetét bemutató, vállalatközpontú esettanulmányokra, a módszertanilag irányadó kutatásokra vagy a rendszerváltást, a változások hatásait problematizáló művekre. Habár inspiráló és fontos (de korántsem teljes körű) hagyatékot vázol fel könyvének háttereként, de nem mondja meg, miért relevánsak épp ezek az előzmények. Az irodalmi áttekintés így meglehetősen híg és esetlegesen szelektív: egyfelől nem érthető, miért szükséges egy-egy könyv tartalmát részletesen összegezni, másfelől pedig miért nem említődnek a munka világa és a gazdaság fontos magyar szociológiai elemzői,⁷ a tágabb témába vágó újabb interjúalapú kutatások és módszerek,⁸ vagy a rendszerváltást és a kései szocializmus változásait dokumentáló, vállalati szintű kiváló vizsgálatok.⁹ Pedig a magyarországi esettanulmányos, vállalatközpontú, interdiszciplináris, kritikus társadalomtudománynak igen gazdag hagyománya van, és fő feltérési módszere épp az interjú volt.¹⁰ Friesz-Kovács így még az idézett szerzők módszertana újításaira is újítetlen.

Habár H. Sas kutatásairól a könyv több fejezetében is szó esik, Friesz-Kovács az övétől egészen

eltérő módszertant használ, ami önmagában nem volna baj, ha kifejténé, miben áll ez a jelentős módszertani különbség. Az is érthetetlen, miért nem vette figyelembe H. Sasnak a rendszerváltás után megjelent többi munkáját, amelyekben a rendszerváltás társadalmi feldolgozhatóságának tárgyalásán túl módszertani *oral history* újítások is szerepelnek.¹¹

Itt szükséges megemlíteni, hogy Friesz-Kovács csak magyar szociológusokat vesz figyelembe, mint-ha a régiókat érintő vagy a globális kutatások érdeketlenek lennének. Csak a záró, kutatást megvitató fejezetben említődnek Svetlana Boym és Ina Merkel nosztalgia-kutatásai, egyébként a saját szakterület releváns nemzetközi irodalma nem kerül szóba. Csak a kelet-közép-európai régióknál maradvány, nagyon inspiratív, hiánypótló munkásinterjú-alapú kutatásokat találunk, amelyek közül több vállalat-alapú megközelítéssel operál. Jó lett volna legalább megemlíteni őket.¹²

Az interjú „központi” szerepe

H. Sas Judit szociográfiai megközelítéssel és módszertani alapossággal látott hozzá az interjúk feltérítéshez, mind a narratívák bemutatásához, mind pedig a strukturális jegyek elemzéséhez.

Úgy tűnik, kutatásaiban az interjúzást csak feltételesen használta fő feltérési eszközként. Az interjú nagyon körülményes, erősen előkészített, terepbejárással és megfigyelésekkel egybekötött gyakorlatára közvetetten utal kritikus visszaemlékezésében kezdő kutatói munkájára: „[Úgy gondoltuk,] hogy az a szociológia, hogy elmegyünk interjúkat csinálni.”¹³ A családi mobilitásról, életkörülményekről, közösségi (munkahelyi) szerepekről és beágyazottságról alaposan dokumentált előzetes képet kellett alkotni ahhoz, hogy a megszólaltatottak elbeszélései értelmezhetőek legyenek. Az Orion-kutatások módszertana H. Sas több évtizedes életmódkutatásaira és családszociológiai ismereteire támaszkodhatott. Bár az interjúalanyok kiválasztása a gyár (Orion) szaképzett munkásai közül formálisan a központi kiválasztási kritérium alapján történt, az interjúzás már a családoknál, a háztartásokban folyt. Az eredmény,

7 ■ Például: Solt Ottilia: Egy budapesti kerület alacsony jövedelmű munkáscsaládjai. *Neveléstudomány*, 1975. 3. szám, 69–77. old.; Laki Mihály: Növekedés és rugalmasság: A Transzformátor Szövetkezet esete. *Gazdaság*, 13 (1979), 2. szám, 121–137. old.

8 ■ Németh Krisztina: *Életvilág-értelmezések. Utak felbomlott világokhoz*. Argumentum, Bp., 2018.; Kovács Éva: Az interjú módszertanok politikája. *Forrás*, 43 (2011), 7–8. szám, 3–20. old.; Fleck Zoltán – Kiss Valéria – Tóth Fruzsina – Neumann László – Kenéz Anikó – Bajnok Dávid (szerk.): *A jogtudat narratív értelmezése*. ELTE Eötvös, Bp., 2017.

9 ■ Például: Bódis Lajos: Privatizáció, munkaszervezet és bérelőztési mechanizmusok egy nagyüzemi varrodában. *Közgazdasági Szemle*, 44 (1997), 698–717. és 799–818. old.; Köllő János: A külső és belső munkaerőpiac kapcsolata egy pamutszövődében. In: Galasi Péter (szerk.): *A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon*. KJK, Bp., 1982. 277–318. old.

10 ■ Például: Vigvári András: Laki Mihály gyűjteményének bemutatása. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 7 (2017), 2. szám, 89–93. old.

11 ■ H. Sas Judit: A „C” villa története. *Szociológiai Szemle*, 2002. 3. szám, 43–65. old.

12 ■ A lengyelországi kutatásokhoz lásd Markieta Domecka: Biographical Experiences of Post-Socialist Transformation in Corporate Business: Doing the Neoliberal Path. *Przeгляд Socjologii Jakościowej*, 12 (2016), 2. szám, 56–77. old., de különösen Joanna Wawrzyniak: „Hard Times but Our Own”. Post-Socialist Nostalgia and the Transformation of Industrial Life in Poland. *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, 18 (2021), 1. füzet, <https://zeithistorische-forschungen.de/1-2021/5911>; Mariusz Jastrząb – Joanna Wawrzyniak: On Two Modernities of the Polish Automotive Industry (1948–2011). *Acta Poloniae Historica*, 115 (2017), 37–70. old. Adam Mrozowicki és kollégái munkásságához angolul: Adam Mrozowicki: *Coping with Social Change*. Leuven University Press, Leuven, 2011.;

a *Szubjektív történelem* című könyv, benne a teljes interjúleiratokkal, sokaknak rendkívüli inspirációt jelentett, az első Orion-kutatást és magát a könyvet pedig a jól előkészített kutatás módszeres alapossága teszi megkerülhetetlenné. A rendszerváltás időszakában H. Sas részlegesen megismételte a korábbi felvételt, és a könyv utolsó fejezeteiben, az *oral history* bevónásával, izgalmas kísérleteket tett a rendszerváltás közelmúltbeli társadalmi feldolgozására.¹⁴ A vállalati átalakulás és a vállalati „munkásélet” sok összefonódása mégsem központi szál H. Sas gazdag életművében – a vállalat maga kevésbé érdekelte, illetve csak annyiban, amennyiben meghatározta a munkások életét, mobilitását.

Friesz-Kovács kutatása a bevezető szerint „mikrotörténeti megközelítést alkalmaz” (19. old.), ám sem nem definiálja a módszert, sem nem idéz olyan tudományos munkát, amelynek segítségével közelebb kerülhetnénk e kijelentés értelmezéséhez. Csak egy negatív definíciót kapunk: a mikrotörténeti megközelítés se nem *oral history*, se nem narratív interjú vizsgálat. Nem teljesen világos, hogy Friesz-Kovács az elmesélt élettörténeteket hogyan rekonstruálja történeti tényként, ha az élettörténetet alapvetően objektívnak tekinti (?), miközben azt is állítja, hogy az objektív valóság elbeszélése nem is lehetséges. Az élettörténet kutatását egy problematikus, leegyszerűsített, féloldalas történelemértelmezésbe ágyazza (20. old.). A mikrotörténeti módszerről kapunk egy kurta leírást, ám a vállalat-történet módszertani alapjairól még ennyit, pontosabban semennyit sem tudhatunk meg, csak egy defenzív állítást arról, hogy ennek a könyvnek „nem célja az Orion vállalat teljes történetének pontos leírása” (51. old.). A szerző a vállalat történetének rövid áttekintésére vállalkozik, kezdve az alapítás körülményeivel, ennek során két tanulmányra, a vállalati évkönyvekre, illetve saját interjúira támaszkodik. Rövid bemutatásnak a 30 oldalas 3. fejezet meglehetősen hosszú. Módszertanilag viszont nem világos, miért fontos és hogyan viszonyul a mikrotörténetekhez a vállalat-történet ismertetése. Kontextusként fontos – de rövidebben is le lehetett volna írni, megfelelő súlyozással és a fontos jegyek kiemelésével.

Adam Mrozowicki – Mateusz Karolak – Agata Krasowska: Lost in Transitions? Biographical Experiences and Life Strategies of Young Precarious Workers in Poland. *Kultura i Społeczeństwo*, (2018), 4. szám, 69–89. old.; Adam Mrozowicki – Mateusz Karolak: Between Normalization and Resistance. Life Strategies of Young Precarious Workers. *Warsaw Forum of Economic Sociology*, 8 (2017), 1. szám, 7–32. old.; Adam Mrozowicki: Normalization of Precariousness? Biographical Experiences of Young Workers in the Flexible Forms of Employment in Poland. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 12 (2016), 2. szám, 94–112. old. Szerbiáról lásd Tanja Petrović: „When we were Europe”: socialist workers in Serbia and their nostalgic narratives. In: Maria Todorova (ed.): *Remembering Communism: Genres of Representation*. Social Science Research Council, New York, 2010.; Ognjen Kojanić: Nostalgia as a practice of the self in post-socialist Serbia. *Canadian Slavonic Papers*, 57 (2015), 3–4. szám, 195–212. old.; Chiara Bonfiglioli: Gender, labour and precarity in the South East European periphery: the case of

Friesz-Kovács csak egyszeri interjúkat készített, ami a mikrotörténetek teljes körű felderítésére aligha elégséges. Az interjú módszertanának csak a technikai részleteit ismerteti a 7. fejezet elején, bő három oldalban, és közli, hogy a beszélgetések irányított életútinterjú formájában zajlottak. Az alkalmazott módszertanról, elsősorban az interjú kutatásról szűk négy oldalban tájékoztat, a mikrotörténeti módszerről pedig a bő kétoldalas (!) 4. fejezetben ír, de itt sem kapunk megfelelő tájékoztatást.

Nem tárgyalja sem a vállalat és a dolgozói közti kapcsolódást, sem a törésvonalakat – pedig az interjúrészletek tanúsága szerint a dolgozók többször is nyilatkoztak a gyárhoz fűződő viszonyukról.

A 30 interjúalany kiválasztásakor az Orionnál eltöltött évek száma volt a kulcskritérium, valamint az, hogy a megkérdezettek a gyártósoron kezdtek-e a cégnél. Friesz-Kovács kiemeli, hogy H. Sas beszélgetőpartnereitől eltérően az ő interjúalanyai közül a beszélgetés idején már senki sem volt termelői-gyártósori munkás. Annyit tudhatunk még meg, hogy az interjúalanyok közül ekkor már csak heten dolgoztak a vállalatnál. Az interjúalanyokról nincs rendszerezett információ: legalább a demográfiai jegyeket (generációs csoportok), a vállalathoz kerülés pillanatát és az ott töltött évek számát pontosan meg kellett volna adni. A mobilitás és a törések jelzése (korai nyugdíjazás, elbocsátás, előrelépés) további csoportosítási lehetőségekkel és kulcsfontosságú háttér-információkkal szolgálhatott volna a megkérdezettekről, s mindezt célszerű lett volna az olvasóval is ismertetni, például egy összefoglaló táblázattal. Ezek hiányában fontos, megválaszolatlan háttér-információk maradtak el, az egyik: vajon csak a felfelé mobil dolgozók maradhattak-e meg a vállalatnál a tulajdonosváltáskor? Aki maradtak, miért maradtak hűek a vállalathoz, és akik maradhattak volna, de távoztak, miért távoztak?

További kulcskérdés, hogy mit jelentett a kérdés-sor „modernizálása”, ha H. Sas kérdéssorához viszonyítjuk. Friesz-Kovács nem részletezi, hol avatkozott jobban be, hol, miben irányította az életútinterjúkat: mely pontokra kérdezett rá, és miért. Életútinterjúban a töréspontok, krízishelyzetek hangsúlyo-

textile workers in Štip. *Contemporary Southeastern Europe*, 1 (2014), 2. szám, 7–23. old.; Nina Vodopivec: Yesterday's heroes: spinning webs of memory in a postsocialist textile factory in Slovenia. In: Daniela Koleva (ed.): *Negotiating Normality: everyday lives in socialist institutions*. Routledge, London – New York, 2012.; Rory Archer – Goran Musić: Approaching the socialist factory and its workforce: considerations from fieldwork in (former) Yugoslavia. *Labor History*, 58 (2017), 1. szám, 44–66. old.; Sven Cvek – Snježana Ivčić – Jasna Račić: Jugoslavensko radništvo u tranziciji: „Borovo” 1989. *Politička misao*, 52 (2015), 2. szám, 7–34. old.

13 ■ Vajda Róza – Kovács Éva: H. Sas Judit: „Mert hát mégis egy polgárlány voltam”. *Socio.hu-Társadalomtudományi Szemle*, 12 (2022), 2. szám, 91–106. old.

14 ■ H. Sas Judit: *Rendszerváltások, családtörténetek*. Új Mandátum, Bp., 2003.; H. Sas Judit: A „C” villa története. *Szociológiai Szemle*, 2002. 3. szám, 43–65. old.

zása, kidomborítása elengedhetetlen, és az interjú készítőjének feladatához az is hozzátartozik, hogy a nehéz kérdéseket is feltárja, s a válaszokat ki tudja mondani. A szerző hangsúlyozza a tulajdonosváltás periódusának traumatikus jellegét, de nem készült fel arra, hogy a töréspontokat, az életút nehéz periódusait jobban megvilágítsa, akár úgy is, hogy később megismétli az interjú egyes kérdéseit. A központi fejezetben inkább az államszocialista múltnak a vállalathoz köthető érdekes epizódjai jelennek meg, mint amelyekről most már lehet beszélni: így olvashatunk például Hofi Géza látogatásának megszervezése és az előadása érdekes részleteiről. Nem tarthatjuk kizártnak, hogy a múlt témája „könnyebb-sége” miatt jelenhetett meg ekkora mértékben. A nosztalgia felerősödése, a rendszerváltás/rendszer-változás igazságtalanságának benyomása az interjú-alanyok összetételéből is adódhatott.

Az interjúk elemzésekor klasszikus megoldás, hogy egyes interjúkra „jobban” támaszkodunk, mint másokra. A felhasznált idézetek alapján Friesz-Kovács is egyenlőtlenül használja fel az interjúkat: egyes témák vagy korszakok megjelenítésénél más-más interjúcsoportra támaszkodik (például öt interjú alapján kapunk betekintést a „jelenkorba”), összességében pedig négy interjú¹⁵ válik fontossá. Erről azonban a szerző nem tájékoztatja az olvasót, ahogy arról sem, hogyan elemezte az interjúkat, és a bemutatott altémák hogyan domborodtak ki. H. Sas kötetei teljes interjúleiratokat is tartalmaztak, s emellett mutatta be és elemezte az interjúk fő jegyeit. A harmadik Orion-kutatásban legalább *egy interjú* teljes leiratának publikálása több módszertani kérdésre is választ adhatott volna.

Összeségében úgy tűnik, a szerző nem vette kellőképpen komolyan a figyelmeztetést. A „*Volt egyszer egy Orion...*”, ahogy második olvasatra a címe is sugallja, amely ellentétben van a bevezetőben definiált céllal, elsősorban a dolgozók nosztalgijáról szóló műként értelmezhető. Olvasatomban az interjú keretében az Orion dolgozói a vállalaton keresztül világot láttak meg életútjukat, és kevés jel mutat arra, hogy önmagukról önállóan többet beszéltek volna. Jellegzetes, hogy a szerző erre nem reflektált, és nem állította szembe a megalapozatlan, az individualista, egyéni szubjektumalapú történeti megértést hangsúlyozó episztemológiával. A vállalatcentrikus elbeszélés a régmúlt felidézésének keretében erősíthette a nosztalgia legalább az Orion dolgozóinak egyes csoportjaiban.

A kritikus társadalomtudományban nem ritka több módszer ötvözése és céltudatos váltogatása, ami elsősorban a kutatás tárgyának mélyebb megvilágítására való, és kiválóan szolgálja a kritikus megismerést. A kutatás tárgya komplex – az Orion vállalat és munkásai nemcsak történelmi, de gazdasági és szociológiai szempontokból is izgalmasak –, ám úgy

tűnik, Friesz-Kovács nem vette figyelembe, emiatt pedig nem is aknázhatta ki a kritikus megismerés és reflexió lehetőségeit.

Örömmel adhat okot, hogy a mély lélegzetű, inspiratív, munkásközpontú vállalati esettanulmányok új követőkre találnak a magyarországi szociológusok körében, s így egy fontos hagyomány folytatódhat. Ugyanakkor a hagyomány megőrzéséhez a kritikai módszertani sztemendek újragondolása, alkalmazása, és persze nem csak hazai perspektívák és tudások figyelembevétele is elengedhetetlenül szükséges. A ránk nehezedő zártságban megengedhetetlen, hogy Magyarországon a szociológia is bezárkózzon. □

15 ■ A 3. 23., 27., 30. interjú.

ÁLLAM – PÁRT – PÁRTÁLLAM

BENCZES ISTVÁN ZSOLT

Mária Csanádi – Márton Gerő – Miklós

Hajdu – Imre Kovách – Mihály Laki – István

János Tóth:

Dynamics of an Authoritarian System

Hungary, 2010–2021

CEU Press, Budapest – Vienna – New York, 2022.

Az elmúlt több mint tucatnyi esztendő magyar vonatkozásainak leírására és megértésére szokatlanul nagy energiákat mozgósítottak a társadalomtudomány művelői itthon és külföldön egyaránt. Magyarországnak és vele Kelet-Közép-Európának a rendszerváltás idején egyszer már megvolt a maga momentuma, ám ez az érdeklődés a nyugati világ- és értékrendbe való belesimulás után – érthetően – elmúlt. Hogy most újra a tudományos figyelem homlokterébe kerül(het) az ország, ahhoz egy olyan politikai szervezetre (Fidesz) és legfőképpen a vezetőjére (Orbán Viktor) volt szükség, amely és aki maga is a rendszerváltásnak köszönhetette születését, nem kis szerepet vállalva a szabad és demokratikus Magyarország kiépítésében.

A Magyarország változását megérteni igyekvő munkák alapvetően két irányból közelítenek tárgykhoz, amikor azt a kérdést feszegetik, hogy mi volt előbb: a társadalmi igény, amely azután hatalomba emelte és eltorzította a Fideszt és vezetőit, vagy a hatalom mindenáron való akarása, amely szinte tervezett módon állította új pályára a hazai tömegek gondolkodását. Előbbiek a gazdasági átalakulás és demokratizálódás folyamatában való széles körű csalódást okolják, ideértve a követett neoliberais gazdaságstratégiát is. Mások az őszödi beszéd következményeit hangsúlyozzák, de magyarózó változóként a globális pénzügyi és gazdasági válság, valamint a szocialista-liberális kormányok által levezenyelt, a válságot követő megszorítások is gyakorta szerepelnek, amelyeket az Európai Bizottság és az IMF felügyelt. A kínálati oldalon pedig azokat a megértési kísérleteket találjuk, amelyek elsősorban a 2010 utáni hatalom természetét igyekeztek fogalmilag megragadni. Így lett Magyarország hol populista, hol választási, hol pedig illiberális demokrácia, vagy egyszerűen csak az orbánizmus hazája.

A vélemények sokfélék és a legtöbb esetben tartalmasan ragadják meg a valóság egy szeletét. De lehetséges-e még újat mondani ebben az igencsak erős mezőnyben? Csanádi Mária és szerzőtársai erre vállalkoztak. Már munkájuk címében jelzik, miképpen kívánják megkülönböztetni magukat az övékkel versengő alternatív magyarázatoktól: a kereslet (az igény) és a kínálat (hatalom) közötti interakcióval, annak dinamikájával magyarázzák a nagy magyar átalakulás (vagy visszaalakulás) történetét.

Bevezetőjükben megfogalmazzák, hogy a magyar „ eset” nem valamiféle eltérés a normálistól, a megszokottól (ebben az esetben a vonatkoztatási pontot a liberális demokrácia jelenti), hanem egy merőben más jellegű rendszer van kiépülőben. A feladat ezért nem abban áll, hogy megértsük, mely területeken, mennyiben és mi módon tér el ma Magyarország az ideáltipikustól, hanem annak a folyamatnak a dinamikáját kell felfejteni, ahogyan az átalakulás megtörtént. A szerzők meggyőződése, hogy eme átalakulási folyamatot a szereplők hol közvetlenül és tudatosan irányítják – erre utal a nagyfokú centralizáltság, a függőségi viszonyok széles hálója –, hol pedig közvetve és nem tudatosan, utalva ezzel arra a szinte automatikus alkalmazkodási folyamatra, amelynek során a szélesebb társadalom rétegei is érdekeltté válnak a rendszer fenntartásában. Alapjaiban a szándékolt és nem szándékolt következmények összjátéka, kölcsönös egymásra hatásának vizsgálata különbözteti meg e kötetet a hasonló témájú más munkáktól.

A szerzők mindenesetre tartózkodtak attól, hogy benevezenek abba a címkézési versenybe, amelyben ki-ki az alkalmazott elméleti rendszer vagy iskola nézőpontjának megfelelő, vagy egyszerűen csak piacképes jelzős szerkezettel igyekszik megnevezni vizsgálata tárgyát. Csanádiék nem gyártják le a maguk jelzős szerkezetét az Orbán-rendszerre, mert alapvetésnek tekintik Kornai János nagy visszhangot kiváltó írását,¹ amelyben Magyarország közelmúltbeli fejlődési pályáját a demokráciából autokráciába forduló U kanyarként írja le. A fogalomhasználatot (autokrácia vagy önkényuralom) azután Csanádi Mária az általa jegyzett első fejezetben még egyszer megerősíti, azzal indokolva a választást, hogy az Orbán-rendszert leírni próbáló munkák legtöbbje végül is ezt a konceptualizációt tartja a legmegfelelőbbnek.

A négyesrészös bevezető ennek megfelelően előbb röviden felvillantja Magyarország autokrácia felé fordulásának fontosabb mérföldköveit, feleleveníti a

¹ ■ János Kornai: Hungary's U-turn. *Society and Economy*, 37 (2015), 3. szám, 279–329 old.

NER születésének momentumait, valamint a 2014. évi híres-hírhedt tusványosi beszédet, majd lefekteti a kutatási program alapjait, amennyiben a szerzők a magyar utat egyfajta laboratóriumnak tekintve jelzik, hogy feladatuk e többszintű metamorfózis bemutatása. „[A]zok a tényezők, amelyeket a demokratikus rendszerek perspektívájából máskülönben anomáliaként azonosítanánk, valójában strukturális és dinamikus azonosító jegyei az autokratikus rendszer felé tartó rendszerszerű evolúciós folyamatnak” (4. old.), amelyben az új rendszer nem leváltja a demokráciát és formális intézményeit, hanem használja, saját képére és legfőképpen hasznára formálja. Ez tekinthető egyben a kötet saját autokráciameghatározásának is.

A szerzők több helyütt is hangsúlyozzák, hogy munkájuk kifejezetten empirikus, ám a fejezetek mindegyike (különösen az első) tartalmaz – hol erősebben, hol kevésbé meghatározóan – fogalmi elhatárolásokat is. Az empirikus vizsgálódás a központosított autoriter rendszer fejlődését, reprodukciója dinamikájának és logikájának megértését célozza. Bemutatja, hogy a végrehajtó hatalom miként igyekszik totálissá tenni befolyását és ellenőrzését, miként szövi át és temeti maga alá a társadalom valamennyi alrendszerét, miként relativizálja és teszi zárójelbe mindazt, amit a 2010-ig terjedő időszakban demokratikus vívmánynak tekintett nemcsak a világ, de azok a magyarok is, akik immár negyedszer adtak alkotmányozó hatalmat Orbán Viktor és csapata kezébe.

A kötet két nagy egységre tagolódik. Az első a Csanádi Mária által jegyzett egyetlen fejezet, bár terjedelme kiteszi a könyv majd kétharmad részét. Címe, *Egy párt metamorfózisa rendszerré*, jól összegzi, hogy miről szól benne a szerző – és olyannyira találó, hogy akár a könyv címe is lehetett volna. A második egységben további három írás foglalkozik a magyar viszonyokkal.

Csanádi Mária nem először használja elemzési keretként az általa eredetileg a rendszerváltás előtti viszonyok megértésére kidolgozott, a gazdaságpolitikai döntések motivációinak, mechanizmusainak és következményeinek feltárását célzó interaktív pártállami modellt.² A modell az egykori pártállam összeomlásának magyarázatában is jól vizsgázott, lehetővé téve nemcsak a szocialista múlt, hanem a későbbi átmenet megismerését is. Az empiriából építkező elméleti modell a régió más országaira is kiterjesztve, a pártállamok működésének általánosított

magyarázatává vált.³ A modellt Csanádi a 2000-es években a kínai kommunista párt és a kínai pártállam átalakulásának leírására is alkalmasnak találta,⁴ legújabbán pedig egy látszólag teljesen más kontextusban, a demokratikus normáktól az autokratikus rend felé történő elmozdulás, azaz a Fidesz-hatalom kiteljesedése megértésében hívta segítségül.

Nem véletlen tehát, hogy mindjárt a dolgozat legelején külön rész foglalkozik az 1980-as évek és a rendszerváltás önmagában is figyelemre méltó elemzésével, bár fő szerepe inkább az lehet, hogy segíti az alkalmazott kutatási módszer megértését, amikor a szerző kiterjeszti modelljét a 2010-es évek Magyarországra. De ennél talán többet is tesz Csanádi Mária, amikor ilyen tágra nyitja az elemzés időhorizontját: megmutatja, hogy nincs igazán új a nap alatt... Nehéz nem észrevenni az analógiát a Fidesz-éra

Hajdu Miklós, Csanádi Mária és Gerő Márton

Magyarországa és az egykor volt kommunista párt felemelkedése, kiteljesedése és totálissá válása között.

Csanádi Mária a pártállami rendszer Fidesz-kormányzás alatti kiépülését, megszilárdulását dokumentálja, e hosszúra nyúlt folyamat anatómiáját, amelyben egy politikai alakulat (egy főáramú párt, egy valaha volt rendszerváltó, vagyis egyáltalán nem kívülről érkező politikai erő, a Fidesz) társadalmi rendszerré alakul át, amelynek egyik meghatározó jegye az a dinamikus interaktív hatalmi háló, amelyben a párt maga válik előbb az állammá, majd a gazdasággá is, hogy végül megjelenjen a kultúrában és a tudományos kutatásban is. Csanádi modelljében a párt először „csak” a politikai szférát monopolizálja, majd kisajátítja az állami bürokráciát is, hogy azután – totálissá téve hatalmát – uralma alá hajtja a gazdaságot is. Mindezt egy olyan sűrűn szőtt hatalmi háló segíti, amelyben a döntéshozók között erőteljes függőségi és érdekérvényesítési viszonyok alakulnak ki, akár csak egy hűbéri, feudális viszonyrendszerben.

Habár Csanádi ismételten hangsúlyozza, hogy alapvetően e dinamika empirikus igazolását kívánja adni, írásának legalább ennyire fontos hozzáadott értéke az elemzési keret, amely olyan logikai láncba szervezi a párt állampárttá és rendszerré fejlődé-

2 ■ Csanádi Mária: A pártállamrendszer szerkezete, kohéziója és szétesése Magyarország példáján. *Gazdaság*, 23 [(989), 4. szám, 5–36. old.

3 ■ Mária Csanádi: *Party-states and their Legacies in Post-communist Transformation*. Edward Elgar, Cheltenham, 1997.

4 ■ Csanádi Mária: Reforms and Transformation Paths in Comparative Perspective: Challenging Comparative Views on East European and Chinese Reforms. *Acta Oeconomica*, 55 (2005), 2. szám, 171–199. old.

sét, ami már önmagában is meggyőző teljesítmény. Kidolgoz és alkalmaz egy zárt és koherens elemzési rendszert, amelynek fogalmaival ellentmondásmentesen leírható a 2010 utáni Magyarország központosított, autoriter rendszere. Méghozzá nem pillanatfelvételekkel, hanem „működés közben”. E működést öt fogalom köré rendezi a szerző, amelyek legfontosabbja a politika foglyul ejtése (*political capture*). A kifejezés megfordítása a széles körben ismert és elsősorban a fejlődő államok kontextusában alkalmazott az állam rabul ejtése (*state capture*) fogalmának. A fogalomhasználat Kornai János és Magyar Bálint munkáit követi: Magyarországon nem az oligarchák ejtették rabul az államot, hanem az állam (a párt) az üzleti szférát. Oligarchák (pontosabban: vagyonos aktorok) természetesen Magyarországon is vannak, de mindannyian a rendszer termékei, és

aszerint cserélhetők, hogy mit diktál a végrehajtó hatalom érdeke. A politika foglyul ejtése során tehát „egy domináns politikai csoport arra használja az államot és instrumentumait, hogy kiterjessze hatalmát a politikai, társadalmi és gazdasági alrendszerre. [...] Az a folyamat, amelynek során a Fidesz politikai elitje fokozatosan rabul ejti a politikai, törvényhozási, végrehajtói és gazdasági hatalmat, és ezek révén a társadalmat” (19. old.). Azt a dinamikát, amely a társadalom minden alrendszerét foglyul ejti, egy másik fogalommal nevezi meg Csanádi, ez lesz nála a *diffúzió*. Hogy azután a kötet harmadik központi kategóriája, a *metamorfózis* megvilágítsa, miként lesz a pártból rendszer, miként olvaszt és szív magába mindent és mindenkit a párt, hogy azután pártállammá váljék. E metamorfózis során kialakul az a hálózat, amelyet a központból irányít a hatalom (amely centralizál és elvesz, illetve eloszt és ad). „A hálózat centralizált terjeszkedése nyílt-végű, köszönhetően az aktorok hálózaton belüli, illetve azon kívüli egyenlőtlen alkupozícióinak” (20. old.).

Az elemzés következő szintjén Csanádi egyszerre több fogalmat is bevezet, így az erőforrás-elvonás és -elosztás módozatait és eszközeit, valamint az ezek keretét alkotó fejlesztő állam paradigmáját. Különböztet tesz továbbá reform és fejlesztés/fejlesztési program között, jelezve, hogy a közvetlen pénzszivattyún túl (ez volna a fejlesztés) az állampárt indirekt módon, a gazdaság szabályozás eszközeivel is él. Ez utóbbi a reform címkét kapta. Ötödikként vezet be az intézményesített korrupció mint következmény fogalmát, amelyet „a hálózat szétterjedő csatornáinak politikailag szelektív [erőforrás-] kisajátítása és elosztása” táplál (21. old.).

A fejezet érdemi része (az „empíria”) voltaképpen ezen öt fogalomkör tartalmi kitöltése, alfejezetről alfejezetre, a fogalmak definiálásának sorrendjében, majd egy hihetetlenül gazdagon és rendkívül pontosan dokumentált fejlődéstörténet következik. Figyelemre méltó, hogy önmagukban a lábjegyzetek is egy kisebb tanulmányt tennének ki.

Maga a történet nem 2010-től indul. Az első egy-egyben a Fidesznek a kétharmados győzelemig terjedő időszakban bemutatott átalakulását ismerhetjük

meg. Csanádi sorra veszi, hogy milyen technikákkal, lépésekkel vált jobboldalivá a párt, majd győzött kétharmaddal 2010-ben. Ez a történeti áttekintés igazán akkor nyer értelmet, amikor világossá válik, hogy az első húsz esztendő folyamatos átalakulása, jobbra tolódása miként rendeződik össze rendszerré. A különféle elemek, lépések és technikák Csanádi elbeszélé-

sében nem tűnnek véletlenszerűnek, ellenkezőleg: Orbán azon igyekezetét szolgálták, hogy a rendszer totálissá evolválódjon, és összes lehetséges ellenfelét letolja a pályáról. Más olvasatban persze ezzel azt is üzenheti a szerző, hogy az első húsz évben rendkívül gyenge, törékeny demokrácia épült Magyarországon, ahol a fékek és ellensúlyok valójában súlytalanok maradtak. Ráadásul a társadalom védekező reflexei sem működtek megfelelően...

A történeti áttekintés után következik a modell tesztelése. Csanádi előbb azt mutatja meg, hogy a politikai dominancia miként lényegült át a politika foglyul ejtésévé (*From Political Dominance to Political Capture*), nagyon alapos, részletgazdag tablót kínálva a politikai szféra letarolásáról. Arról, hogy kiscsömög módjára miként kebelez be gyakorlatilag mindent a végrehajtó hatalom, és hogyan válik az egész országban értelmetlennek a fékek és ellensúlyok rendszere. A következő szakaszban pedig már annak részleteivel szolgál, hogy a végrehajtó hatalom miként tudott beszivárogni a társadalom minden alrendszerébe, felszámolva az autonómia legkisebb tereit is, ellehetetlenítve a civileket (és a civilséget), kiüresítve az alulról érkező kezdeményezéseket (*Diffusion of Political Capture into Autonomous National, Local, and Grassroots Institutions*).

A következő rész (*Expansion of Forced Resource Redeployment Through the Diffusing Channels of Political Capture*) annak részletes bemutatása, miként írta felül és tette zárójelbe a hatékonysági szempontokat a hatalom által végigvitt kvázi-reform, illetve fejlesztéspolitika. Habár Csanádi fejlesztő államként utal e rendszerre, de távolságtartását is jelzi. Tény, a rendszer korifeusai előszeretettel hivatkoznak magukra

Kovách Imre, Laki Mihály és Tóth István János

mint a fejlesztő állam propagátoraira, de a valóságban programjaiknak nem sok közük van a fejlesztő állam eredeti koncepciójához, amely a hatékonyságot nagyon is komoly fokmérőnek tekintette a juttatások címzettjének, céljának és mennyiségének meghatározásában. A fejlesztő állam számára a klientúraépítés nem kizárólag a lojalitáson alapult, sokkal inkább azon, hogy a kiválasztott vállalkozás idővel hatékony és piacképes legyen (lásd még később is).

Ezt követi a különféle fejlesztési projektek tárgyalása, amelyekkel az állam (a párt) az uniós, kínai vagy éppen állami pénzeket közvetlenül a kedvezményezetteknek juttatja. Reform esetében ugyan nem közvetlen pénzjuttatást nyer a kivételezett, de sok esetben annál is jobbat: tulajdont, illetve korlátlan hozzáférést a piachoz. Ez a rész annak plasztikus ábrázolása, hogy életünk összes lehetséges területén jelen van az állam: elvon és újraoszt – felelősséget, pénzt, hivatalt, esélyt stb. Ha kell, működő intézményeket szüntet meg, jogköröket von el, vagy éppen újakat épít és alapít. Erőltetett átcsoportosításokat hajt végre úgy, hogy teljes rendszereket forgat fel fenekestül, legyen szó a nyugdíjpénztárakról, a felsőoktatásról, a tankönyvellátásról, a bankrendszeréről, a hulladékgyűjtésről stb. A példák bemutatják azt a mintázatot, amelyben központi akaratra szerkezeti reformnak csúfolt, valójában kierőszakolt erőforrás-átcsoportosítás történik a lehető legkisebb ellenállás mellett, az esetleges disszidens hangok elfojtásával. A cél nem a társadalmi jólét növelése, hanem a kedvezményezetti kör boldogulásának segítése. Így történhet, hogy a kevesek gazdagodását elhanyagolt középületek, gyenge munkakörülmények, alacsony bérek, munkaerő-elvándorlás stb. kíséri.

A tárgyalás nem hagyja érintetlenül a látszólag a rendszeren kívül (fölötte) álló szereplőket, így különösen az exportra termelő magáncégeket sem (*Diffusing Channels as Avenues of Institutionalized Corruption Using Forced Resource Redeployment*). Csanádi megmutatja, hogy ezek sem képesek a rendszertől függetlenül működni, sőt annak támasztékai. Nekik is kényelmesebb, ha maguk mögött tudják az állami atyáskodást (és persze pénztárcát), és ha nincs érdemi versenyhelyzet. Másfelől persze maga a rendszer is rájuk van utalva, hiszen egyfelől ők biztosítják a növekedést, és adnak munkát, másfelől a politika általuk képes fenntartani azt a látszatot, hogy itt valódi cégekkel valódi versenygazdaság működik. Legalábbis azokkal, akiket az Orbán-rendszer erre megfelelőnek talál.

Majd az érvelés visszatér a kezdetéhez, amennyiben a *political capture* fogalom velejét tárja fel, megszemélyesítve a központi klasztert, amelynek közepében természetesen maga a miniszterelnök ül (*The Political-Economic Elite Nested in the Network of Institutionalized Corruption*). Csanádi Rogán Antallal, továbbá mások mellett Polttal, Matolcsyval, Sziijártóval vagy Pintérrel is viszonylag komolyan foglalkozik mint a

politikai foglyul ejtés (és -ejtettség) mozdítóival. Az elemzésből persze, akárcsak egy igazi klán esetében, nem maradhatnak ki a barátok, családtagok, iskolatársak sem. Nem önmagában a sorra vétel az újszerű itt, hiszen ismert szereplőkről van szó. A lényeg abban rejlik, hogy ezek az üzleti körök rendre a belső piacon érdekeltek, ahol a hatalom rájuk szabja a szabályokat. Nem ők alkalmazkodnak a piachoz, a piacot magát alkotják ezek az emberek és klientúrájuk, ők ugyanis nem a tankönyvekből megismert termelékenységjavulásnak, hanem kizárólag a növekvő hálózatosodásnak köszönhetően gazdagodnak. A rendszer reprodukciós kényszere folyamatos vagyonfelhalmozásban kulminál, egyszerre adva teret a beruházáséhségnek és a szelektív túlberuházásnak.

E közel 200 oldalt olvasva, végig ott motoszkálhat a magyar olvasó fejében, hogy tényleg pártrendszerről van-e szó, vagy pusztán annak illúziójáról, merthogy a fejezet is leginkább azt mutatja meg, hogy az, amire mint pártállamra hivatkozik Csanádi, az leginkább egyszemélyes vállalkozás, Orbán Viktor mutatványa. Csanádi Mária munkájában abszolút központi figura Orbán, és minden, ami létezik, valamilyen formában hozzá köthető. Mennyire lehet stabil, önfenntartó egy olyan rendszer, amelyik ilyen fokon egyetlen emberre van kitalálva? Vajon életképes entitás volna-e maga a párt és a ráfűzött pártállam a vezér nélkül is, túlélnek-e az ő önkéntes vagy kikényszerített távozását? Hiszen itt nincs sem ideológia, sem élcsapat, amely bebetonozhatta anno a kommunisták hatalmát (és azt sem örök időkre), ahogyan valós, fenntartható, a társadalom széles rétegeinek jólétét megalapozó teljesítmény sincsen, ami indokolná a rendszer tartós legitimitációját.

A szerző valamelyest azzal is adós marad, hogy megvilágítsa: még ha a belső szereplők ennyire alkalmazkodók is, és személyes (értsd: egzisztenciális) döntéseikkel maguk is a rendszer építői, miért tolerálják ezt a külső erők – különösen ha érezhetik, tudhatják, hogy a populizmus ragályos? Miért ennyire gyenge (vagy érdektelen) az EU, miért szavaznak bizalmat a kormánynak a nemzetközi pénzpiacok stb.? Nyilván a válasz akár külön kötetet is igényelhetne, ám nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az az európaizáció, amely az új tagállamok betagozását célozta meg, és könyvtárnyi irodalmat produkált, hogyhogya nem ismerte fel a veszélyt, hogyhogya nem alakított ki önvédelmi reflexeket? Persze az is lehet, hogy az európaizáció csak papíron jelent eszméket, normákat, viselkedési mintákat, de a valóságban nem több mint jogszabályok halmaza, amelyek az unió-kompatibilitást célozzák, az európai jelző nélkül.

Habár ezekre a kérdésekre a kötet másik nagy egysége (*Reproduction Through Redistribution*) sem ad közvetlenül választ, az Orbán-rendszer természetrajzáának

5 ■ Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szervezete a magyar társadalomban*. MTA TK, Bp., 2017.

megalkotásában annál hasznosabbnak bizonyul. A második egység három tanulmányból áll, amelyek mind egy-egy önállóan, több esztendőn át, egymástól függetlenül végzett kutatás eredményeit összegzik. Mindhárom jól rimel az első fejezetben kialakított elemzési keretrendszerre, empirikus igazolási kísérleteiként is felfoghatók. Habár más-más nagyobb témát tárgyalnak, közös bennük a rendszerszemlélet, illetve az a meggyőződés, hogy a hozzáférhető adatok szűkössége ellenére nemcsak a gazdaság erőteljes átpolitizáltsága (kliensek általi megszállása), hanem az Orbán-rendszer hatékonyságvesztése is érdemben tudományos módszerekkel is alátámasztható.

Kovách Imre és Gerő Márton tanulmánya (*Redistribution and Integration*) elősorban arra törekszik, hogy túllépjen azokon a foglalkozásalapú struktúramodelleken, amelyek nem kellően érzékenyek a különféle intézmények, szervezetek, csoportok meghatározó szerepére a társadalmi szerkezetek formál(ód)ásában. Az így definiált, elsősorban a szociológiai kutatások területére utaló problémafelvetés látszólag igen távol esik a könyv témájától, azért kap mégis helyet benne e több korábbi kutatásra is alapozó írás, mert nagyszerűen reflektál Csanádi modelljének harmadik szintjére: az elvonás és elosztás témájára. A szerzők ugyanis úgy kívántak e helyütt a magyar társadalom integrációjáról, illetve dezintegrációjáról informálni, hogy magyarázó változónak az újraelosztási rendszereket tették meg. Hipotézisük szerint az elmúlt évtizedekben az újraelosztás csatornái és mechanizmusai minőségileg alakultak át, és ennek következtében a magyar társadalom szerkezete is megváltozott. A változások minőségét pedig a foglalkozási vagy iskolázottsági ismérvekkel nem lehet kellő mélységben megragadni.

Az újraelosztás valamilyen szintje természetesen minden – demokratikus és nem demokratikus – államban kimutatható. Az Európai Unióban például a teljes államháztartási kiadás átlagos nagysága a GDP 49,8%-át érte el 2022-ben. (E kiadásokat vagy adóbevételekből, vagy hitelből fedezik a kormányok.) A két szélső értéket Franciaország (57,9%) és Írország (22,2%) képviseli két és félszeres különbséget produkálva. Magyarország a maga 49,3%-ával belesimul az uniós trendekbe. Kovách és Gerő azonban éppen azt igyekeznek bizonyítani, hogy önmagában a nagyságrend semmit sem mond az újraelosztás mikéntjéről és valós hatásairól.

A szerzők az újraelosztás három formáját határolják el: jóléti redisztribúció (célja a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése), projektalapú erőforrás-allokáció (az első fejezetben is külön kategóriaként azonosított fejlesztési beruházásokkal párhuzamba állítható újraelosztási forma), valamint rekombináns redisztribúció (avagy a tőke és a tulajdon újraelosztása, kizárólag politikai megfontolások alapján). A kötet egésze szempontjából elsősorban az

utóbbi két redisztribúciós forma lehet valóban érdekes, bár önmagában a jóléti újraelosztás következményeit bemutató alfejezet is izgalmas, amely egy 2687 válaszadót tartalmazó adatfelvétel alapján íródott.

A projektalapú redisztribúció igazán meghatározóvá nagyságrendileg az uniós tagsággal összefüggésben (sőt, már az arra való felkészülés részeként is) vált. Ezt a folyamatot a szerzők projektetésnek hívják, ami az élet minden területére kiterjedt, és mint ilyen teljes egészében átalakította a közigazgatást és a gazdaság szervezést, nemritkán kiszorítva az egyéb forráslehetőségeket. A projektek feletti ellenőrzés egyszerre pénzkérdés és hatalmi kérdés. Az egyes projektek ugyanis kiszolgáltatott helyzetbe hozzák a szereplőket, függési viszonyban tartva őket, újratermelve a területi és társadalmi különbségeket, egyenlőtlenségeket. A szerzők több korábbi kutatást idézve arra jutnak, hogy az uniós források nélkül a magyar gazdaság képtelen lett volna pozitív gazdasági növekedést produkálni a vizsgált időszakban, sőt, a magyar GDP jó eséllyel esett volna. A beruházások is drámai mértékben csökkentek volna, akárcsak a belső fogyasztás. A 2016-ig kiutalt „14 billió forint támogatás nem hozott áttörést [...], a szerkezetváltásból eredő [pozitív] hatások sem realizálódtak több területen (így az egészségügyben, a közigazgatásban, az oktatásban sem)” (212. old.).

A rekombináns újraelosztás kapcsán Kovách Imre és Gerő Márton leszögezi, hogy itt még elméletileg sem volt adott az a lehetőség, hogy általa mérséklődjön a társadalmi polarizáció és egyenlőtlenség. Ettől a redisztribúciós formától ugyanis teljesen idegen a piaci szempontú elosztás, mint ahogy a társadalmi egyenlőtlenségekre is érzéketlen. A tulajdonviszonyok általa elindított átalakításának egyetlen célja az anyagi erőforrásokhoz és jogosultságokhoz való hozzáférés biztosítása, ami a vagyon koncentrációjában kulminál. A szerzők szerint a redisztribúciónak ez a formája nem járul hozzá a gazdasági teljesítmény élénkítéséhez, mert nem is ez célja. Egyetlen valós indoka a hatalomban lévők és klientúrájuk kiszolgálása. Mint ilyen egyben a hálózatépítésnek is eszköze.

Mindazonáltal a rekombináns újraelosztás nem azonos a rendszerszintű korrupcióval, ugyanis nem az állam kifosztása, hanem az állami hatalom megerősítését szolgáló politikai eszköz. Miközben a korrupció illegális, a rekombináns újraelosztás nem ütközik törvénybe, és a társadalmi aktorok (többségének) ellenkezését sem váltja ki – ezt a gondolatot Csanádi is többszörösen hangsúlyozta és illusztrálta.

Módszertani értelemben a szerzők nincsenek könnyű helyzetben, amikor adatokon is tesztelni szeretnék állításait. A rendszer természetéből adódóan a rekombináns újraelosztás nagyságát és hatásának mértékét lehetetlen pontosan felmérni. Ezért is fogalmaznak úgy, hogy „próbáljuk megmutatni, mi lehet a rekombináns újraelosztás folyamata” (222. old.). Szántó Zoltán a 2017-es keltezésű *Társadalmi integráció* tanulmánykötetben⁵ megjelent korábbi közös

munkájukra reagálva egyebek mellett nem véletlenül kifogásolta azt, hogy a rekombináns újraelosztásnak a „gazdasági és politikai hatalom megtartásához/növeléséhez való direkt kapcsolása [...] olyan fogalmi dilemmákat vet fel, mint például: [...] miért ne lehetne a rekombináns redisztribúciónak gazdaságélénkítő hatása?”⁶ E mostani írásukban Kovách és Gerő jó néhány konkrét példát említ, illetve rengeteg forrást idéz hipotézisük alátámasztására – köztük például a kötet további két fejezete szerzőinek korábbi munkáit. De ha ezek nem volnának kielégítőek, akkor a 3. és különösen a 4. fejezet bőven kínál további meggyőző példákat a rekombináns redisztribúció jelenlétére és pusztító hatására.

Tóth István János és Hajdu Miklós tanulmánya (*Cronyism in the Orbán Regime: An Empirical Analysis of Public Tenders, 2005–2021*) a Csanádi Mária által bevezetett ötszintű elemzés utolsó lépcsőfokához, az intézményesített korrupcióhoz kapcsolódik. A központból irányított (vagy legalábbis támogatott, elnézett) rendszerszintű korrupciót és politikai kivételezést vizsgálja kvantitatív módszerekkel. A „központ” ez esetben is Orbán Viktort, illetve közvetlen munkatársait jelenti, akikkel a gazdaság kivételezett helyzetű szereplői közvetlen kapcsolatokat ápol(hat)nak.

A tanulmány közel negyedmillió közbeszerzési szerződést és a velük járó korrupciós kockázatot vizsgálja a 2005 és 2021 közötti időszakból. A korrupció kockázata mellett a piaci verseny intenzitására is fókuszál, amikor két csoportra osztja a szereplőket: a közvetlenül vagy közvetve a hatalomhoz kötődő cégekre (ezeket nevezi a „szerencsés 12”-nek), illetve a körön kívül esők kontrollcsoportjára. Megállapítja, hogy a közbeszerzésekért folytatott versenyben egyértelműen azok a cégek kerültek ki győztesen az Orbán-kormányok idején, amelyek kapcsolatba hozhatók a rezsim vezetőivel (akár magával a miniszterelnökkel is). A korrupció kockázata azokban az esetekben volt nagyobb, illetve a verseny intenzitása azokban a helyzetekben volt kisebb, amelyekben ezek a vállalkozók nyertek.

A tanulmány módszertanában is újszerű, hiszen nem egyszerűen azt nézi, hogy a kézből etetett vállalkozások mekkora szeletet hasítanak ki a közbeszerzési piacból, hanem e folyamat dinamikáját. A szerzők továbbá a közvetlen és közvetett kapcsolatokat is a szokásosnál jóval egyértelműbb és követelményes formában kezelik. Nemcsak sejtésük lehet a politikai és üzleti szálak összeéréséről, mert közvetlenül igazolni is tudják (a szerencsés 12 név szerint: Mészáros Lőrinc, Garancsi István, Tiborcz István, Simicska Lajos, Balásy Gyula, Csetényi Csaba, Hamar Endre, Homlok Zsolt, Kuna Tibor, Paár Attila, Szijj László, Varga Károly. A mintegy 13 oldalas függelékben egyenként is informálódhatunk a szerencsésekről).

Tóth és Hajdu következtetései azért is fájdalmasak lehetnek, mert az a fajta haveri kapitalizmus, amelyről a fejezet beszámol, jellemzően a fejlődő világ sajátja. Itt azonban egy uniós tagállamról derül ki, hogy semmivel sem kevésbé korrump, mint a gyakorta lesajnált latin-amerikai vagy ázsiai feltörekvő államok. A tanulmány tanulsággal szolgálhat mindazon országok számára, ahol az állami erőforrásokat a piaci verseny csorbítására használják. Az ugyanis, hogy a politikailag bekötött üzletemberek nem piaci versenyben nyerik el a megbízásokat, nem egyszerűen a korrupciót erősíti, hanem általában is a jogállami keretek figyelmen kívül hagyását, a jogrend felrúgását jelenti, de olvasható ez a fejezet akár az uniós erőforrás-allokációja kritikájaként is. Végső soron ugyanis közvetve az uniós források segítik ennek a rendszerszintű korrupciónak és haveri kapitalizmusnak a meggyökeresedését. Persze nem új felismerés, hogy az uniós forrásokat nem a rendelt cél szerint használják fel (Görögország ennek eklatáns példája), ám az mindenképpen újdonság, hogy ennyire rendszerszinten táplálják a korrupciót, ráadásul a legmagasabb szintek irányításával. Ehhez természetesen szükség van (volt) arra is, amit Csanádi Mária a politikai hatalom foglyul ejtéseként határozott meg, illetve arra a hálózatra, amely mostanra a társadalom minden szegmensét áthatja.

A fejezet legnagyobb erénye a rendszerszintű korrupció számszaki megragadása. A munka sikerét mutatja, hogy megállapításai bekerültek abba a 2022. szeptember 18-án kelt európai bizottsági anyagba is, amely a jogállamisági eljárás részeként az uniós kifizetések felfüggesztését javasolta. Az eljárást a bizottság azért kezdeményezte még 2021 végén az Orbán-kormánnyal szemben, mert vélelmezte, hogy a jogállamiság elveinek magyarországi megsértése ellehetetleníti az uniós források hatékony és eredményes felhasználását, tehát sérti az uniós pénzügyi érdekeit. Tóth és Hajdu tanulmánya a közbeszerzési eljárások korrupciós kockázatával kapcsolatban került be a bizottsági anyagba, amely különösen nehezményezte az egyajánlatos eljárások gyakorlatának kiugróan magas arányát.

A kötet negyedik fejezete (*Political Connectedness Under Fidesz Governments and the Case of Mészáros Group of Companies*) a politikai kapcsolatok gazdasági hatalommá és vagyonná konvertál(ló)dására koncentrál. Egyfelől átfogóan reflektál a magyar gazdaság 2010-től máig tartó politikavezérelt átalakulására, másfelől egy konkrét gazdasági konglomerátum, a Mészáros-csoport erőteljes növekedésének példáján mutatja be a Fidesz-közeli vállalkozók és vállalkozások sikertörténetét. Magyar olvasók számára nyilván nem igényel különösebb indoklást az esetválasztás (Mészáros Lőrinc és családja vagyonosodásának vizsgálata), a nem magyar

6 ■ Szántó Zoltán Oszkár: A társadalmi rend számít. *Szociológiai Szemle*, 29 (2019), 2. szám, 112–118. old.

közönségnek azonban a szerző, Laki Mihály megindokolja választását, amikor a magyar esetet szélsőségesnek és egyben paradigmaticusnak minősíti. E kvázi-vállalkozások működési logikáját igyekszik megérteni, rávilágítva a kötet első fejezetében is tárgyalta növekedési kényszerre. Meggyőződése, hogy a megértéshez nem elég a korrupciót dokumentálni, mert a Fidesz-közeli cégek működésének (és létének) magyarázata nem kizárólag a korrupcióban keresendő. Tehát egyfelől megerősíti Tóth és Hajdu kutatási eredményeit a rendszerszintű korrupcióval illetően, másfelől jelentősen ki is egészíti őket. Laki írásának személyesebb hangvétele annak is szólhat, hogy az alkalmazott módszertant maga sem érzi eléggé szilárdnak. Ugyanakkor az olvasónak nem támad különösebb hiányérzete, amikor a szerző az adatgyűjtés és -feldolgozás bizonyos (nagyon is érthető) gyengeségeit veszi számba. A fejezet egyik legerősebb végkövetkeztetése amúgy is az, hogy a Fidesz-közeli vállalkozások működése rendkívül nehezen követhető, nem megfelelően dokumentált, nem transzparens. Így maradnak azok a közvetett források, amelyeket megfelelő forráskritikával Laki maga is beépített munkájába. A helyzetét az sem könnyítette meg, hogy a hazai nagyvállalati kör tulajdonosairól nem áll rendelkezésre teljes körű adatbázis, ezért lett az elemzés kiindulópontja a *100 leggazdagabb magyar* című kiadvány. A referenciaként kezelt 2018. évi vagyonosodási listára 18 fő fért fel, akik Laki definíciója szerint Fidesz-közelinek minősíthetők, és akiknek egy jelentős része csak a 2010-es Fidesz-hatalomátvétel után került a top100-as listára. (Érdemes megemlíteni, hogy a korábban megismert szerencsés 12 köre csak részben van átfedésben az itt azonosított 18 fővel.)

Az itt szereplő tulajdonosok-menedzserek nem elsősorban a vagyon nagysága miatt érdekesek. A sikert a vizsgált időszakban mutatott dinamikus növekedésük jelzi mind számságban, mind pedig a vagyon (eszközérték) nagyságában. 2014-ben a listából még csak 3 főt (Széles Gábor, Wáberer György, Rákosi Tamás) lehetett Fidesz-közeli vállalkozóként azonosítani. A következő választási évre azonban számuk meghatszorzódott. A fejezet központi figurája, Mészáros Lőrinc egyébként csak 2015-ben került fel a listára (a 86. helyen), hogy azután 2018-ban már mint a második leggazdagabb magyarra hivatkozhatunk rá. A 18 fő kétharmada feltűnt az 50 legbefolyásosabb magyar listáján is (a kapcsolat nem igényel hosszas fejtegetést...).

A tanulmány érdemi része a rekord mértékű vagyonosodások hátterét és dinamikáját tárja fel. Esettanulmányok felhasználásával bizonyítja a szerző, amit anekdotikusan már ismerünk, és amit Csanádi Mária elméleti keretbe is igyekezett foglalni: a normális körülmények között elképzelhetetlen mértékű gazdagodást – visszahozva Csanádi kifejezését – az „állampárt” a törvényi keretek átírásával, a szabályozói környezet megváltoztatásával,

a tulajdonviszonyok átrendezésével, a kivételezések rendszerszintűvé emelésével érte el. Míg Tóth István János és Hajdu Miklós e folyamatok következményeit elemezte, rámutatva a piaci verseny mint intézmény kiüresítésére, Laki magának e kiüresedésnek a folyamatát dokumentálta az egyedi esetekből kiinduló általános érvényű állításokkal. Több átfogó klaszterbe rendezte azokat a módozatokat, amelyek révén a Csanádi-féle modell 3. szintjéből megismert erőforrás-kisajátítás és -(újra)elosztás megvalósult. Így különösen: a beszállítók lecserélése (állami megrendelések), közbeszerzési szerződések, hirdetési pénzek (és a médiapiac újrafelosztása), felülről vezérelt tulajdonosváltás, állami fejlesztési programok (és ügynökségek), nem konvencionális kimentések stb.

A Mészáros-csoport terjeszkedése az előbb említett módozatok összességével jellemezhető, ily módon a csoport az állampárt egyfajta laboratóriumaként is értelmezhető. A gazdagon illusztrált esettanulmány kérlelhetetlenül szembesít azzal a ténnyel, hogy a gazdaság egyik legnagyobb szereplőjének és az ő hálózatának közvetítésével még sokan mások is tartósan kívül kerültek nemcsak mindenféle állami kontrollon és ellensúlyon, hanem magán a versenypiacon is. A Mészáros-csoport bemutatása látványosan igazolja, miért is nem lehet Orbán és barátai rendszerét fejlesztő államnak nevezni – ugyanis semmilyen formában sem egyeztethető össze a klasszikus fejlesztő államok azon törekvésével, hogy a kiválasztott és támogatott cégek a világpiaci versenyben is megmérettessenek (és jövedelmükkel a gazdaság további erősítését szolgálják). A távol-keleti gazdaságok fejlesztő államaiban is cél volt a növekedés, de nem öncél. A fejlesztő állam eredeti koncepciójának ugyanis nem antitézise, hanem nagyon is szerves része a (globális) verseny és versenyképesség.

E fejezet komoly erénye, hogy reflektál a kötet másik három fejezetére, igyekszik a párbeszéd és a koherencia benyomását kelteni. Ezért is támadhat az olvasónak némi hiányérzete, amiért Laki nem érinti a haveri kapitalizmus témáját. Jó lett volna látni, a saját elemzései alapján miként viszonyul a Tóth és Hajdu tanulmánya által megszabott kerethez, amelyben az Orbán-rezsimet gyakorlatilag haveri kapitalizmusként aposztrofálták. Laki tartózkodik a haveri jelző vagy az oligarcha megnevezéstől, de az állam foglyul ejtése sem kerül elő nála, helyette a politikai kapcsolatok/kapcsolódások koncepciójára támaszkodva fejti ki mondanivalóját. Méltánylandó ugyanakkor, hogy már írásának első bekezdésében világossá teszi, ő tényleg más keretekben gondolkodik: „Új ismereteket kínálok a Fidesz-közeli vállalatok magatartásáról, ezáltal járulva hozzá a politikailag kötődő cégek elméletéhez” (275. old.). És ezt az ígértét teljes mértékben be is tartja.

A kötet végén található rövid összegzés olyan jól fejti ki a könyv egészének mondanivalóját, hogy egy második kiadásnál érdemes volna meggondolni, miért ne a jelenlegi konklúzió adja a bevezető gerincét. Ha ugyanis nem magyar olvasóközönséget céloz meg a kötet, akkor egyáltalán nem árt, ha didaktikusabban szól – és a lezárás éppen ezt szolgálja. A mostani bevezető ugyanis nagyon a magyar fülekre hangszerelődött, a magyar helyzetet kevésbé (vagy egyáltalán nem) ismerők nehezebben tájékozódhatnak benne (és általa).

Az a fajta rendszerszemlélet, amely e kötetet jellemzi, természetesen nem egyedi az Orbán-éra leírásában. A két legismertebb munka Magyar Bálint⁷ és Scheiring Gábor⁸ nevéhez kötődik, akik nagy-monográfiát szenteltek e témának. Mint ilyenek nyilván egységesebb, koherensebb benyomást kelthetnek az olvasóban, mint az itt tárgyalt *Dynamics of an Authoritarian System*. Ráadásul már a címük is jóval „fogyasztóbarátabb”. Olyannyira, hogy a Magyar Bálint-féle maffiaállam fogalma mostanra kiszorítani látszik minden mást a konferenciákat járó nyugati közönség körében. Holott a maffia-analógia nagyon megnehezíti az árnyalt gondolkozást a 2010 utáni Magyarországról, mivel a végletekig szélsőséges... (Magyar átfogó elemzése ugyanakkor nagyon is árnyalt).

A Csanádi Mária szerkesztésében megjelent kötet a címevel biztosan nem képes versenyezni sem a maffiaállam, sem a felhalmozó állam címkéjével, viszont hasznos lehet mindazoknak, akik egy rendszerre fejlődött párt működésének mechanizmusait kívánják megérteni, különösképpen e folyamat dinamikáját – és mindezt úgy, hogy elfogadják: a szerzők nem megoldást kínálnak, hanem útmutatót a rendszer belső logikájának feltérképezéséhez. Nem lehet megérteni az Orbán-rendszert, ha valaki veszi a fáradságot, és nekiül az amúgy valóban nem könnyű olvasmánynak. A kötet gyengéje az erőssége is egyben: a négy tanulmány úgy rendeződik egységes kötetté, hogy közben képes fenntartani a többszólamúságot, képes a lényegről több szemszögből beszélni.

Elolvása után felállhat-e úgy az olvasó a könyv mellől, hogy van remény a változásra? Nos, e tekintetben a kötet inkább peszsimista. A szerzők több helyütt is utalnak rá, hogy a külső korlátok – ideértve az EU-t is – nem igazán működnek. A könyv alapján nem várhatunk sokat a jogállamisági eljárástól és az ún. feltételelességektől (*conditionality*) sem. Azok inkább arra szolgálnak, hogy az uniós partnerek megnyugtassák saját lelkiismeretüket és saját választóikat. És a hazai választók? – kérdezhetnénk. Itt sem túl bizakodó a kötet. Az egyik legkiábrándítóbb üzenet talán éppen az, hogy egy rendszerre hizott párt csak akkor lehet igazán hatékony, ha képes beépülni a társadalomba,

ha képes magába olvasztani a társadalom minden alrendszerét. Márpedig a kötet arról akar meggyőzni minket, hogy ez a rendszer a bőrünk alá hatolt, személyiségünk része lett. Némi reményt az a történelmi tény adhat, hogy a totálissá váló rezsimnek előbb-utóbb szétesnek, felemészti magukat. Az első fejezet elején megismert úgynevezett „megfordított metamorfózis” (állampárt-rendszerből párt) megtörténte esély mindig van, hiszen a kommunizmusnak is vége lett – egyszer. □

7 ■ Magyar Bálint: *A magyar maffiaállam anatómiája*. Noran-Libro, Bp., 2015.

8 ■ Scheiring Gábor: *Egy demokrácia halála*. Napvilág, Bp., 2020.

TUDÓS POLITIKUS VAGY POLITIKUS TUDÓS?

ALE ÉVA

Dupcsik Csaba:

A magyar szociológiai gondolkodás

története 1990-ig

Károli Gáspár Református Egyetem –

L'Harmattan Kiadó,

Budapest, 2022. 454 oldal, 4990 Ft

A szerző történész és szociológus végzettségű, tárgyát ennek okán kettős szemüvegen át nézve mutatja be. Főbb kutatási területei közé tartozik a tudomány-, roma- és családszociológia és a szociológiatörténet.

Legutóbbi könyve is szociológiatörténeti munka, azonban nem a klasszikus, kanonizált történeti értelemben, mert a száraz tények mögötti összefüggések és érdekességek bemutatását célozza, igaz, a kötetben tárgyalt témában harmincöt korábbi írása jelent már meg. Ez a könyv hat fejezetben (és további alfejezetekben) szól a magyar szociológiai gondolkodásra ható tényezőkről, a magyar közélet jelentősebb szereplőiről, kirajzolva egy szociológiatörténeti áttekintést¹ a reformkortól 1990-ig. Az egyes fejezetek vonalvezetése a korabeli, szociológiaiainak tekinthető írások társadalom- és politikatörténeti kontextusba ágyazott elemzése mentén halad, segítve a szociológiatörténet és a róla való gondolkodás összekapcsolódásának megértését. A szerző szisztematikus áttekintést ígér, ugyanakkor az *Előszó*ban jelzi, hogy „a könyv túl sokat akart markolni” (15. old.), a tartalom felületesnek tűnő, szubjektív válogatásra épül, így az olvasóknak a tartalommal szemben felmerülő hiányérzete szintén személyes. Szándéka szerint könyve tankönyvként, egyetemi jegyzetként is használható.

A *Bevezetés* a társadalomról való gondolkodás módjait mutatja be, kibontva a társadalomkép fogalmát, valamint a tudományos és hétköznapi megismerés közötti különbségeket. A természettudománnyal közös hagyományokat, a társadalomtudományi megismerés kialakulásának eredetét egyetemes törté-

téneti keretbe helyezi, kiindulva Comte pozitivistá felfogásától és eljutva a Kuhnra hivatkozó paradigmaelméletekig. A bevezető gondolatok részeként röviden ismerteti az egyetemes szociológiatörténet klasszikusainak munkásságát és a szociológiai gondolkodáshoz való hozzájárulásuk jelentőségét. A társadalmi kérdések vizsgálatára, a különböző társadalmi problémák megoldására tett javaslatok – mint látni fogjuk – elengedhetetlen részét képezik a politikai diskurzusnak.

Dupcsik a hazai szociológiai gondolkodás kialakulásához, a professzionalizációjához vezető utat (a protoszociológiát) öt fejezetben részletezi. A hatodik fejezetet szánta az 1948 után bekövetkezett intézményesülésnek, hangsúlyozva a magyar szociológia öt fő szereplőjéről (Kemény István, Ferge Zsuzsa, Szelenyi Iván, Kolosi Tamás és Némedi Dénes) készített portrékban a mai szociológiai gondolkodásra gyakorolt hatásukat. A könyv arányait tekintve a hatodik fejezet a legerjedelmesebb, tulajdonképpen a szöveg egészének egyharmadát teszi ki.

A protoszociológia Magyarországon Dupcsik felfogásában négy időszakra tagolódik: (1) XIX. század; (2) XX. század első két évtizede; (3) 1920–1938 között; és (4) 1938–1948 között. Mindegyik periódust külön fejezetben, további alfejezetekre bontva tárgyalja, az adott korszakot leginkább jellemző, a szociológiai gondolkodást alakító komponenseket állítva a fókuszba.

Az ipari forradalom szükségszerűen társadalmi átalakulásokkal járt (a mezőgazdasági népesség arányának csökkenése, a gyári munkások arányának növekedése, életmódbeli változások, demográfiai átmenet, az analfabetizmus csökkenése). Az új jelenségek tudományos igényű megismerésére, vizsgálatára jött létre a szociológia a nyugati társadalmakban. A rendies berendezkedésű magyar társadalom felbomlása, az iparosodás, a modernizációs politika és az etnikai konfliktusok következményei a hazai tudományos gondolkodás diskurzusát is befolyásolták. Az időszak szerzői foglalkozásukat tekintve elsősorban írók, utazók, állami tisztségviselők, jogászok, akik közvetve hatottak a protoszociológiai gondolkodás alakulására.

A XIX. századból elsőként Bölöni Farkas Sándor író és utazót tekinti Dupcsik meghatározó jelentőségűnek. *Napnyugati utazás* című munkáját a „reformkori utazásirodalomhoz sorolja. Bölölinek „remek megfigyelései vannak, jó szeme van arra, hogy egy-

¹ ■ A magyar szociológiai gondolkodás történeti vizsgálata során használt korszakolás eltér Szabari Vera szociológiatörténeti korszakolásától, lásd: Szabari Vera: *A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010)*. Folytonosság vagy megszakítottság? In: Uő (szerk.): *(Disz)kontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. ELTE Társadalomtudományi Kar, Bp., 2020, 20–39. old.

egy mindennapi jelenséget általánosítson, majd valami mélyebb összefüggés megnyilvánulásaként állítsa azt elének” (48. old.). Könyvében beszámolt a nyugat-európai és észak-amerikai utazásai alatt szerzett tapasztalatairól, és a társadalmi modernizációt, valamint a Béctől való függetlenedést sürgette. Az utazási irodalom mint műfaj célja a magyar társadalomban meghonosítható nyugati minták feltérképezése volt.

Dupcsik különös figyelmet szentel Kossuth Lajos tudományos munkásságának, szerepének a nemzet-felfogásról folyó politikai és tudományos diskurzus alakításában. A *Magyar szózatok* című esszéjében szociológiaiainak tekinthető gondolatmenetet is felfedezhet az olvasó is ott, ahol Kossuth a politikai berendezkedés és a társadalmi integráció összefüggését tárgyalja. Később, az 1868. évi XLIV. törvényekben kodifikálják a politikai nemzet általa megalkotott fogalmát, itt külön kitér Kossuth arra, hogy a politikai nemzet és az etnikai nemzet egybeesése esetén a nemzetiségeket érintő problémák elhanyagolható mértékűre csökkennének.

Hunfalvy Pál a néprajzi munkásságában megjelenő terminusok – mint a hit, a nyelv és társadalmi szerkezet – használatával járult hozzá a protoszociológiai gondolkodáshoz. Hunfalvy szerint az embert a nyelvtanulás képessége különbözteti meg az állatoktól, és a nyelvhasználat révén kapcsolódik be a társadalomba, ahol továbbadja a társadalomról való tudását. Ez utóbbit tekinti hitnek Hunfalvy, amely egyfajta tudáseggyüttesként a nép és a nemzet etnográfiai megismerését teszi lehetővé. Dupcsik Hunfalvynak a társadalmi munkamegosztás jelentőségéről és hatásairól szóló gondolatait rokonítja a szociológia egyik klasszikusának, Émile Durkheimnek *A társadalmi munkamegosztásról* című 1893-as könyvében² kifejtett koncepciójával.

Az íróként és politikusként ismert Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalmra* című munkájában ma szociológiaiainak mondott szempontból vizsgálta, hogyan hatnak az egyes eszmék az egyén és a csoport viselkedésére, majd közvetve a társadalom egészére, megkülönböztetve a „szabadság, egyenlőség és nemzetiség” uralkodó eszméit. Gondolkodására hatással volt levelezőpartnere, Alexis de Tocqueville, a francia szociológia egyik előfutára, aki amerikai tanulmányútját követően írta meg *Az amerikai demokrácia* című, máig hivatkozott művét.

Dupcsik egy igen rövid részt szentel a Keleti Károly statisztikus nevéhez köthető első magyar népszámlálásnak, és hangsúlyozza, hogy a statisztika fontosságát a róla meghozott számos törvény is jelzi. Elemzéseire rendre a Központi Statisztikai Hivatal adataira hivatkoznak, az egyes kutatási eredmények érvényességét, a választott kutatómódszertan hatékonyságát és kidolgozottságát értékelik. Kifejezetten érdekes látni, hogy az egyes korai elemzések módszertanában milyen megoldásokat alkalmaztak, az esetleges tévedések hova vezettek, és a mai szociológiai tudással hogyan küszöbölhetők ki.

Hunfalvy János a földrajztudomány intézményesülése kapcsán került be a köztudatba, ugyanakkor az *államisme* tantárgyat oktató, az egyes tudományterületek ismereteit kombináló földrajztudósként a szociológiára is hatással volt. Cholnoky Jenő is a földrajztudományban igyekezett integrálni az egyes társadalomtudományokban felhalmozódó ismereteket. Dupcsik ezt a Comte-féle szupertudomány koncepciójához hasonlítja.

A hazai szociológia kialakulásában jelentős szerepet játszottak a jogászok. Pulszky Ágost *A jog- és állambölcsészet alaptanai* című művét (1885) Dupcsik a XIX. század legjelentősebb magyar szociológiai művének tartja, amelybe azonban akkor még beletartozott az etika, a közgazdaságtan, a jog- és állambölcsészet, valamint a politika is.³ Pulszky tevékenységében összefonódik a politikai szerepvállalás és a tudományos munka. Alapító elnöke az első szociológiai műhelynek, a Társadalomtudományi Társaságnak. Szociológiai munkásságának jelentőségét Dupcsik *A munkáskérdés* című elméleti írásának elemzésével illusztrálja. Az empirikus vizsgálatok korai példája Somogyi Manó leírása az Obudai Hajógyár munkásainak életkörülményeiről, amely – kutatómódszertani hiányosságai mellett is – jelentős társadalomtörténeti ismeretekkel szolgált. Kár, hogy a munkások életére vonatkozó következtetések levonása felületes maradt, és Somogyi nem támaszkodott a Központi Statisztikai Hivatal jóvoltából már rendelkezésre álló, hivatalos statisztikai adatokra sem.

A harmadik fejezet a XX. század első két évtizedére jellemző gondolkodásmódot mutatja be. Ekkor már megjelenőfélben volt a szociológusi szakmai öntudat, noha főként írók és költők vállalkoztak a társadalom képének megrajzolására, aminek a *Huszádik Század* folyóirat biztosított megjelenési fórumot.

Dupcsik rövid kitérőként Arany Jánostól, Mikszáth Kálmántól és Ady Endrétől vett idézetekkel szemlélteti a korszak közvélekedését a modernizációról. Érdekes látni, hogy az írók, költők szemlélete hogyan hatott a szociológiai gondolkodásra. A társadalom leírására törekvő szociográfiák egyfajta

2 ■ Osiris, Bp., 2001.

3 ■ Lásd még: Saád József: The Centenary of Hungarian Sociology. *Review of Sociology* 8 (2002), 99–111. old.

4 ■ Lásd Szabari Vera: „1944” a szociológiában. Akadémiai szociológia és antiszemizmus Magyarországon. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 2015. 2. szám, 50–66. old.

5 ■ „Banfield szerint egy bizalmatlanság és atomizálódás jellemezte társadalmi közegben alig vagy egyáltalán nem jelennek meg önkéntes szerveződések, és éppen ezért felértékelődik a család szerepe. Nem azért, mintha a családi összetartozás (okvetlenül) annyira erős, érzelmekkel támogatott kötelék lenne – hanem azért, mert egyszerűen nincs más működőképes társadalmi kötelék.” idézi Dupcsik (161. old.)

6 ■ A szociográfia „hőskora” vagy „aranykora” 1936 és 1938 közé esik. Lásd ehhez Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*. Gondolat, Bp., 1985. 67–104. old.

előzménye tehát az irodalmi művek társadalomképe is.

Dupcsik korabeli forrásokkal illusztrálja a Társadalomtudományi Társaság tevékenységét, két főbb korszakának (1901–1906, 1906–1918) történéseit, részletezve a Társaság kettészakadásához vezető okokat, a dualizmus politikai környezetének változását és a polgári radikalizmus kialakulását. Kiemeli ifj. Andrassy Gyula, Jászi Oszkár, Pikler Gyula, Szabó Ervin, Hegedüs Lóránt és Gratz Gusztáv munkásságát. A kettészakadás után létrejött két szervezet, a Magyar Társadalomtudományos Egyesület és a *Magyar Társadalomtudományi Szemle* szerzőinek köre a polgári radikalizmuson belüli megosztottságot jelezte. A Társadalomtudományi Társaság tagjai körében a politizálás került előtérbe a szociológia rovására, ami a szociológia megerősödésének és intézményesülésének ugyan nem kedvezett, de ösztönözte a szociográfiai munkák térnyerését. Dupcsik a szociológia és a szociográfia viszonyát nem részletezi, de nyomatékosítja a szociográfiai munkáknak a szociológiai gondolkodásra tett hatását. A fejezet kétharmadát a *Huszádik Században* megjelent, illetve további három írásmű elemzésének szenteli.

Az elméleti és módszertani hiányosságokat a korabeli statisztikai adatokkal szembeállítja, és sok esetben korrigálja az eredeti magyarázatok, vagy éppen a statisztikákkal támasztja alá az egykori leírásokat.

A negyedik fejezet a Horthy-korszak első szakaszáról szól (1920–1938) a lezajlott globális történelmi események (világháború, spanyolnátha, Trianon, gazdasági világválság), valamint a szélsőséges politikai erők térnyerése kontextusában. A politikai rendszer jobbratolódása párosul az állam által generált intézményesítési hullámmal, amely „intellektuálisan kevés hozadékkal járt”, idézi Dupcsik Szabarítól,⁴ majd megjegyzi, hogy ez a folyamat megismétlődött a második világháború után. A korszakra jellemző társadalomtudományi gondolkodást Weis István két művének – *A mai magyar társadalom* és az *Államformák – kormányformák* – elemzésével illusztrálja, kiegészítve a belőlük merített képet Szűcs Jenő *Vázlat*

Európa három történelmi régiójáról című tanulmányának gondolataival.

Az 1930-as évek politikai és társadalomtudományi gondolkodását a szociográfiai munkák határozták meg, amelyeknek fő témája a földreform volt. A szociográfiák a jobb- és baloldali politikától elhatárolódva, a paraszti társadalom felemelkedésétől várták a társadalom modernizálódását. Dupcsik a népi írók

mozgalmának világnézetét, ideológiai ellentéteit elemzi, kiemelve a heterogenitás ellenére is erős szolidaritást közöttük, amit Kovács Imre és Fėja Géza perének bemutatásával illusztrál. A népi írók igyekeztek a társadalomra vonatkozó állításait a lehető legpontosabb mérési adatokkal, statisztikai elemzésekkel alátámasztani s ezzel meg is alapozni politikai céljaikat. A fennálló társadalmi rendszerrel szembeni kritikájuk ki is vívta a hatalom neheztelését. A szociográfiai művek elemzését Dupcsik a sorból kilógó, „atipikusnak” tekintett írással, Nagy Lajos *Kiskunhalom* című könyvével kezdi, amely voltaképp szociografikus elemekben gazdag regény, ahol az olvasó a társadalmi viszonyokra, a társadalmi szerkezetre, valamint az életmódra vonatkozó leírásokat és adatokat találhat. A szereplők név nélkül jelennek

meg bennük, „nincs jelen semmilyen releváns csoport-hovatartozás” (160. old.), amit Dupcsik Edward C. Banfield „amorális familizmus”⁵-fogalmával jellemez. A szociográfia „hőskorában”⁶ megjelent hét klasszikus alkotás elemzésével folytatódik a fejezet. Fėja Géza *Viharsarok*jában a megmerevedett társadalmi hierarchia sajátosságait, az egykézést és a települési egyenlőtlenségeket emeli ki; azonfelül „a népi írók szociográfiáiban is »láthatatlan« csoport” (171. old.), a cigányság életkörülményeinek jellemzését. Kovács Imre *Néma forradalom* című munkájában Dupcsik szociológiai tudásként értékeli, hogy Kovács Imre a deviáns viselkedés (kivándorlás, egykézés és szektázás) terjedését a mélyszegénységgel magyarázza. A három szociográfiaiban is feltűnő egykézés jelensége mögött rejlő, demográfiai pánikot generáló társadalmi állapotra reflektál Dupcsik a korabeli népszámlálási adatok felhasználásával. Németh

László *Medve utca* című munkája kapcsán megemlíti a *Magyarország felfedezése* sorozatot, amelyben az eredetileg megjelent volna. Németh gyakorló orvosként két iskola tanulóinak egészségügyi adataira, valamint résztvevő megfigyeléseire támaszkodva vont le általánosító következtetéseket. A származási vagy családi hátteret a földrajzi származáshoz, a testvérek számához, valamint a lakásviszonyokhoz viszonyítva határozta meg. Szabó Zoltántól *A tardi helyzetet* és a *Cifra nyomorúság*ot is elemzi, Illyés Gyulától *A puszták népét* és a *Pusztulás* című publicisztikát a szociológiai gondolkodásra tett hatásuk okán. Az előbbi „magyar alapmű” az uradalmi cselédek életéről, utóbbi a már említett egyke-diskurzushoz szól hozzá, és nagy vitát gerjesztett. Dupcsik részletesen elemzi a hivatalos és az Illyés által bemutatott adatok közötti eltéréseket, amelyeket az Illyés által feltehetően forrásaként használt református anyakönyvekre vezet vissza. A szociográfia által létrehozott társadalmi tudás hozzájárult a hazai szociológiai gondolkodás alakításához, ugyanakkor a társadalomtudományi megismerés elméleti és a módszertani kereteinek egzakt kidolgozása elmaradt, miközben a politikai indulat és célt az is a tudományos megismerés részeként jelent meg.

A következő fejezetnek már a címe – *Az elbukások kora. A magyar protoszociológia 1938 és 1948 között* – is sejteti, hogy a szociológia egy újabb hanyatló korszakáról lesz szó. A történelmi kontextust Dupcsik a Márai Sándor által is leírt, 1938-as „rejtett rendszerváltás” bemutatásával vázolja fel, majd a második világháborús vereség okozta teljes összeomlást részletezi. A szociológia az intézményesítésére tett kísérletek fenntartása, működőképessé tétele érdekében egyetemi tantárgyként is megjelent, 1942-ben még egy szociológia tanszék ígérete is felsejlett. Dékány István *A szociológus felelőssége* című előadásának elemzése rávilágít, hogy a politikai szerepvállalás továbbra is a szociológus szerepről leválaszthatatlannak számított.

Erdei Ferenc társadalomtudományos munkásságát és életútját a népi írói mozgalomtól a kommunista politikusi karrierig alapvetően meghatározta a paraszti származás. A parasztságot a rendi társadalmi berendezkedésen belül olyan rendnek tekintette, amelyet alacsony fogyasztási színvonal, kulturális igénytelenség és az őket a hasonló jövedelmi helyzetű városiaktól elválasztó társadalmi távolság jellemez. A parasztság polgárosodásában látta a társadalmi modernizáció lehetőségét, amit a *Futóhomok*⁷ című könyvében részletezte. A *Futóhomok* az első népszerű váló szociográfiai műve, majd a *Parasztok* hozta meg az igazi sikert.⁸ *A magyar társadalomról* című könyvében ismertetett „kettős társadalom”-konceptiójával kapcsolatos mítoszokat elemzi részleteiben Dupcsik. Erdei munkásságának jelentőségét későbbi tudományszervező munkája⁹ is jelzi, továbbá a parasztpolgárosodás tőle származó fogalma jelentette a későbbi polgárosodás-kutatások és a „parasztalanítás-vita”¹⁰ kiinduló pontját.

A második világháborút követő intézményesülési hullám idején a budapesti egyetem társadalomtudományi intézete létrehozásával Szalai Sándort bízták meg. A szociológia hamar a politikai hatalom által elutasított tudománnyá vált, így a tanszék működését felfüggesztették.

A könyv legterjedelmesebb fejezete az 1948 és 1990 közötti időszakot részletezi, történeti elemzést nyújt a fokozatosan enyhülő totalitárius politikai berendezkedésről, a mindennapi életre gyakorolt hatásáról, így a társadalmi nyilvánosság korlátozásáról is. A gazdasági viszonyokat a tervutasításos rendszer, az erőltetett iparosítás határozta meg, amelynek működésképtelenségére viszonylag gyorsan fény derült, a rendszer bírálatára azonban korlátozottan nyílt lehetőség. Dupcsik Kornai János *A hiány* című művét hozza példának, amely a rendszer anomáliáira közgazdaságtani fogalmakkal hívta fel a figyelmet. Az első, országos mintán végzett reprezentatív közvéleménykutatást 1971-ben végezte a Tömegkommunikációs Kutatóközpont, témája az életszínvonallal kapcsolatos elégedettség mérése volt. A viszonylagos jólét megőrzését az 1980-as évekig biztosítani lehetett az infrastrukturális fejlesztések elhanyagolása, valamint a múltbéli értékekhez való ragaszkodás, a humán erőforrások kizsákmányolása mellett.

A korszak kezdetén a politikai vezetésnek a szociológiához való viszonyát jól illusztrálja az 1959-es stresszi Szociológiai Világkongresszuson résztvevő magyar küldöttség összetétele, amelynek tagjai elítélték a szociológiát mint burzsoá áltudományt. Dupcsik ismerteti a szociológia létezéséről szóló Fukász–Szalai-vitát, majd Szalai Sándor, Hegedüs András és Erdei Ferenc politikai szerepvállalását és a köztük lévő nézetkülönbségeket. 1963-ban alakult meg a Magyar Tudományos Akadémián a Szociológiai Kutatócsoport, majd az 1970-es években az egyetemi képzésben is megjelent a szociológia. Megjelentek és teret nyertek a szakszociológiák, amit

7 ■ *A Futóhomok* 1937-ben jelent meg a *Magyarország felfedezése* sorozat második köteteként. 1970-ben Erdei kezdeményezte a sorozat újraindítását, amelynek részeként 1971-ben, halála évében megjelenik *Város és vidéke* című szociográfiája. Vö. Órszigethy Erzsébet: *A magyar szociográfia*. In: Letenyei László – Tamáska Máté (szerk.): *Szociográfia. Kárpát-medencei körkép*. Gondolat, Bp., 2018. 13–36. old.

8 ■ Némedi Dénes: *A népi szociográfiáról 1930–1938*. Gondolat, Bp., 1985. 221–235. old.

9 ■ Erdei 1957-től 1964-ig a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára.

10 ■ *Vita a Századvég* 28–29. számában (2003) a paraszti társadalom polgárosodási folyamatairól. A központi fogalom, az ún. „parasztalanítás” definíciója a parasztság Erdei által meghatározott fogalmából indult ki.

11 ■ Michael S. Stewart antropológiai kutatásokat végzett a magyarországi oláh cigányok között 1982-ben. Lásd: *Daltestvérek: az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Bp., 1993.

Dupcsik csak megemlíti, de nem fejt ki, a területi korlátokra hivatkozva.

A fejezet következő része röviden ismerteti Kemény István, Ferge Zsuzsa, Szelényi Iván, Kolosi Tamás és Némedi Dénes életútját, szociológiai munkásságát, viszont nagyobb terjedelemben tárgyalja a Kádár-korszak alatt megjelent szociográfiai munkákat. Csoóri Sándor *Kubai naplójából* (1965) két részletet emel ki: az egyik a férfiak és nők közötti egyenlőtlenségekkel kapcsolatos attitűdökről, a másik a kubai forradalom által megvalósított földreformról szól. Először csak szamizdatban terjedt Závada Pál műve, a *Kulákprés* a mezőgazdaság kollektivizálásával és a kulákság üldözésével kapcsolatos tapasztalatokról a források széles körének – levelezések, fotók, térképrészletek, hivatali dokumentumok, jegyzőkönyvek – felhasználásával. A könyv hivatalosan harmadik kiadásaként a rendszerváltást követően, 2006-ban jelent meg. Moldova György ugyan a legolvasottabb szerzők közé tartozott, nyíltan azonosult a Kádár-rendszerrel. Társadalomtudományi ismeretekkel bevallottan nem rendelkezett. Leírásai valóságghűek, ám általánosításra nem alkalmasak. Dupcsik a globális és az országos adatokkal szembevetve tárgyalja Moldova egyes félreértelmezéseit és módszerbeli hibáit. Írásait négy motívum köré rendezve rekonstruálja:

- 1) Moldova „saját-csoportja”
- 2) a „lepu-kultúra”,
- 3) „másságcsoportok”
- 4) a „saját-csoport” felfogása a családról és a nemi szerepekről.

Moldova leírásai valóságghűek, azonban a további következtetések levonására a társadalom egészére vonatkozóan nem alkalmasak. Moldova rendőr-riportjait Dupcsik Michael Stewart¹¹ *Daltestvérek* című könyvének egyes részleteivel vonja párhuzamba, és talál azonos társadalomképeket.

A néprajzkutató Fél Edit és Hofer Tamás munkája a paraszti életformáról először az Egyesült Államokban jelent meg több kötetben 1969-ben. A traditionalitást romboló totális diktatúra kiépülésekor kezdték el kutatásukat, a hagyományos falusi életvitel megkonstruálását és ápolását a falvak önvédelmének tulajdonították. A régi intézmények teljes eltűnésére, de az új intézmények meghonosodására is találtak példát.

Az ideáltipikus kapitalizmus és az ideáltipikus szocializmus összehasonlítását végzi el Dupcsik a fejezet végén, kitérve a második gazdaság által generált új társadalmi modellre, amely egyfajta harmadik útnak ígérkezett a kapitalizmus és a szocializmus között. Szól Manchin Róbert és Szelényi Iván polgárosodás-konceptiójáról, majd rátér az első és második gazdaság különbözőségének vizsgálatára, és felrajzolja a „többet keresni” stratégia jellemző típusait, úgy mint „maszek”, „szimbióta” és „túlárázó”. (397. old.)

A fejezet és egyben a könyv záróakkordjaként, az 1990-es éveket követő időszak feldolgozását érintő módszertani gondokra reflektál: a feldolgozandó anyag mennyiségét strukturáló erőforráshiányra, a prezentizmusra és a személyes érintettségre.

A kötet közérthető, rendkívül olvasmányos, forrásanyaggal és szakmai tényekkel gazdagon alátámasztott, jól szerkesztett munka. Az olvasó oldalról oldalra érdeklődő kíváncsisággal halad, a szociológiai gondolkodás kialakulásához vezető események történelmi kontextusba, politikai narratívába helyezése segíti az értelmezést.

A tankönyv-jelleg azonban szinte elvész a kötet elején néhol naplószerűnek vagy szabad előadásmódnak ható megjegyzések mögött. A tág asszociációk, a kitekintések is megnehezítik az egyetemi jegyzetként való hasznosítást. A 3.4. összegző fejezethez hasonlóan a többi főbb fejezet végén is hasznos lett volna az ilyesfajta összegzés.

A könyv specifikumát – a szerző eredeti céljával megegyezően – a társadalomról való tudás kialakulásának kontextualizáló történelmi megközelítése adja. A szociológiai gondolkodás összefonódik a politikusi, állami tisztségviselői szereppel, a társadalom átalakítására vonatkozó feladatokkal. Az 1990-es rendszerváltást követő professzionalizáció hozza magával az elválast: a szociológus szociológus lesz, a politikus pedig politikus. □

FERENCES FORMULÁSKÖNYVEK

LÁZS SÁNDOR

Molnár Antal:

**Die Formelsammlungen der Franziskaner-
Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554)**

(Analecta Franciscana XIX, Nova series,

Documenta et studia, 7)

Frati editori di Quaracchi, Fondazione collegio

S. Bonaventura, Roma, 2022. XLIX + 773 oldal

A Magyar Királyság XVI. századát forrás- és így adathiányos korként jellemzik a történészek. Kevés az oklevél, az irat és a dokumentum, amelyekből megtudnánk, milyenek voltak a királyság mindennapjai a várakban, a mezővárosokban, a falvakban és az egyházi intézményekben. A hiány különösen ott feltűnő, ahol az írásbeliség az ügymenetben a mindennapi élet megszokott, szerves része volt: az egyházi intézmények és leginkább a monasztikus szerzetesrendek adminisztrációjában. A források szűkösségét a reformációval, valamint az oszmánok pusztításával szokás magyarázni, a török dúlás miatt nem maradtak fenn a plébániák, kolostorok napi életét leíró *Historia Domusok*, a mindennapok ügyleteit rögzítő oklevelek, szerződések, utasítások. A második világháború után is pusztultak a könyvtárak és a levéltári anyagok a szovjet megszállás, a szekularizáció és a szerzetesrendek feloszlatása miatt.

Az obszerváns szerzetesek esetében az iratok hiányának strukturális okai is voltak. Könyvében Molnár Antal kifejti, hogy a ferenceseknek és különösen a szigorú szegénységet, a magántulajdonról való lemondást választó obszerváns ferences kolostoroknak nem voltak ingatlan javaik, amelyek tulajdonjogának őrzése szükségessé tette volna az iratok archiválását. A ferences oklevéladás és dokumentumórzés ellentmondásosságát jól mutatja, hogy nemcsak a Magyar Királyságban, de Európában mindenütt hasonló a

helyzet, a koldulórendek írásbeliségének emlékei ugyanúgy hiányoznak Itália, Franciaország, Spanyolország és Németország kolostoraiban, mint Magyarországon; a veszteségek tehát nem csak a zaklatott múltnak köszönhetők.

A ferences rend történetének feltárása a dokumentumok hiánya ellenére sem reménytelen. Egyedülálló forrásanyagot jelentenek a levélíráshoz használt kiürített formulák, amelyek megkönnyítették a levélírást, a fogalmazást a küldő, és a megértést a címzett számára. Mindegyik ügýtípusnak megvolt az ismétlődő formája, amelybe csak az éppen aktuális eset adatait kellett beilleszteni. Ezt mutatja be Molnár Antal formuláriumi kiadása és a hozzá csatlakozó magisztrális tanulmánya. Molnár négy magyarországi formuláskönyv 878 oklevélmintáját, levelét és levéltöredékét adta közre és elemezte. A korpusz nagyságát és jelentőségét akkor mérhetjük fel igazán, ha tudjuk, hogy a mintegy negyedszáz európai formuláriumból eddig csupán 550 levélminta jelent meg nyomtatásban.

A hatalmas mennyiségű magyarországi szöveg olvasatának sajtó alá rendezése mellett az iratanyag elhelyezése sem könnyű az európai és a magyar kulturális és spirituális kontextusban, a feladatot azonban Molnár Antal mintaszerűen oldotta meg.

A nagy terjedelmű könyv elsősorban tudományos igényeket elégít ki. Molnár német nyelvű bevezetése a formuláriumok (oklevelek mintakönyve) európai és magyar kutatásának helyzetét vizsgálja. A továbbiakban a szerző az egyes formuláriumokat ismerteti, mindehhez azonban szüksége van arra, hogy leírja az intézményrendszert, ahol az oklevélminták gyűjteményt összeállították. A latin nyelvű oklevelek kiadása – ez ugyan jelenleg csak a kutatókat szolgálja – a korszak hétköznapijainak megismerését teszi lehetővé, a történetírás számára kincseshánya, az eredmények a széles közönség számára később lesznek elérhetők. A történészek közül elsőként Szűcs Jenő aknáza ki az akkor még kiadatlan oklevélmintákat: a magyar parasztháború eseményeit értelmezte segítségükkel.¹ A mostani kiadás a gazdaság- és a művelődéstörténeti vizsgálatokat élénkítheti fel.

Molnár Antal elsőként az adminisztratív írásbeliség azon intézményeit mutatja be, ahol a XIV–XVI. századi Magyar Királyságban a formuláskönyvek keletkeztek: a királyi kancelláriát, az egyházmegyei bíróságokat, a hiteleshelyeket (II. *Die Institutionen der Schriftlichkeit und ihre Formelbücher im mittelalterlichen Königreich Ungarn*). A szerzetesrendeket is kiterjedt,

¹ Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború: Egy kódex tanúsága. *Levéltári Közlemények*, 43 (1972), 213–269. old.; uő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció hátterében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 78 (1974), 409–435. old.; uő: Dózsa parasztháborújának ideológiája. *Valóság* 15 (1972), 11. szám, 12–39. old. Újabban angolul: The Ideology of György Dózsa's Peasant War. In: Jenő Szűcs: *The Historical Construction of National Consciousness: Selected Writings*. Ed. by Gábor Klaniczay – Balázs Trencsényi – Gábor Gyáni. Central European University Press, Bp. – Vienna – New York, 2022. 177–230. old.

általában nemzetközi szervezetük adminisztrációjának szabályai szerint formálódó írásbeliség jellemezte. Formulagyűjteményeik egy része kifejezetten a központi rendi kormányzat által létrehozott iratminták alapján állt össze. Molnár a formuláskönyveket az adott szerzetesi intézmény működése tükrének tekintti. Az újabb kutatásokban „szürke” írásbeliségnek nevezett műfajban amellet, hogy intézménytörténeti szempontból is jelentős, megjelenik – hiszen nemzetközi hatások érik – Európa retorikai kultúrája.

Egységesült a levelezés módja is. A kongregációkba szerveződő kolostorok fegyelméhez és integrációjához elengedhetetlenül szükséges törvényhozás először – írja Molnár – a clunyi reformhoz csatlakozó bencés kolostorokban és az első, a mai fogalmainknak megfelelő szerzetesrendként felépülő cisztercieknél alakította ki első műfajait: a káptalanok statútumait és a rendi vizitációk aktáit. A szervezeti irányítás biztosítása érdekében aztán megszülettek a különféle levelek: utasítások, megbízások, buzdítások. Az esetlegességeket és a fogalmazási nehézségeket megszüntetendő, ekkor állították össze a valamennyi irattípushoz mintákat kínáló formuláskönyveket. Molnár megállapítása szerint a levelezés két dimenziója – intézményrendszerük tagoltsága miatt – a ciszterciek formuláskönyveiben alakult ki: a vertikális a rend vezetősége és a kolostorok között (*caput* és *membra*), a horizontális pedig a kolostorok egymással és a külvilággal folytatott levelezésében. Ebbe a rendszerbe illeszkednek a középkori magyar formuláskönyvek iratai – a ferences eredetű *sermonarium*, a *Gyulafehérvári sorok kódexe* 14 levélformulát is tartalmaz (1320 körül), továbbá a premontreiek sági hiteleshelyének gyűjteménye (1506) és a pálosok kései összeállítása (1530-as évek).²

A következő nagy fejezet a XV–XVI. századi Magyar Királyság obszerváns ferencesseinek írásbeliségéről szól (III. *Die Schriftlichkeit der Franziskaner-Observanten in Ungarn an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert*). Klaus Schreiner nyomán³ és vele egyetértőleg Molnár Antal megállapítja, hogy a késő középkori iráskultúra fellendülésének oka a szerzetesi reformokban keresendő, mivel a megújulási

mozgalmak eredményeit csak azzal lehetett fenntartani, hogy az obszervancia normarendszerét írásba foglalták, és írásban terjesztették.

Igy már érthető, hogy a levélmintákat miért olyan kéziratokban találjuk, amelyek újonnan megfogalmazott programadó, a magyar ferences identitást őrző szövegeket tartalmaznak. Varsányi István (1456–1462), Pályi Gábor (1477–1481) és Laskai Osvát (1497–1501) vikáriusok munkásságának köszönhetően születtek meg a magyar obszerváns vikária törvényei, konstitúciói, biztosítva, hogy amikor 1502-ben a magyar vikária visszatért a ciszmontán generális vikárius joghatósága alá, akkor – a francia és a német obszerváns közösségektől eltérően – a magyar közösségek ne vesztik el az itáliai modelltől sokban eltérő identitásukat.

Önazonosságukat őrizte a rendi krónika – a *Chronica seu origo fratrum minorum de observantia in provincia Bosnae et Hungariae* – is, amelynek megalkotása egyértelműen rendkormányzati célokat szolgált. Jelzi ezt, hogy a rend története jogi és adminisztratív dokumentumok közé illesztve olvasható a XVI. század elejéről származó komplex rendkormányzati-lelkipásztori kézikönyvekben, a Gyöngyösi kódexként és a Müncheni kódexként emlegetett, vegyes tartalmú kéziratokban.⁴ Itt egyáltalán nem a szerző munkáját bírálva jegyzem meg, hogy az itt emlegetett két ferences kódex elnevezése – különösen a kontextusból kiemelve – félrevezető, hiszen az elnevezés már az 1800-as években foglalt volt két magyar nyelvemlékre, a huszitának mondott bibliafordításra (*Müncheni kódex*, 1466), illetőleg egy Pál bírónak nevezett világi férfi kéziratok könyvére (*Gyöngyösi kódex*, XVI. század eleje), amely a Szent László éneket is tartalmazza. A félreértéseket elkerülendő helyes volna valamilyen kiegészítést tenni a ferences kéziratok elnevezéséhez – például *Müncheni konstitúciós kódex*, *Gyöngyösi rendtörténeti kódex* –, jöllehet egyik megnevezés sem pontos; a terminológiai egyértelműség kedvéért a továbbiakban így hivatkozom ezekre a kéziratokra.

Feltűnő, hogy a Magyar Királyságban a másik koldulórend az obszervancia korszakából nem rendelkezett a ferencesekéhez hasonló formuláriumok-

2 ■ A *Gyulafehérvári Kódexet* Varju Elemér fedezte fel; jelzete: Batthyáneum Ms. R. III., 89. Leírása Varjú Elemér: A gyulafehérvári kódex. *Akadémiai Értesítő*, 10 (1899), 16–25. old. A kézirat újabb leírója Madas Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből: A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2002. 197–218. old. A sági konvent formuláskönyvét ma az Esztergomi Főkáptalan Magánlevéltárában őrzik; jelzete Prot. A (Garamszentbenedeki protocollum). Leírása Oszvald Arisztid: *Premontrei formulárium a XVI. század elejéről*. In: *A Jászóvári Premontrei Kanonokrend Gödöllői Szent Norbert Gimnáziuma... Évkönyve az 1939–1940. iskolai évről*. Hgg. Kumoróvitz Bernát. A Jászóvári Premontrei Kanonokrend Gödöllői Szent Norbert Gimnáziuma, Gödöllő, 1940. 142–150. old. A pálosok formuláskönyvét a rendfőnök cancelláriájának jegyzői állították össze: *Formularium maius Ordinis Sancti Pauli primi heremite: Texteditio des Pauliner-Formulariums aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts (Cod. Lat. 131. der Universitätsbibliothek zu Budapest). Mit einem Anhang: Fragmentum Formularium Stri-*

goniense Paulinorum. Hsg. von Beatrix F. Romhányi – Gábor Sarbak. Szent István Társulat, Bp., 2013.

3 ■ Klaus Schreiner: *Verschriiftlichung als Faktor monastischer Reform: Funktionen von Schriftlichkeit im Ordenswesen des hohen und späten Mittelalters*. In: Hagen Keller et al. (Hrsg.): *Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter: Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen. Akten des Internationalen Kolloquiums 17–19. Mai 1989*. Wilhelm Fink Verlag, München, 1992. 37–75. old.

4 ■ A *Chronica seu origo fratrum minorum de observantia in provincia Bosnae et Hungariae* kéziratának leírása Keveházi Katalin: *Ferences krónika*. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, III. Főszerk. Kószeghy Péter, Balassi, Bp., 2005. 84–85. old. A Szegeden található példány leírása Keveházi Katalin – Monok István: *A Csongrád megyei levéltár ferences kódexe*. In: *Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk. Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1990. 65–82. old.; elemzése Keveházi Katalin: *Egy ferences kódex filológiai problémái*. In: *Tanulmányok*

hoz csatolt összeállításokkal. Molnár Antal ezt azzal magyarázza, hogy a domonkosok korán kezdtek nyomtatványokat használni, és a rend Vincentius Bandellus de Castronovo (1435 k. – 1506) reformátori tevékenységének köszönhetően már 1505-től rendelkezett a regula, a konstitúciók, valamint az alapvető rendi iratok és privilégiumok nyomtatott kiadásával.⁵ A nyomtatvány a Nyulak szigetének domonkos könyvtárában is megvolt, használatáról Ráskay Lea bejegyzése tanúskodik.⁶ Molnár, témájánál fogva, nem térhet ki a mendikánsok másodrendjei identitástudatának hosszabb összehasonlítására, pedig az nem tanulság nélküli. A domonkos nővérek viszonylag korán anyanyelvükön olvashatták rendjük jogi érvényű normaszövegeit. 1474-ben Váci Pál lefordította számukra Szent Ágoston reguláját és a már a XIII. században megalkotott rendi konstitúciókat.⁷ A rend történetéből a nővérek legfeljebb az identitásukat erősítő Domonkos- és Margit-legendát ismerték, szintén magyarul.⁸ A rendi öntudat és önazonosság vulgáris szövegei a domonkosoknál és a ferenceseknél hasonló indokokkal szinte egy időben keletkeztek. Fontos eltérés azonban – legalábbis a ránk maradt magyar szövegek alapján –, hogy a XV–XVI. század fordulóján a magyar klariszszak számára valószínűleg nem készült népnyelvű regulakódex, vagy ha volt is, elveszett. A ferencesek története csak érintőlegesen

szerepel a Szent Ferenc életének mozzanatait bemutató *Jókai-kódex*ben,⁹ az ott megírtak is inkább spirituális jellegűek, és természetesen nem szólnak a magyar vikária eseményeiről.

Molnár Antal a kötetben közreadandó négy formulárium bemutatása előtt ismerteti az európai ferences levélgűjteményeket (IV. *Formelbücher der Franziskaner im mittelalterlichen Europa*) mint a magyar kéziratok kontextusát. Munkáját hátráltatta a ferences hivatali dokumentáció összehasonlító kutatásának hiánya, amit nem a kutatók érdektelensége, hanem a rendelkezésre álló ferences okleveles anyag kis mennyisége és tartalmi egyneműsége magyaráz. Részben már volt szó arról, hogy az oklevelek a Magyar Királyság területén a történelmi viszonytagok miatt pusztultak, és hogy Európa-szerte maguk a ferencesek sem érezték szükségesnek az archiválást. A lokálisan fontos iratokat – a rendi privilégiumokat tartalmazó pápai bullákat és más egyházi méltóságok vagy uralkodók által kiadott okleveleket már a XIII. századtól kezdve, gyakorta *vademecumok*ba (könnyen használható és utazásokon is forgatható, nyolcadrét kötetekbe) – másolták, gyakorlatilag ezek a kódexek pótolták a levéltárakat.

A ferences oklevéladás és dokumentumórzés ellentmondásosságát jól mutatja – és egyben magyarázza homogenitását is –, hogy

Karácsonyi Béla *hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kulcsár Péter – Mader Béla – Monok István. József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára, Szeged, 1989. 109–120. old.

5 ■ Vincentius Bandellus de Castronovo: *Regula beati Augustini episcopi. Constitutiones fratrum ordinis predicatorum. Declarationes super constitutiones. Constitutiones monialium ordinis predicatorum*. Johannes Jacobus & Fratres de Lignano, Mediolani, 1505.

6 ■ A könyv, amelyet egykor a győri szeminárium könyvtára őrzött, ma lappang. Fényképmásolata in: Király Ilona: *Árpádházi Szent Margit és a sziget*. Szent István Társulat, Bp., 1979. számozatlan mellékletben. A regula és az obszervancia kapcsolatáról Mirko Breitenstein – Julia Burkhardt – Stefan Burkhardt – Jens Röhrkasten (eds.): *Rules and Observance: Devising Forms of Communal Life*. (Vita regularis. Abhandlungen 60), Berlin, 2014.

7 ■ Kiadása: *Birk-kódex 1474, Az emlék hasonmása, betűhű olvasat és latin megfelelője*. Bev., közreadó: Pusztai István. Akadémiai, Bp., 1960. (Codices Hungarici, 5.) A regula és a

konstitúció fordításáról Lázs Sándor: Szent Ágoston regulájának 15. századi magyar fordítója: Váci Pál munkássága a 15. századi domonkos rendi reformban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 109 (2005), 188–204. old.; Uő: A Birk-kódex keletkezése: Alkotói szándékok és módszerek a XV. századi domonkos reformban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 110 (2006), 337–356. old.

8 ■ *Domonkos-kódex, 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*. Bev. és jegyz. Komlóssy Gyöngyi. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1990. [1991.] (Régi magyar kódexek, 9.) és *Szent Margit élete, 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi: P. Balázs János, Dömötör Adrienne, Pólya Katalin. Bev. P. Balázs János. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1990. (Régi magyar kódexek, 10.)

9 ■ *Jókai-kódex. XIV–XV. század*. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi: P. Balázs János, Akadémiai, Bp., 1981. (Codices Hungarici 8.)

nemcsak Magyarországon, de Európában bárhol a leggyakoribb oklevéltípus a konfraternitás-levél.¹⁰ Molnár szerint azért, mert ezeknek az okleveleknek az érvénye hosszú távú volt, míg a többi levél és hivatalos dokumentum általában átmeneti jellegű intézkedéseket közvetített, így megőrzésüket nem tartották fontosnak. A megőrzés szempontjából kivételt jelentettek a rendi káptalanok határozatai és a rendfőnökök enciklikái, amelyek szintén hosszabb érvényű rendelkezések. Ha csak ezeket a dokumentumokat tanulmányozza a történész, az eredmény félrevezető lehet. Az eredeti dokumentumok szinte teljes hiányával, illetve a kisszámú fennmaradt irat egyneműségével szemben elkápráztató az a tipológiai változatosság, amelyet a formuláriumokból megismerünk. Ezekben a levélminta-gyűjteményekben egymás mellett olvashatók a szomszédos konventekkel, az előljárókkal, a szomszédos városokkal folytatott levelezés mintái, a kusztoszok, gvárdiánok, provinciálisok utasításai. Nem hiányoznak a stúdiumra vagy a szülők meglátogatására vonatkozó engedélyek, az értesítések valakinek az elhunytáról, orvosi javaslatok, úti levelek a zárandokoknak – az itt felsoroltak egyetlen kolostornak, a schaffhauseninek a formuláriumokból származnak. A XIV. század első negyedében összemásolt gyűjtemény – ezt Molnár nem említi – még nem anonimizált, mint később a formuláriumok, de a másolatok közé már variánsokat is beszúrtak. Néhány szöveg egység eltérő stílusa jelzi, hogy – az *ars dictaminis* gyakorlására valók.¹¹ Ez a formuláriumok átmenet a későbbi típusokhoz.

Önálló ferences formuláriumot mindössze négyet ismerünk, a többi mind vegyes tartalmú, rendkormányzati és lelkipásztori szövegeket tartalmazó kódexben kapott helyet. A formulák nagyobb része a rendkormányzat általános iratanyagához tartozott, amely évszázadokon át vándorló, inkább csak stilisztikailag módosuló szöveganyagot jelentett. A formulák kisebb része viszont folyamatosan változott. Ezt az írásbeli intézkedést kívánó esetek követelték meg, hiszen a gyakorlati jogalkalmazás dokumentumai a normatív szövegeknél is érzékenyebben reagáltak a helyi realitásokra. Molnár Antal hangsúlyozza, hogy a formulagyűjtemények – a rendfőnöki kancelláriák segédkönyveinek kivételével – többnyire magánkezdeményezésből keletkeztek; az írások meg akarták könnyíteni saját munkájukat.

A ferences rendi előljárók kancelláriáinak kialakulásáról és működéséről szinte semmit sem tudunk. Molnár ismertet egy adatot arról, hogy a rendfőnökök írások szinte a kezdetektől fogva – így Cortonai Illés, a rend harmadik általános rendfőnöke (1232–1239) mellett szolgáló Illuminato testvér is – állítottak össze formuláriumot. Az európai ferencesek rendje abban az időben, tehát a XIII–XIV. század fordulóján a renden belül folyó szegénységvita miatt két főágra szakadt. A konventuálisok – a XIV. századtól nevezték őket így – elfogadhatónak tartották, hogy konventjük csekélyebb értékű ingatlano-

kat és drágább ingóságokat is elfogadjon a hívektől. Az obszervánsok szigorúan értelmezték a regulát és Szent Ferenc szegénységességét, elutasították mindenfajta tulajdon birtoklását, nem csak az egyes szerzeteseknek, a közösségnek is le kellett mondania a vagyontárgyakról. A Magyar Királyságban az obszervánsok – ahogy szürke kámzsájukról nevezték őket, a cseri barátok – 1448-ban önálló vikáriát hoztak létre. Noha a ferences rend egysége elvileg fennmaradt, az obszerváns ág attól kezdve önálló szerzetesrendnek volt tekinthető, amely már évtizedekkel a teljes, jogi értelemben vett szétválás (1517) előtt igen gyakran így nevezte önmagát: *Ordo Fratrum Minorum de Observantia* vagy *Regularis Observantiae*. A közös hagyomány egyes elemeihez, itt jelesen a formuláriumok összeállításáról van szó, az obszerváns rendtartomány irányítói is ragaszkodtak.

Molnár Antal négy, XVI. századi obszerváns ferences formulárium szövegét adja közre. A szerző a formuláriumok példaszzerű leírása és elemzése mellett (*V. Die Formelbücher der Franziskaner-Observanten in Ungarn in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*) számos új eredményt közöl a kéziratokról, több esetben felülvizsgálja az eddigi kutatás megállapításait. A négy könyv a műfaj sajátosságából fakadó azonosság ellenére különböző karakterű.

A könyvben az I. számmal jelzett formuláriumot (OSZK, Cod. Lat. 432. *Formularium in usum Ordinis Fr. Minorum regularis observantiae in Hungaria* – Bartoniek Emma címadása) tartalma és kötése alapján a rend magyar központjában, a budai Szent János-ko-
lostorban 1515 és 1524 között állította össze hét kéz. A kötetet korábban Szűcs Jenő vizsgálta,¹² 245 szöveg egységet különböztetett meg, Molnár Antal viszont nem veszi önálló egységnek a töredékeket és variánsokat, 219 formulát tekint önállónak. Már Szűcs meghatározta a kötet legfontosabb szerkesztőjét és másolóját, Ivanicsi Istvánt, Pécsváradi Gábor és Dézsi Balázs vikáriusok jegyzőjét. Ivanicsi a formulárium összeállításához a budai Szent János-templom sek-

10 ■ A *litterae confraternales*ben a ferences előljárók a rendet támogatókat és családjukat vették föl a rend konfraternitásába, és a vikária vagy a custodia lelki javaiban részesítette a címzeteket. Ezek az iratok szinte kivétel nélkül családi levéltárakban maradtak ránk.

11 ■ Lásd Aloys Schulte: Ein Formelbuch der Minoriten von Schaffhausen aus dem Anfang des 14. Jahrhunderts. *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, 40 (1886), 203. skk.

12 ■ Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború: Egy kódex tanúsága. *Levéltári Közlemények*, 43 (1972), 213–269. old.

13 ■ Szűcs datálása: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború, 233–264. old. és Molnár új értelmezése: 59–62. old.

14 ■ A Szent Coleta (1380–1447) reformjait követő ferencesek saját konstitúcióval rendelkeztek, a ferences renden belül nagy fokú önállóságot élveztek.

15 ■ Boniface de Ceva, OFM: *Firmamenta trium ordinum Beatissimi Patris nostri Francisci*. Ed. Petrus Chanon. Johannes Petit, Francisci Regnault et Johannis Frelon, Paris, 1512.

16 ■ Tarnai Andor: A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 77 [1973], 135–137. old.

restyében őrzött rendtartományi levéltár okleveleit használta fel, így a kötet jelentős dokumentumokat őrzött meg.

A kódexet Ivanicsi István a másolás megkezdése előtt öt nagyobb műfaji egységre tagolta, beírta a fejezetcímeket, és bemásolta alájuk az összegyűjtött iratokat. Végül mégsem sikerült sem Ivanicsinak, sem a többi scriptornak a fejezetek címe alatt tartalmi koherenciát teremteni. Molnár ezt a fogalmi absztrakció és a szerkesztés gyengeségével magyarázza, jóllehet a keveredésnek részben technikai okai vannak. Az európai kézikönyvekben is hasonló zavarok látszanak. Az egy fejezetbe tartozó, már összekészített tematikai csoportok tartalmához hasonló levelek száma ugyanis folyamatosan bővült, a betelt szakaszhoz tartozó levelek emiatt különféle jelekkel ellátva, más csoportba kerültek. A középkori vulgáris irodalom könyvkészítési gyakorlatával szemben, amikor a már kész kéziratokat köttették be, a formuláriumokat legalább egyes részeik összeállítása után – bizonyára, hogy könnyebben használhassák – bekötötték, így a bővítésnek a könyvben már nehezen lehetett a megfelelő tematikus csoportban helyet találni.

A formulárium első fejezete buzdító körleveleket, exhortációkat tartalmaz. Az 1485–1525 között működő kilenc vikárius közül nyolctól maradt ránk a rendtársaknak írott buzdítás, ami egyedülálló lehetőséget biztosít a magyarországi obszervancia identitásának és lelkeségének tanulmányozására. A második és negyedik egység különböző napi engedélyek és hivatali utasítások másolata, a harmadik rész pedig az 1500-as szentévhez kapcsolódó, majd többször meghosszabbított jubileumi búcsú magyarországi kihirdetésére és az 1514. évi keresztes háborúra vonatkozik (*circa iubilium vel cruciatam*).

A formuláriumok forrásértékét – írja Molnár Antal – az határozza meg, maradt-e bennük dátum, ismert-e a levélíró vagy a címzett, vannak-e konkrét adatok, amelyekből egy történelmi eseményt több-kevesebb valószínűséggel rekonstruálni lehet. Szűcs Jenő a kódex tanulmányozásakor iparkodott minél több szöveget az 1514-es és az 1515-ös évhez kötni, ám Molnár szerint a Szűcs által a parasztháborúra és a megtorlásra vonatkoztatott szövegek egy része más dátumhoz köthető, illetőleg más formulagyűjteményből ismert és rendszeresen használt irat és irattípus volt, amelyek az obszervancia általános jelenségeire reflektáltak.¹³

Az II. számú – névtelen – formulagyűjtemény (OSZK, Oct. Lat. 775. *Liber epistolarum scriptarum / Epistolae scriptae a vetusta manu cujusdam*; ezeket az eredeti, mára eltűnt feliratokat Csontos János közléséből ismerjük) egyetlen kéz munkája, szerzője ismeretlen. A 22 fejezetre osztott formuláriumot a nagyszámú datált irat alapján 1532–1535 között másolhatták; ez akkor is igaz, állapította meg Molnár, ha a scriptor néha korábbi iratokat látott el fiktív, a másolás éveivel egyező dátummal. A szövegek általános érvényű mintává alakítása miatt gyakran fiktív

helyeket és személyeket – sosem volt királyokat, főpököket, világi méltóságokat – ad meg a scriptor, mégis feltűnő a törekvése, hogy a kötet szövegei az egész provincia területét reprezentálják, azaz a szalvatoriánus provincia őrségeinek és kolostorainak nagy része szerepeljen a példákban. Molnárnak sikerült több levélíró és címzettet azonosítania. Közülük kiemelkedik Balatinczi Miklós, aki 11 levél címzettje, két írás feltételezhető szerzője. Molnár meggyőzően mutatta be, hogy a formulárium összeállítása a kusztoszi, gvardiáni és végül tartományfőnöki tisztet betöltő Balatinczi Miklóshoz köthető.

Molnár III. számúként közli a 771 levélből álló *Gyöngyösi rendtörténeti kódexet* (Gyöngyösi Ferences Könyvtár, Cod. Med. 3), amely az őrzési helyéről kapta a nevét. A vegyes tartalmú kézirattal eddig behatóan nem foglalkoztak, pedig jelentőségét mutatja, hogy az összeállítás a provincia első számú vezetője számára adott jogi és adminisztratív segítséget.

A nyomtatott rész elsődleges forrása a Mátyás alatt a török ellen harcoló ferences, a coletanus¹⁴ Bonifazio da Ceva (1460/1470–1517) *Firmamenta trium Ordinum* című kézikönyve.¹⁵ A mű obszervánsellenes volt, de a legteljesebb ferences jogi gyűjteményként, erősen polemikus jellege ellenére, gyorsan terjedt valamennyi reformirányzat, így az obszervánsok között is. Tele volt az obszervánsok elleni glosszákkal és kommentárokkal, sőt kifejezett ferdítésekkel, csúsztatásokkal és nyilvánvalóan hamis állításokkal is. 1513-ban Velencében *Speculum Minorum* címmel megszületett az obszerváns változat, amely viszont hiába volt korrekt, nem volt annyira hasznos, mint a *Firmamenta*. A magyar összeállító véleménye is tükröződik a két könyvről abban, hogy a *Firmamenta* 409 (a kézirat másolatokkal együtt 416), a *Speculum Minorum* 133 (a kézirat másolatokkal együtt 142) lapja található a kolligátumban. Molnár megállapítása szerint a kompiláció azért jöhetett létre, mert a magyarországi obszerváns vikária, majd provincia 44+25 évig a ciszmontán általános vikárius (Generalvikar) irányítása alatt állt, vagyis a magyar obszervánsok mindkét struktúrában otthonosan mozogtak, a késő középkor nagy ferences szakadásában, éppen függetlenségük védelmében, mind a két irányban mutattak lojalitást. Ennek a kettős kötődésnek a tükré a *Gyöngyösi rendtörténeti kódex* nyomtatványokból összerakott része.

A XVI. századi szerkesztő folytatta és kiegészítette a *Firmamenta* I. rész *Memoriale Ordinis Minorum* című rendtörténeti fejezetét a boszniai, majd a magyar vikária, később provincia 1339–1521 közötti történetével. Ezt a *Gyöngyösi rendtörténeti kódex*ben található összeállítást eddig a magyar obszerváns ferences krónika nyolc ismert kézírata egyikének tartották, és nem vették észre, hogy a kötet kompilátora a korábban ismert krónikaváltozattól teljesen eltérő szöveget hozott létre. Molnár alapos filológiai munkával – Tarnai Andor addigi vélekedését¹⁶ elutasítva – kimutatta, hogy ezt az obszerváns ferences krónikát négy szerző készítette. Az első szerző Szalkai Balázs kézíratai

és a szájhagyomány alapján 1501-ig állította össze a vikária történetét, valószínűleg Laskai Osvát megbízásából. A második a szöveget egységesítve ezt a részt teljesen átírta, az egyetemes rendtörténet keretei közé illesztette, és a rendfőnökök életrajzába ágyazta a magyar vikária történetét, majd folytatta a krónikát 1501–1521-ig. Az utolsó szakasz 1533-ig tart, szerzője magyar történeti keretekbe illesztette a rendtartomány életének fontosabb eseményeit.

A *Gyöngyösi rendtörténeti kódex* kézzel beírt levélformulái nem önállóan kialakított tartalmi egységek, hanem a *Firmamenta* nyomtatott iratminta-gyűjteményének folytatásai. A levélírók köre ebben a formulagyűjteményben leginkább a vikária és a cizmöntán obszervancia legfelső vezetésére korlátozódik.

A IV. szám alatt kiadott gyűjtemény a *Nádasdi-omniarium* (OSZK, Oct. Lat. 1220). A könyvet Nádasdi Bálint magyar obszerváns ferences szerzetes kezdte el 1551-ben párizsi tanulmányainak idején, hogy mulékony emlékeztetést megtámogassa. A könyvecske írását 1556-ban fejezte be, de mások továbbra is használták. A legkésőbbi bejegyzés 1657-ből származik. Molnár Antal 18, nem meghatározható forrású iratot közöl.

A jeles könyvgyűjtő Nádasdi francia egyetemen ismerte meg a humanizmust. Vonzódása a műveltség-eszményhez a kézirat végén található formulagyűjteményben érhető tetten. A 115 oldalra másolt, mintegy másfél száz levélminta és formula lényegében nem más, mint a szerző átgondolt kísérlete a ferencesek egymás közötti levelezésének humanista retorikai alapú megújítására. A középkori retorikai hagyományt Pierre de Blois (1135 k. – 1203 k.) levelei képviselik, amelyek a XV. században is töretlen népszerűségnek örvendtek a humanisták körében és az egyetemi oktatásban.¹⁷ A legtöbb szöveget a XV. század egyik legnépszerűbb episztolográfiai gyűjteményéből, a ciceronista Gasparino Barzizza (1360–1431) *Epistolae ad exercitationem accommodatae* című művéből vette át. Forrása volt Erasmus (1466 után – 1536) *De conscribendis epistolis* című munkája, és közöl idézeteket a *Colloquiából* is. Ebből a csoportból a legizgalmasabbak a Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494) levelezéséből származó részletek, amelyek Nádasdi neoplatonikus tájékozódásának további bizonyítékai.¹⁸

Molnár Antal még a formuláriumok közlése előtt nagy lélegzetű fejezetben foglalja össze a levonható tanulságokat (IV. *Die Franziskaner-Observanten in Ungarn im Schatten der osmanischen Eroberung und der Reformation: Die Lehren aus den Formelbücher*). Az európai ferences formuláriumokat összehasonlítva megállapítja, hogy nem létezett központilag kialakított levélminta-gyűjtemény, ám a magyar obszerváns provincia hivatali írásbelisége egy többé-kevésbé egységes szöveganyag alapján formálódott, azaz a ferences írásbeliség az egyetemes műfaji és tipológiai alapelveket követve az egyes provinciákban formálódott egységes szövegekpuszokká.

Az egyik legérdekfeszítőbb alfejezetben (*Zusammensetzung: Quellen sowie spiritueller und kultureller*

Kontext der Formelsammlungen) Molnár Antal azt mutatja be, hogy a magyarországi obszerváns ferences provinciában a formuláskönyvekben a kialakult és normatívvá vált szövegtípusok között a legkülönbözőbb a rendtagokhoz írott buzdítások, exhortációk jelenléte. Az exhortációk a vikárius vagy a provinciális esetleges távollétében is tanították és buzdították a közösségeket, általában egy-egy custodia kolostorainak lakóit. A körlevelek legfontosabb előképei Szent Bonaventura hasonló tartalmú levelei voltak, amelyek közül kettőt a Molnár által I. számmal jelezett formulagyűjtemény is átvett.

A latin nyelvű exhortációk gyűjteménye – Molnár szerint – irodalomtörténeti szempontból is fontos következtetésekre nyújt lehetőséget. Giuseppe De Luca¹⁹ nyomán Molnár a szerzetesrendi cancelláriák gyakorlata és a vallásos irodalom közötti szoros összefüggésről ír, mivelhogy a vulgáris nyelvre fordított kódexek összeállítása komoly retorikai ismereteket feltételezett, amelyeket a szerzetesek a formuláskönyvek által is reprezentált *ars dictaminis* képzésen sajátítottak el. De Luca emiatt különös hangsúllyal kapcsolta össze a koldulórendi cancelláriák tevékenységét a kézíratos és nyomtatott prédikációgyűjtemények megszületésével, hiszen a vulgáris nyelven elhangzott prédikációk a késő középkorig latin nyelvű vázlatok alapján készültek.

Tanulmányának ezen a pontján Molnár – De Luca elmélete segítségével – összeköti a ferences hivatali írásbeliséget és a magyar homiletikai és lelkeségi irodalmat az obszerváns cancelláriákkal, hiszen az exhortációk ott keletkeztek. Reméli, hogy a magyar nyelvű kódexirodalom szövegei közötti kapcsolatokat a filológusok majd feltárják, és számos esettanulmánnyal tudják bizonyítani. Ilyen típusú vizsgálat példaként említi Vrabély Márk tanulmányát.²⁰ A két – Vrabély cikkének címében megnevezett – ferences kódexet

17 ■ Levelei hosszú ideig csak Mignes *Patrologia latina* 207. kötetében voltak elérhetők. Modern kiadása Egbert Türk – Pierre de Blois: *Ambitions et remords sous les Plantagenêts*. Brepols, Turnhout, 2006.

18 ■ A szövegek eszmetörténeti elhelyezése: Kiss Farkas Gábor: Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között: Négy pályafutás tanulságai. In: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Egyházi társadalom a 16. századi Magyar Királyságban*. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs, 2017, (Seria Historiae Diocesis Quinqueecclesiensis, XVII), 331–371, különösen 342–371. old.

19 ■ Giuseppe De Luca: Un formulario della cancelleria francescana e altri formulari tra il XIII e XIV secolo. *Archivio italiano per la Storia della Pietà*, 1 (1951), 219–393. old.

20 ■ Vrabély Márk: Frater F. műveltsége: Mária-csodák a Kazinczy- és a Tihanyi kódexben. *Sic itur ad astra*, 33 (2019), 143–172. old.

21 ■ *Tihanyi kódex 1530–1532*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Kiad. Kovács Zsuzsa. Pharma Press – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2007. 22–29. old. (Régi Magyar Kódexek, 31).

22 ■ Lázás Sándor: A Pozsonyi Kódex írói és műveltségük. *Századok*, 143 (2009), 467–486. old.

23 ■ Lázás Sándor: Zaj és szöveg: Késő középkori szövegalkotás és az irodalmi gondolkodás születésének egy pillanata. In: Hende Fanni – Kisdi Klára – Korondi Ágnes (szerk.): „Mestereknek gyen-gyének”: *Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*.

egy bizonyítatlan feltételezés szerint Lippai Ferenc provinciális írta és szerkesztette.²¹ Csakhogy a Molnár Antal közölte formuláskönyvek nem őriznek Lippaitól egyetlen exhortációt sem, ami persze elhanyagolható probléma mellett, hogy Vrabély éles szemű és alapos dolgozata kizárólag az F frater fordításában és másolataiban előforduló Mária-exemplumokkal foglalkozik, nem keresve tágabb összefüggéseket, kapcsolatot az obszerváns buzditásokkal.

Valószínűnek tűnik azonban, hogy a kancellárián dolgozó szerzetesek számos alkalommal fordítottak latin nyelvű műveket a magyar klarisszák számára, sőt az is kétségtelen, hogy ehhez a munkához felhasználták a latinság iskolájában elsajátított jártasságukat az *ars dictaminis*-ban. Kérdés azonban, hogy melyik kancellárián dolgoztak ezek a szerzetesek. A provinciáén? A vikáriák hivatalaiban? Ők hivatali elfoglaltságuk miatt nem vehettek részt a klarisszák melletti napi munkában, a nővérekkel a hozzájuk rendelt spirituálisok foglalkoztak, nagyjából ők készítettek megbízható forrásból vulgáris nyelvű fordításokat, amelyek aztán a ma nyelvelmékeknek nevezett kódexekben maradtak fenn, például a már említett *Kazinczy- és Tihanyi kódexben*.

Ha a ferences nyelvelmékek és az obszerváns kancelláriák között nehezen mutatható is ki összefüggés, kétségtelen a kapcsolat a sági hiteleshelyi kancellária és az egyik somlóvásárhelyi premontrei anyanyelvű kódex szövegei között. Egy nővér ma *Pozsonyi kódexnek* nevezett, 1520-ban összeállított imakönyvének egyik scriptora az oklevélírásban járatos, az obszerváns premontrei Fegyverneki Ferenc sági prépost környezetéhez tartozó férfi volt.²² Az ismeretlen scriptor az egyik ima alá egy Fegyvernekinek dedikált könyvecskéből származó kifejezést rótt: *ad laudem summi architecti dei*. Istent Pico della Mirandola nevezte a legfőbb építésznek, a fordulat a kéziratos könyvből

persze egy humanista epigon révén jutott (erről szóló tanulmányom a *Magyar Könyvszemlében* jelenik meg).

Még egy részben népnyelvű kódexünk van, amely, ha nem is kancelláriai, de világi jogi és adminisztratív környezetben keletkezett: a *Gyöngyösi kódex*, amely a *Szent László-ének*, álomfejtés, imádságok és gyónási tükör mellett jogi feljegyzésként a kilenc idegen bűn magyarázatát Johannes Herolt (Discipulus) 144. prédikációjából (*De novem peccatis alienis*) többnyire szó szerinti kivonatban tartalmazza.²³ E szövegek nagyobb részét Pál bíró jegyezte le.²⁴ Ennek a vegyes kéziratnak semmiféle kapcsolata nincs a ferences formuláriumokkal, tartalma mégis hajaz az obszerváns ferenceseknek azokra a hivatali összeállításaira, vegyes tartalmú kódexekre, amelyek formulákat is őriznek.

Molnár a magyar provincia előjáróinak exhortációi révén kapcsolatot feltételez az írott magyar nyelvű szövegekkel. Több irat kifejezetten utal rá, hogy a latin nyelvű buzditásokat az őrség (*custodia*) valamennyi kolostorába küldjék el, a rendtagoknak olvassák fel, és népnyelven magyarázzák el a konstitúciókkal együtt, hiszen a tanítások csak így érik el céljukat. Ez valóban kapcsolat az anyanyelvűséggel, ugyanakkor a szóbeliséggel, még akkor is, ha annak egyes elemei szükségszerűen megjelenhettek a későbbi írásbeliségben. (Hasonló példára hívta fel a figyelmet Kiss Farkas Gábor: az általa említett kassai domonkos kolostorban feltehetőleg a német volt a beszélt vulgáris nyelv.²⁵)

Az exhortációk a Magyar Királyságban ebben az időszakban nem a vulgáris, hanem elsősorban a latin nyelvű prédikációkkal tarthatnak rokonságot. Molnár Antal erre Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkáit említi. Rögtön hozzá kell tenni azonban, hogy a két ferences szerző prédikációi skolasztikus felépítésük és idézeteik miatt bonyolultabbak a buzditásoknál.

Az exhortációk műfajukból kifolyólag egyszerű szerkezetűek, és – akárcsak a levelezésminták – jellemzően evangéliumi tanácsokat hoznak példának, ritkábban patrisztikai idézetekkel támogatják mondanójukat. Feltűnően hiányoznak belőlük a misztikusoktól és a kortársnak számító szerzőktől származó idézetek, amelyek viszont a klarisszák XVI. század eleji kódexeiben bőséggel fordulnak elő. Ilyen jelentős magyar nyelvű szöveg Kempis *De imitatione Christi* és Bonaventura *De perfectione vitae ad sorores* munkájának fordítása. Ezek a rendi fegyelem megtartására és evangéliumi példákra figyelmeztető írások három klarissza kódexben – a *Debreceni*, a *Lobkowicz-* és a *Lázár-kódexben* – is szerepelnek.²⁶ Ezek a népnyelvű szövegek éppen úgy ostromozzák a békétlenséget, a tétlenséget, a mértéktelenséget és az imádság elhanyagolását, mint az exhortációk. A modern szerzőkre való hivatkozások hiánya a buzditásokból éppen azt bizonyítja, hogy – legalábbis a Magyar Királyságban – nem volt valódi átjárás az előjárók kancelláriáiban keletkezett iratok és a vulgáris nyelvű kódexek között. Molnár leírja, hogy a nemzettudat egyre növekvő

OSZK – Szent István Társulat, Bp., 2020. 239–258., az említett összehasonlítás 242–243. old.

24 ■ Lázs Sándor: A Gyöngyösi Kódex írói és műveltségük. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 111 (2007), 421–457. old.

25 ■ Kiss Farkas Gábor: Latin és népnyelv a késő középkori magyarországi domonkos kolostorokban: Leonhard Huntpichler: Directio pedagogorum. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 120 (2016), 225–246. old.

26 ■ Thomas à Kempis műve, a *De imitatione Christi* – Szent Bernát-nak tulajdonított – részletei szerepelnek magyarul a *Lobkowicz-kódex* könyvszerű összeállításában (38–110. old.), recenzeált részletek vannak még a *Lázár-kódexben* (120–139, 195–199, 264–300. old.) A *Debreceni kódexben* (229–326. old.) Bonaventura műve (*De perfectione vitae ad sorores*) a Kempis-fordítással „összegyűrva” szerepel. Bonaventura praeeptuma a *Lobkowicz-kódexben* (111–174. old.) önálló könyv. Az említett kódexek kiadásai: *Lobkowicz-kódex*, 1514. Közzéteszi Reményi Andrea. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Argumentum, Bp., 1999. (Régi Magyar Kódexek, 22.); *Lázár Zelma-kódex*, XVI. század első negyede. A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átírata. Az előkészítő munkát végezték N. Abaffy Csilla és E. Abaffy Erzsébet Madas Edit közreműködésével. Közzéteszi, bev. és jegyz. N. Abaffy Csilla. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1992. (Régi Magyar Kódexek, 14.); *Debreceni Kódex*, 1519. A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átírata. Az előkészítő munkát végezték Abaffy Csilla és Reményi Andrea, bev. Madas Edit, Reményi Andrea. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Argumentum, Bp., 1997. (Régi Magyar Kódexek, 21.)

jelentősége a XV. és a XVI. században abból is jól kitűnik, hogy az anyanyelv használata a ferences provincián belüli nemzeti ellentétekben is civakodás forrása volt. Az obszerváns mozgalom egyik legnagyobb belső ellentmondása, hogy az itáliai kezdetek egyértelműen egy sajátos, Róma-központú transznacionális univerzalizmust közvetítettek, míg ugyanez a vallási reformmozgalom Közép-Európában a korai nemzeti törekvések egyik kiindulópontjává vált. Molnár az obszerváns mozgalmon belüli nemzeti ellentéteket a *Gyöngyösi rendtörténeti kódex* krónikaváltozatain mutatja be: a bosnyák és a szláv ferencesek elváltak a magyarországi vikáriától, a szakadást 1448-ban V. Miklós pápa hagyta jóvá.

Egy kis kitekintés a nyelvi és nemzetiségi ellentétek bemutatására – Molnár maga is említi a csehek önállósulási törekvéseit, de témája miatt nem térhetett ki rá, nekem több a terem erre. Az együttműködés nehézségeire a legjobb példa Petr Hlaváček²⁷ nyomán a bécsi konvent sorsa, amelyet maga Kapisztrán János alapított 1451-ben. Kapisztrán olasz és magyar ferenceseket hívott a kolostorba, hogy a német anyanyelvű novíciusokról gondoskodjanak. A magyarországi Michael Siculust (Székely Mihály, később, 1462–1465 között magyar vikárius) tette meg gvárdiánnak, prédikátornak és novíciusmesternek pedig a milánói Hieronymus Italicust. A nyelvi nehézségek és mentalitásbeli különbségek hamar konfliktusokhoz vezettek. A német testvérek ágáltak az olasz Hieronymus ellen, aki a *Provincia Cismontana* szokásait szerette volna meghonosítani. Néhány hónap múltán Hieronymusnak fel kellett adnia a küzdelmet, mert a németek kérésére Kapisztrán János hazatérésre utasította az olaszokat. A nyugtalanság *propter patriam et linguam et nationem* azonban továbbra sem csökkent, annyira nem, hogy 12 magyar novíciust vissza kellett küldeni Magyarországra. A házfőnök kérésére Kapisztrán a veronai Gabriel Rangonit küldte a robbanásveszélyes helyzet megoldására, ami sikerült is. A veronai Gabrielt ugyanabban az évben, 1452-ben a provinciális káptalan tartományi vikáriussá választotta, de szigorával a testvérek elégedetlenek voltak, mert a következő évben már le is tették.

A nemzeti öntudattól és hatalmi harcoktól vezérelt vetélkedés továbbra is folyamatos volt, a tartományi káptalanokon egymást vádolták be a testvérek. A viták gyakran tettelegességig fajultak. 1487-ben a provincia vikáriusa összeállított egy iratot, amelyben az obszerváns tartomány fejlődése legfőbb akadályának nem a szegénységi fogadalom be nem tartását vagy az álságos vallásosságot, hanem a testvérek sokfajta nemzetiségét – *nationum diversitas* – jelölte meg.

Már volt szó az obszerváns rendi vezetés jogi gyűjteményéről, a nyomtatványokból és kéziratokból összeállított *Gyöngyösi rendtörténeti kódex*ről, Molnár kiadásában a III. számú formuláriumról. Az ilyen jogi és rendtörténeti könyveket általában kinyomtatták, így a pálosok is megjelentették a rendkormányzati szövegeket, igaz, rendtörténetük kéziratban maradt.

Már említettem a domonkosok Bandellus de Castronovo kiadta regula- és rendtörténeti kötetét. Ilyen környezetben furcsának hat, hogy a magyar obszervánsok nem adták sajtó alá regulájukat, rendi irataikat. A magyarázat talán az oszmánok előretörésében és a protestáns reformáció terjedésében rejlik.

Molnár Antal munkája példaszerű szövegközlés. Kiváló jegyzetanyag igazítja el az európai olvasót a magyar hely- és személynevekben, és már ez is jelzi a kötet jelentőségét, a törekvést a magyar vikária elhelyezésére az európai ferences rendtörténetben. A filológiai teljesítményen túl Molnár Antal munkája – az oklevelek anonimitása ellenére – hozzájárul majd az obszervánsok és a világiak kapcsolatainak jobb feltérképezéséhez. A kutatók megismerik azt a logisztikai rendszert, amely az adományok begyűjtését, tárolását, majd újraelosztását szolgálta a kolostorok között, egy szóval azt a mindennapi tevékenységet, amelyről nem születtek részletes feljegyzések. □

27 ■ Petr Hlaváček: *Die böhmischen Franziskaner im ausgehenden Mittelalter: Studien zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostmitteleuropas*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2011.

ÉKES KAPU

GONDOLATOK TAKÁCS IMRE KÖNYVE ALAPJÁN

KONCSIK LAURA

Takács Imre:

Az esztergomi Porta Speciosa

Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2020. 176 oldal,
3900 Ft

Az Esztergomban a XII. század utolsó évtizedeiben befejezett Szent Adalbert-székesegyház Ékes kapuja sok szempontból páratlan, nagyszabású és rendkívüli alkotás. Ezt az állítást mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a díszes építmény annak ellenére vívott ki igen előkelő helyet a magyarországi középkori művészet történetében, hogy senki sem csodálhatja meg teljes pompájában, mert maga a kapuzat már jó néhány évszázada elpusztult. Takács Imre arra vállalkozott, hogy gyakorlatilag teljes képet adjon a középkori magyar művészet egyik főművéről, számba vegye és kritikai vizsgálatnak vesse alá az ismert tényeket, elméleteket és hipotéziseket, képi és írásos forrásokat, illetve nem utolsósorban a töredékeket, akár teljesen átértelmezve őket, ha az újragondolásuk által kitaposott ösvény úgy kívánja. Mindemellett pedig kísérletet (mi több, sikeres kísérletet) tesz arra, hogy az eddig felállított elméletek hézagait betömve, minden „muzeális morzsálékot” újrendezve megoldást adjon a *Porta speciosa* körüli kérdésekre és rejtélyekre. Ezzel hatalmas lépést tesz afelé, hogy az Árpád-kori művészet egyik legkiemelkedőbb emléke, az esztergomi főkapu – a mű éppúgy, mint a róla felhalmozott tudásunk – ne csupán töredék legyen.

A könyv felépítése alapvetően logikus és jól követhető. Három nagy fejezetre, azon belül pedig kisebb alfejezetekre tagolódik. Az I. rész *Az újrafelfedezés* címet kapta, amelyből általános képet kaphatunk a *Porta speciosa* jelenlegi állapotáról. Hosszabban szó esik benne a Klimó György által megrendelt „adatrögzítő” festményről, amely ma az esztergomi kapuról való tudásunk elsődleges vizuális forrásaként szolgál, valamint azokról az eddig ismert töredékekről, amelyek minden kétséget kizáróan a *Porta specio-*

sáról származnak. A II. fejezet a sokatmondó *A Porta speciosa programja* címet viseli. Először szisztematikusan végighalad a kapu kompozícióját alkotó szövegek és képek hosszú során, majd következik a kutatástörténet és a korábbi hipotézisek ismertetése. Ebben a részben külön alfejezet foglalkozik azzal, a kutatás számára már régóta ismert vörösmárvány faragvánnyal, a *Deészisz-timpanonnal*, amely egykor az esztergomi kapuzat belső oldalát díszítette, ám amelyről egyre nagyobb valószínűséggel állíthatjuk, hogy eredetileg nem oda szánták. A *Deészisz* szó a bizánci ikonográfiában a 10. századtól jelen lévő képtípust jelöl, amelynek jelenetén középen az ítélő Krisztust látjuk bírói trónján, akihez két oldalról szimmetrikus kompozícióba foglalva Mária és Keresztelő Szent János járul, akik arra kéri őt, hogy legyen kegyes az Utolsó Ítéletkor elé kerülő emberi lelkekhez. Ez a timpanon az az új hipotézisben kulcsszerepet játszik: eszerint valójában ez, nem pedig

a festményen látható *Nikopoia*-jelenetes timpanon koronázta eredetileg a *Porta speciosát*. A *Műhely és stílus* című III. fejezet mind a kőfaragványok, mind az oldalfülkék és a szarkövek márványberakásainak lehetséges elő- és mintaképeit, stíluspárhuzamait tekinti át. Végezetül a szerző átgondolt és világos *Konklúziót* von le, összefoglalva mindazt a tudást, amit az esztergomi kapuval kapcsolatban összegyűjtöttünk, különös tekintettel a régóta ismert részletek új megvilágítására és az egészen új elgondolásokra.

A kötet írástílusával kapcsolatban fontosnak tartom elsőként kiemelni, hogy mennyire olvasmányos, a rengeteg történeti tény és adat ellenére, amelyekről – rendeltetésénél fogva – burjánzik a szöveg. Mindenképpen dicsérendő tulajdonsága, hogy úgy ad (a jelenleg hozzáférhető ismeretanyagra támaszkodva) teljes és részletes képet nemcsak saját hipotéziséről, hanem a kapu korábbi kutatástörténetének fontos állomásairól is, hogy mindez a nem szakmabelieknek is érthető és magával ragadó lehet, akkor is, ha így még soha nem hallottak a könyv tárgyául szolgáló művészeti alkotásról. Egy ennyire hosszú szöveg-

folyamban az apró elírások mondhatni elkerülhetetlenek, ám ebben a könyvben alig néhány maradt – csupán egy helyen fedeztem fel kisebb, de szembetűnő tévedést. A főszöveg első oldalán, a második paragrafus végén a következő szerepel: „Ez a munka – amit az alábbi esszé is tanúsítja – nem ért véget” (számozott 7. old.), nyilvánvalóan két megfogalmazás mód összecsiszolásából.

Az informatív, de egyszersmind olvasmányos stílus mellett szerencsés választás az is, hogy mire az ismeretek gondos bevezetése után a fő hipotézishez érkezünk, már „kőről kőre” felépült előttünk a kapu vizuális megjelenése – anyagával, dekorációival, részleteivel együtt –, emellett az előtörténete is eszünkbe vésődött, így biztos tudás alapján koncentrálnunk a teljes képre és magyarázatára. Az illusztrációk jól követik a szöveget, az új rekonstrukciós rajzok, illetve részletfotók pedig biztosítják az olvasottak teljesebb és pontosabb megértését. Ezzel kapcsolatban egy apró megjegyzés: számomra a könyv legelején hiányzott egy reprodukció a Klimó-féle képről (bár a könyv végén, a *Táblák* között szerepel színesben). Hiszen a kutatás jelenlegi állása szerint ez a legrészletesebb, legfontosabb és a legtöbbet hivatkozott vizuális forrás a kapuval kapcsolatban. Az első részben külön alfejezet szól róla, ezért hiányzott, hogy a szöveggel együtt is lássam a festményt; annál is inkább, mert a másik jelentős képi forrás, Máthés János munkája, rögtön a másodikként szerepel a képek sorában, csak a székesegyház alaprajza előzi meg.

A témában való elmélyedést nagyban segíti a könyv végén a részletes katalógus, amely a jelenleg ismert összes fennmaradt töredéket sorra veszi, és képekkel, adatokkal kiegészítve az olvasó elé tárja. Ezt a részt azért is fontos kiemelni, mert erénye nemcsak precíz szisztematikusságában, illetve informatív vizualitásában rejlik. Olyan kutatói attitűdről tanúskodik, amely minden művészettörténésznek tanulságos, és amelyről sokan a kutatási gyakorlatban talán mégis hajlamosak megfeledkezni. Nevezetesen, hogy a művészettörténetnek alapvetően és elsődlegesen magukkal a műalkotásokkal kell foglalkoznia, nem pedig (jobban mondva nem kizárólag) a róluk írt szövegekkel – anélkül, hogy az adott művet, vizsgálódása tárgyát alaposan, fizikai valójában is szemügyre venné. Pusztulása miatt a *Porta speciosa*ról magától értetődően sokkal nehezebb az ismereteinket nemcsak a szakirodalom, hanem a tényleges mű körültkintő „olvasásával” is bővíteni; és pontosan ezért kell különösen nagy becsben tartani minden egyes töredéket, legyen akár mennyire aprócska vagy egymagában állva értelmezhetetlen is. Az esztergomi kapu ragyogóan izgalmas művészettörténeti rejtélyéhez hozzájárul, hogy a szétszóródott mű számtalan darabja még ma sem került elő, és a korábban előkerült töredékek sorsát alapul véve jogosan feltételezhető, hogy tulajdonképpen bármikor, bárhonnét előkerülhet. Mivel pedig nincs előttünk az alkotás a maga megkérdőjelezhetetlen, egyetlen részletet sem

nélkülöző fizikai teljességében, minden új, most még ismeretlen töredékben benne rejlik a lehetőség, hogy kiegészíti, megváltoztatja, vagy akár felül is írja a kapuzat teljes képét.

A tények, a képi és szöveges források, a ránk maradt töredékek áttekintése után következik az elődök hipotéziseinek ismertetése és kontextusba helyezése az új kutatási eredmények és az új elgondolások tükrében. Ez egyrészt főhajtás azon művészettörténészek előtt, akik korábban kutatómunkájukkal hozzájárultak a kapuépítménnyel kapcsolatos tudás bővítéséhez, másrészt pedig alkalmat ad arra, hogy az új információk ismeretében rá lehessen mutatni, hol hibázik az elgondolásuk. Úgy vélem, ez minden tekintetben hasznos, hiszen annak, aki művészetről mélyrehatóan kíván gondolkodni, képesnek kell lennie arra, hogy legapróbb részletekig szétszedjen és megvizsgáljon egy elméletet (legyen az akár másé, akár a sajátja), és ha hibát vagy ellentmondást lel benne, azt ne csak felismerje, ismerje is *el*.

Az értelmezők sorában Éber László volt az első, aki a XX. század második évtizedében tudományos igényű cikkben fogalmazta meg észrevételeit a *Porta speciosa* képeiről és lehetséges forrásaikról.¹ Hipotézise szerint a kapu összefüggő programjának magva voltaképp egy V. századi keresztény vitairat vizuális megjelenítése, amelynek szerzője saját vallási elveinek alátámasztására használja egyes ószövetségi próféták írásait. Az említett próféták valóban feltűnnek az esztergomi kapuzat képein, de – mint ahogy arra a kötet szerzője, valamint már korábban Marosi Ernő is lényeglátóan rámutat – a két mű közötti párhuzam itt véget is ér. Az Éber László által idézett szövegrészeket ugyanis egyetlen esetben sem azonosak a *Porta speciosa* prófétáinak mondatzsalagjaival, tartalmuk és üzenetük egészen eltérő.

A következő fontos értelmezőnek, Dercsényi Dezsőnek a mai napig megállja helyét azon megállapítása, hogy a művészi program feliratainak, szöveges részleteinek hátterében a XII. század végi magyar királyi kancellária „párizsi iskolázottságú” klerikusainak hozzájárulása húzódnak meg.² Az ikonográfiai értelmezés viszont, amely szerint a *Porta speciosa* programjának mintaképét a korabeli francia gótikus katedrálisok Mária-kapuin kell keresnünk, már nem bizonyult megcáfolhatatlannak.

Bogyay Tamás a kapunak szentelt, 1950-ben megjelent tanulmányában az Île-de-France-ból eredő

1 ■ Éber László: Árpádkori művészet. *A Műbarát* 2 (1922), 73–84. old.

2 ■ Dercsényi Dezső: *Az esztergomi Porta peciosa*. Műemlékek Országos Bizottsága, Bp. 1947.

3 ■ Thomas Bogyay: L'Iconographie de la Porta Speciosa d'Esztergom et ses sources d'inspiration. *Revue des études byzantines* 8 (1950), 85–129. old.

4 ■ Marosi Ernő: *Az esztergomi Porta Speciosa ikonográfiájához*. In: Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Akadémiai, Bp., 1984. 341–356. old.

5 ■ Isa Ragusa: *Porta patet vitae sponsus vocat intro venite and the Inscriptions of the Lost Portal of the Cathedral of Esztergom*. *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 43 (1980), 345–351. old.

ihletettség helyett máshonnét érkező inspirációs forrást vélt felfedezni.³ Szerinte a *Porta speciosa* oldalfülkéiben feltűnő próféták párvai azokon a modenai, cremonai és más észak-itáliai székesegyházkapukon lelehetők fel, amelyeken rendre hasonló prófétasorozatos ábrázolásokat találunk. Ez kétségkívül releváns stíluspárhuzam, azonban – elődeihez hasonlóan – Bogyay sem tudott magyarázatot adni a figurák és felirataik, valamint a timpanon jelenetének nyilvánvaló összeférhetetlenségére.

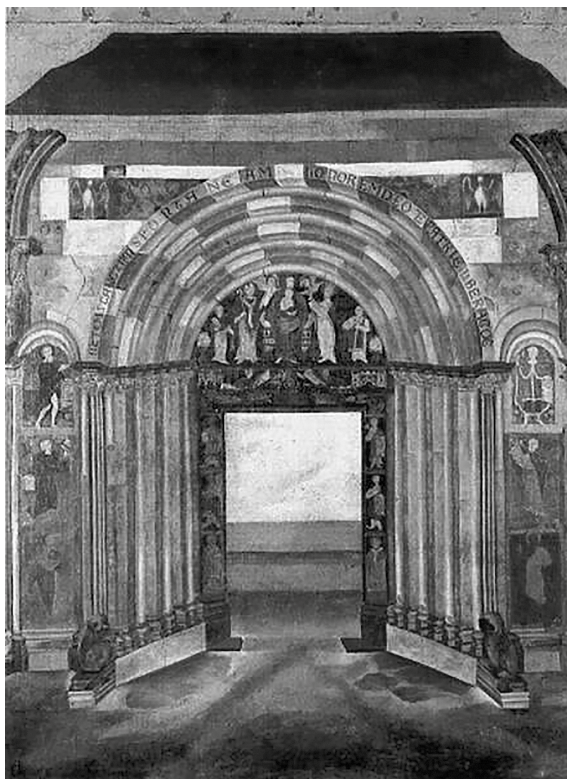
A magyarországi történelemek közül a középkor művészetében talán a legmélyebb és legsokrétűbb tudással rendelkező Marosi Ernő több ízben és több írásban is foglalkozott az esztergomi kapuval.⁴ Ő kizárta mind a tisztán bizánci, mind a tisztán párizsi inspirációt, rámutatva, hogy amit a korábbi értelmezők lokális sajátosságnak vélték, valójában a XI–XII. században Európa-szerte általánosan alkalmazott és jól értett kompozíciós megoldások, képi sémák voltak. Marosi Ernő személynének és kutatásainak jelentőségét ismerve, az ő tézisének érdemes lett volna valamivel hosszabban és világosabban kifejteni. A többi szerző tárgyalásához képest az ő elgondolásának fő vezérfonalát (és az általa elkövetett hibákat) ismerető fejtegetés az olvasónak nem egészen világos.

A korábbi kutatástörténet bemutatása Isa Ragusa tézisével zárul, aki – elsősorban a timpanon különleges Mária-kompozíciója miatt – a bizánci párhuzam mellett érvelt.⁵ A kapu programjában kiütözö, megkerülhetetlen ellentmondásra szerinte az a válasz, hogy a *Porta speciosa* két külön szinten értelmezendő, és a két szintet egymástól elválasztva kell szemlélni. Az elsődleges tartalmi szintet a szemöldökgerenda felirata (PORTA PETET VITE, SPONSUS VOCAT INTRO VENITE), a timpanon *Nikopoia*-képe (azonban a két donátoralak nélkül), valamint az apostolok és próféták sora alkotja. Isa Ragusa szerint a kapuzat helyi, politikai jellegű üzenetet sejtető részletei mindezekhez képest másodlagosak, amelyeket nem szükséges figyelembe venni a fő üzenet olvasásakor.

Ennek a fejezetnek a végén kristályosodik ki az olvasó előtt, hogy habár a korábbi kutatástörténet

számtalan érvényes megállapítást tett, a kapu egészéről nem sikerült minden kétséget kizáró és az összes darabkát a helyére illesztő hipotézissel előállnia. Bizonyos összefüggésben kétségkívül releváns Bogyaynak az észak-itáliai, Dercsényinek az ile-de-france-i stíluskapcsolatról tett észrevétele, Isa Ragusa megállapítása a szemöldökgerenda feliratának kulcsszerepéről, Marosi Ernő fejtegetése a korabeli európai művészeti áramlatok összetett hatásáról és a kapuzat specifikusan magyarországi, politikai karakteréről; azonban ezek visszatekintve nem állnak össze egészzé. Egytől egyig elismerik, hogy bármilyen párhuzamot fedezhetünk is fel más művekkel, eszközzel, stílustendenciákkal, szerkesztési elvekkel, azokat Esztergomban egészen egyedi, sajátos módon használták fel. Éles, lényeglátó megállapításaik a kapu egy-egy részletére vonatkoznak, és megkísérik felhasználni őket az egyéb hézagok befoltozására, összességében mégsem adnak kielégítő választ arra, hogy mi a kapu összes elemét magába foglaló, központi üzenet, és (ami talán még ennél is fontosabb) hogy ez a maga teljességében sehol máshol nem felfedezhető üzenet honnét ered.

Minden korábbi értelmezőnek meggyűlt a baja azzal a nyilvánvaló és egyszerűsre zavarba ejtő ténnyel, hogy a kapu inkusztaációs alakjai és a felirataik mind az utolsó ítélethez kapcsolódnak, illetve csak annak kontextusában értelmezhetők, viszont a kompozíció fő helyén, a timpanonban ennek semmi jele: ott nem az Ítéző Krisztus, hanem az Istenanya trónol a gyermekkel. Ő azonban bibliai szövegben soha nem tűnik fel ítélező szerepben. A zavar kiküszöbölésére mind Bogyay Tamás, mind Isa Ragusa végső soron azt a javaslatot tette, hogy a kompozíciót szemléljük kettéválasztva: egyszerűen izolálni és a többi ábrázoláshoz képest másodlagosnak kell tekinteni a timpanont, ez azonban véleményem szerint elképzelhetetlen. Semmilyen komplex alkotás, főleg nem egy ilyen gondosan megtervezett és kivitelezett, fontos mű értelmezésekor nem gondolhatjuk igaznak azt, hogy a hagyományosan mindig központi helyet elfoglaló koronázó timpanon jelenetét a mű

Az esztergomi székesegyház 1764-ben elpusztult nyugati kapuzata (*Porta speciosa*) a Klimó György kanonok által 1741–51 között festetett képen

irataik mind az utolsó ítélethez kapcsolódnak, illetve csak annak kontextusában értelmezhetők, viszont a kompozíció fő helyén, a timpanonban ennek semmi jele: ott nem az Ítéző Krisztus, hanem az Istenanya trónol a gyermekkel. Ő azonban bibliai szövegben soha nem tűnik fel ítélező szerepben. A zavar kiküszöbölésére mind Bogyay Tamás, mind Isa Ragusa végső soron azt a javaslatot tette, hogy a kompozíciót szemléljük kettéválasztva: egyszerűen izolálni és a többi ábrázoláshoz képest másodlagosnak kell tekinteni a timpanont, ez azonban véleményem szerint elképzelhetetlen. Semmilyen komplex alkotás, főleg nem egy ilyen gondosan megtervezett és kivitelezett, fontos mű értelmezésekor nem gondolhatjuk igaznak azt, hogy a hagyományosan mindig központi helyet elfoglaló koronázó timpanon jelenetét a mű

egységként való értelmezésében egyszerűen nem kell nagyon figyelembe vennünk. Ha nem akarták volna, hogy a rajta ábrázolt jelenetre nagy figyelmet fordítson az, aki belép a templomba, nem helyezték volna oda.

Ezt felismerve okosan tesszük, ha a timpanont alaposan és figyelmes művészetkritikai szemszögből vizsgáljuk. A Klimó-féle kép tanúsága szerint az elkészült kapu timpanonjában középen Mária trónolt kék köpenyben, karján a gyermek Jézussal, két kerubtól körbefogva; jobbján egy előkelő alak közele-

Deészisz, inkrusztáció

dett püspöki díszben, balján pedig egy másik, királyi öltözékben, mindketten egy-egy udvari személy kíséretében. A kaput mestere gondosan feliratokkal látta el, a béllet tetején is szöveg futott végig, és a timpanon látható alakok dialógikus mondatzsalagokat tartottak kezükben, amelyek a jelenet részletesebb jelentésrétegeire vonatkoznak.

A szalagok arról tanúskodtak, hogy a fejünk fölött, az ívmezőben a király éppen Mária oltalmába ajánlja országát, aki az isteni védelemért cserébe feltételül szabja, hogy a *iura sacrorum* – jelentsen bármit is ez – az esztergomi érsek kezében maradjon. Ezt a különös mondatrészletet a korábbi értelmezők egyszerűen a „szent dolgok jogának” fordították, ami valamiképp túlságosan tág értelmezés ahhoz képest, mennyi anomália gyűlik össze a kapu programja körül. Mindenesetre a fő timpanon jelenete és üzenete egy világi, helyi, ha úgy tetszik, jogi ügyet kíván tisztázni: „Az esztergomi egyház és annak vezetője, az érsek privilegiáumait védelmezi a világi hatalommal szemben.” (39. old.)

Székesegyház főkapuján az ország aktuális hatalmi viszonyait elrendező ábrázolást találni, önmagában véve szinte példátlan. Illetve nem mehetünk el szó nélkül amellett sem, hogy a timpanon Mária-központú kompozíciója mennyire szokatlan a korabeli művészetben, szinte alig találkozni vele másutt. Az elmúlt évtizedekben a magyar történészek több ízben is foglalkoztak ebből a szempontból a programmal, Dercsényi Dezső például a korai gótika Mária-kapui között próbálta elhelyezni ezt az ábrázolást, páru-

zamba állítva azt a chartres-i székesegyház nyugati homlokzatával és a párizsi Notre Dame nyugati homlokzatába utólag beillesztett, hasonló témájú timpanonnal. Bogyay Tamás néhány évvel később elvetette ezt a feltevést, elsősorban azért, mert az említett műveken, ahogyan a kor legtöbb további példáján is, Mária alakja nem foglal el olyan központi helyet, mint Esztergomban. Vagy a mellékkapukon jelenik meg, vagy, ami még jellemzőbb, egy teljes ikonográfiai üzenetét nézve alapvetően Krisztus-központú program részeként.

A Dercsényi által említett példák és az esztergomi kapu összevetésekor továbbá az is kiviláglik, hogy míg az előbbieken kivétel nélkül mindenütt a korban elterjedt és szabályos donátor-képtípussal találkozunk, Esztergomban más a helyzet. Ezt a kirívó különlegeséget szerintem fontos nyomatékosan megemlíteni, úgy is, mint a Takács Imre által preferált hipotézist, a kapu programjának megváltoztatását valószínűsítő tényezőt – hozzáadva ahhoz a sorhoz, amelynek elsődleges elemei és bizonyítékai a tartalmi inkoherencia a kapu képei és szövegei, valamint a timpanon jelenete között, illetve az átalakítások nyomai a márványburkolaton, a kapu felső zónájában.

A művészettörténet azonban nem csupán műértő, *connaissanceur* tudás, nem elég stíluskritikai szempontból a helyükre illeszteni a kirakós darabkáit. Ahogyan Takács Imre 2022 őszén az ELTÉ-n a témában tartott kurzusán fogalmazott, a hipotézis ikonográfiai és teológiai bizonyítékát már meglettük, de történeti alátámasztás is szükséges.

A kapu építésének idején uralkodó III. Béla király és az esztergomi érseki széket elfoglaló Jób érsek közötti viszony bensőséges és ilyenformán művészeti szempontokból is gyümölcsöző volt, amit az írott források is megerősítenek. Viszont a király idősebb fia, az apja után 1196-ben trónra lépő Imre a források tanúsága szerint már nem ápolt ilyen békés és baráti kapcsolatot az érsekkel (egyébként saját öccsével, Andrással sem, ami az országban folyamatos belviszályokat eredményezett). Valószínűnek tartom, hogy a király Esztergom érseke iránti ellenszenvének mélyülésében közrejátszhatott, hogy az akkor a pápai trónt elfoglaló III. Ince pápa a hozzá intézett kérések és kérések nagy részében Jób javára döntött; őt, illetve az ő jogait vette védelmébe. 1203 májusában egyazon napon a pápa két rendelkezést tett Magyarországra vonatkozóan – az egyikben *visszavonta* két korábbi hatalmi engedményét, amelyeket Imre királynak tett; a másikban pedig egyidejűleg *megerősítette* Jób és az esztergomi érsekség királykoronázási jogát.⁶

Mindezen ikonográfiai, illetve közvetett történelmi bizonyítékokat figyelembe véve nagyon is elképzelhető, hogy az első program értelmében a régóta

6 ■ Kiss Gergely: A királyi alapítású bencés apátságok és az esztergomi érsek joghatósága az Árpád-korban. *Egyház-történeti Szemle*, 5 (2004), 1. szám, (<https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/kissgergely.htm>)

ismert, de eredeti helyéről és kontextusából kiemelt *Deészisz*-ábrázolás került volna a kapu fölötti timpanonba, általa foglalva művészi egységbe minden más elemet. Végül azonban egy olyan jelenet került a helyébe, amely az ország aktuális politikai ügyeit rendezte el „mennyei közbenjárással”, és csak többé-kevésbé illeszkedik a kapuzat többi alakjához és feliratainak egybefüggő értelméhez.

Azt gondolom, hogy egy olyan nagyszabású mű esetében, mint az esztergomi székesegyház nyugati kapuépítménye, egy olyan rendkívül tanult és művészetek iránt fogékony személy, mint Jób érsek, csak nagyon nyomós okkal dönthetett úgy, hogy megbontja az eredeti, már kidolgozott és kivitelezett kompozíció egységét. Feláldozza a tartalmi koherenciát és a kapu részletei közötti világos, összefüggő rendet annak érdekében, hogy a fő helyre olyan üzenetet illesszen, amelyről úgy érzi, kihirdetése nem tűr halasztást. Ezt átgondolva tudom határozottan kijelenteni, hogy minden más kulturális, társadalmi és történeti kontextust összevetve Takács Imre hipotézise nem csupán hipotézisnek tekinthető, mert a jelenleg rendelkezésre álló adatok fényében az egyetlen, a biztos ismeretekhez világosan illeszkedő magyarázat.

Az esztergomi *Porta speciosa* rendkívüli alkotás. Eredeti ikonográfiai programjának, üzenetének komplexitása a kor nyugati művészetében egyedülálló, faragványainak és képeinek kivitelezése még a szemmel látható „meghasadások” mellett is kiemelkedő. A története pedig egészen rendkívüli és ámulatba ejtő, mi több, rejtélyes. Olyan mű, amely teljes földi valójában már nem is létezik, csupán leírások, ábrázolások és egy halomnyi kőtöredék maradt meg belőle – mindezen dolgok összessége és az általuk a képzeletünkben felrajzolt ékes kapu a mai napig gondolkodóba ejti a szemlélőt, és arra sarkallja a művészettörténészeket, hogy fejtsek meg a titkát. Úgy érzem, nem lehet eléggé hangsúlyozni, e tulajdonság jelentőségét, mert ilyesmivel csak a remekművek rendelkezhetnek.

Még egy vonatkozásban különleges alkotás, amire számomra Takács Imre hipotézise világított rá. Nevezetesen, hogy egy műalkotás – kiváltképp a már létrehozásakor is jelentős, nagyszabású mű – soha nem választható el saját idejétől, annak kulturális, politikai, társadalmi talajától. Annak ismerete nélkül csak hiányos képet kaphatunk róla, rejtve marad előttünk jelentésének számos rétege.

Feladatunk-e visszaállítani a kapu eredeti programját mint az egyetlen, minden másnál jobb megoldást? Megfejtani természetesen feladatunk, bennem mégis az fogalmazódott meg, hogy habár az eredeti, mély lelki tartalmú koncepció és annak anyagi megvalósulása, maga a kapu is sérült, amikor a változtatásokat elszenvedte, s ezért hosszú ideig megoldatlan rejtélyként hagyományozódott az utókorra; talán mostanra, évszázadok távlatából mégis értelmet nyert. Arról talán nem tisztünk ítéletet mondani,

érdemes volt-e megbontani a mennyei üzenetet, ám azon elgondolkodhatunk, hogy mennyire jelentős Jób érsek személye és tette. Ha Takács Imre feltevése helyes, akkor Jób a maga, egyháza és hite védelmében a hatalom igazságtalanságával szemben világos, erőteljes, mégis a művészet szelidségébe burkolt, támadhatatlan üzenetet nyilatkoztatott ki; az üzenet szent pajzsként védte székesegyháza kapuja fölött, amelyen világi uralkodó áttörni nem tudott. Egészen másvalamit üzen így a *Porta speciosa*. Pontosabban nem egyvalamit üzen, hanem sokszínűen és páratlan tartalmi gazdagsággal égi és földi dolgokról mesél; eltéphetetlen gyökerekkel kapaszkodva a korhoz, amelyben született. □

MIÉRT ÉPPEN DUNÁNTÚL?

RAFFAY ENDRE

Szakács Béla Zsolt:

Árpád-kori építészet a Dunántúlon

Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2021. 664 oldal,
6900 Ft

2016-ban Szakács Béla Zsolt *Árpád-kori építészet a Dunántúlon* című habilitációs értekezésének egyik opponenseként értékelésemet azzal zártam, hogy a mű kiadó után kiált. A mű meglelte kiadóját, így 2021-ben megjelent, keménykötésben és impozáns méretben. A méret a könyv helyét a művészettörténész könyvespolcán Henszlmann 1876-os és Gerevich 1938-as művei szomszédságában jelöli ki, amelyekhez (különösen az utóbbihoz) színben is jól illik. Ám a vállalkozás monumentalitása is a művészettörténet hőskorát idézi, és a könyv a megjósolható idézettségét illetően is az említettek társaságába illik. Célszerűnek látszik ugyanakkor a művet a polcon a *Pannonia regia* kiállítás katalógusától (1994) sem távol elhelyezni, a méreteken túl a tartalmi, illetve tudományos vonatkozások is emellett szólnak. Ügyeljünk a könnyen kezelhetőségre is: nem célszerű túl magasra tenni, mert sűrűn kell majd a polcra leemelgetni – amennyiben persze Árpád-kori (és nem csak dunántúli) építészettel foglalkozunk művészettörténészként, műemlékvédőként és/vagy régészként. Amennyiben pedig Árpád-kori vizsgára készülünk (nem csak a szerző hallgatóira gondolok), nem érdemes a polcra tenni, legjobban ha kéznél marad, az asztalon.

1. AZ ÁRPÁD-KORI ÉPÍTÉSZEZET ÉS EMLÉKEI A DUNÁNTÚLON

A könyv két fő részből áll. Az első rész címe azonos a könyv címével, a másodikéban az építészet szó helyett az építészeti emlékek jelenik meg, jelezve, hogy itt a tárgykörben vizsgálható építészeti emlékek a főszereplők. A második rész a 105. oldaltól a 647.-ig tart! Ez tulajdonképpen (a) *Katalógus*, amely az emlékeket az *Umutatóban* kifejtett elvek és „menetrend” szerint tárgyalja: az írott forrásokat felhasználó, régészeti megfigyeléseket, átépítési és műemlékvédelmi beavatkozásokat szem előtt tartó leírást megtoldja építéstörténeti, illetve periodizációs megállapításokkal vagy feltételezésekkel, valamint bibliográfiával. A *Katalógusban* templomépítészeti emlékek sorakoznak. A világi emlékek a *Függelékbe* kerültek. Mindezt az Árpád-korinak *mondott* templomok listája zárja.

Mivel a főszereplők a második részben kerülnek sorra, a könyv értékeire kíváncsi művészettörténész kolléga számára csábítóbb itt kezdeni az olvasást, amelyből – szembesülve az emléktárgy mennyiségével és a leírások alaposágával – olvasgatás, ha tetszik, csemegézés, szakszerűbben: mintavétel lesz. A kolléga így is enged a csábításnak: az olvasgatás „bemelegítésre”, a csemegéző mintavétel a kíváncsiság gyors kielégítésére is alkalmasnak tűnik: megtalálható-e a *Katalógusban* minden, általa is ismert emlék, rajtuk kívül vajon szerepelnek-e benne számára ismeretlen (sőt a művészettörténeti irodalomban is ismeretlen), mert a régészeti vagy a műemlékvédelmi publikációkban debütált emlékek, előfordulnak-e elfeledett vagy friss bibliográfiai adatok, alaposak és érthetők-e a leírások, Szakács kritikusan figyeli-e a műemlékvédelmi beavatkozásokot, és egyáltalán, a mű alkalmasnak tűnik-e a tárgykörbe tartozó emlékek (a történelmi, régészeti, műemlékes körülményekhez képesti) megismerésére, megfelelően tájékoztató-e a képanyaga, egyetemi jegyzetként ajánlható-e Árpád-kori vizsgára készülő hallgatóknak. A mintavétel eredményei (az első íjedelem leküzdése után nyilatkozva – tudniillik az esztergomi palotakápolnát hiába kerestem; az „Esztergom, Várhegy” címszó alatt még utalás sincs rá, de mégsem hiányzik, helyet a Függelékben kapott) megtalálhatók, szerepelnek, előfordulnak, alaposak

1 ■ Henszlmann Imre: *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílusú mű-emlékeinek rövid ismertetése*. Műemlékek Országos Bizottsága, Bp., 1876.

2 ■ Gerevich Tibor: *Magyarország román kori emlékei*. Műemlékek Országos Bizottsága, Bp., 1938.

3 ■ Dercsényi Dezső (szerk.): *A magyarországi művészet története. A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp., 1961.

4 ■ Aradi Nóra (szerk.): *A művészet története Magyarországon*. Gondolat, Bp., 1983.

5 ■ Takács Imre – Mikó Árpád (szerk.): *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Katalógus. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1994.

6 ■ Tóth Sándor: *Román-kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében*. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2010.

7 ■ Eber László: *Magyarország árpád kori művészete*. In: *A Műbarát* 2 (1922), 1–4. szám, 73–84, 97–108, 121–138, 161–168. old.

8 ■ Marosi Ernő – Tóth Melinda (szerk.): *Árpád-kori kőfaragványok*. Katalógus. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport – István Király Múzeum, Bp. – Székesfehérvár, 1978.

9 ■ Tóth Melinda: *Árpád-kori festészet*. Akadémiai, Bp., 1974.

10 ■ Marosi Ernő – Wehli Tünde (szerk.): *Az Árpád-kor művészeti emlékei*. Képes atlasz. Balassi, Bp., 1997.

és érthetők, kritikus figyelem jellemzi őket, alkalmasnak tűnnek, megfelelően tájékoztató jellegűek és ajánlhatók, sőt kötelezővé tehetők.

A nyersanyag tehát az *Előszó*ban megfogalmazott elveket követve körültekintően összeválogatottak, ennek megfelelően impozáns mennyiségűnek, valamint a (leg)újabb kutatási és (szak)irodalmi eredmények ismertetése garantáltan frissnek és kezelhetőnek bizonyul. Katalógusként mindez csupán egy dunántúli művészeti topográfia Árpád-kori építészeti szelete, az egyedi művek ábécérendes, de strukturálatlan együttese, fényképekkel és építészeti rajzokkal kiegészítve. Nem kérdés, hogy ez az együttes a katalógusléten túlmutató művészettörténeti vizsgálatokra alkalmas. Szakács minden bizonnyal ilyen megfontolásból állította össze, nem kétséges, a különböző elnevezések alatt a túlélést megkísérlő, ám végül elenyészett műemlékvédelmi hivatal(ok) topográfiai szolgálatban alkalmazott munkatársaiét az eredményekben felülmúló kitartással: szorgos és alapos helyszíni vizsgálatokkal, könyv- és adattári kutatásokat feltételező, az építészeti és régészeti felmérési dokumentációt is felhalmozó munkával. Az előbbi tevékenységre a gazdag fényképállomány, az utóbbira építészeti rajzok utalnak.

A *Katalógus* nem topográfiaszeletnek készült. Felhasználási célját az időbeli határok és a gyűjtési terület szigorú meghatározása mintegy előrevetíti: a szerző az építészeti emlékekre alapozva az Árpád-kori Dunántúltra vonatkozó eredményt kíván kisajtolni belőle. Művészettörténetként művészettörténetit. Előreláthatóan ez nem lesz problémamentes. A problémát nem az építészeti emlékek jelentik – művészettörténeti értékelésük feltételeinek tisztázásáról a *Forráshelyzet* és a *Metodológia* alfejezetek tájékoztatnak –, hacsak a hiányuk nem, amely az emléktanyag egy részének, az országos átlagot ugyan el nem érő pusztulásából adódik. Az Árpád-kor fogalmának művészettörténeti környezetben való használata nem újszerű, de nem is problémamentes. Az Árpád-kornak nincs korszakjelző vagy -meghatározó szerepe sem Henszlmann Imréné,¹ sem Gerevich Tibornál,² az Árpád-kor fogalmát a Fülep Lajos főszerkesztette *A magyarországi művészet története* egymás utáni kiadásai sem hívják segítségül (Dercsényi Dezső fejezetcímei: *A honfoglalás és az államalapítás korának művészete*, *A pécsi műhely kora*, *A román stílusú művészet fénykora*; Gerevich László vonatkozó fejezetének címe: *A kora-gótika Magyaror-*

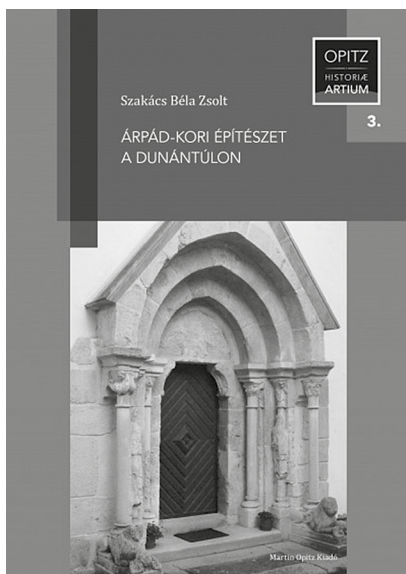
szágon).³ A vállalkozásban ugyanakkor az uralkodók, illetve dinasztiák által meghatározott korszakfogalmak is megjelennek (ezeket Balogh Jolán használja: *Mátyás kora*, *Jagello kor*). Az 1983-as *A művészet története Magyarországgal* is hasonló a helyzet (Marosi Ernő fejezetei: *Preromanika*, *Romanika*, *Gótika*), de itt Mátyás kora csak alcímben jelentkezik (a Feuer-né Tóth Rózsa írta részben).⁴ A *Pannonia Regia* katalógusban pedig a dinasztikus-uralkodói ered-

tű fogalmak álltak az előtérben a késő gótika és a reneszánsz vonatkozásában.⁵ (A Magyar Nemzeti Galéria I/1. katalógusa is követi az idézett hagyományt.⁶) Mindezzel szemben az Árpád-kor megjelöléssel is találkozni nemcsak például Éber Lászlónál,⁷ de az Árpád-kori kőfaragványok katalógusának⁸ és a festészet emlékeit feldolgozó Árpád-kori festészet kötet címében is.⁹ Egy újabb keletű példa *Az Árpád-kor művészeti emlékei* (képes) atlasza¹⁰ stb. Szakács a szóban forgó fogalom használhatóságának kérdéseivel és korlátfejtételeivel nem kívánt foglalkozni.

A Dunántúl-fogalom művészettörténeti használhatóságának a problémája viszont keményebb dió, amelyet a szerző az I. rész két fejezetében (*Kérdéskövetés* és *Kuta-*

tástörténet) próbál feltörni. Erre nézve némi eredménnyel kecsegtet, ha szem előtt tartjuk a fogalom művészettörténeti (vonatkozású) munkákban való eddigi előfordulását, melynek variációit a dolgozatban Ipolyi Arnold topográfiai munkásságától és Pasteiner Gyula 1908-as akadémiai székfoglalójától kezdve kísérhetjük nyomon; ez utóbbiban a Dunántúl mint „önálló arculatú vidék” szerepel. Gerevich Tibor romanika-szintézisében a Dunántúlé, még inkább Esztergomé a vezető szerep, Dercsényi Dezső munkáiban az Árpád-kori művészeti folyamatok egymást váltó dunántúli királyi kőfaragóműhelyek tevékenységével írhatók le. Az Árpád-kori faragványok kiállítási katalógusában viszont a Dunántúl nem központként, hanem régióként jelenik meg.

Engel Pálnak a *Pannonia Regia* kiállítás katalógusa számára a Dunántúlról megfogalmazott megállapításai, mind ez idáig őrizve a téma legfrissebb összefoglalásának dicsőségét, fontos támpontok. A tanulmányból számos tény meg tudható a vidék jelentős, Csánki Dezsőnek (is) köszönhetően ismert középkori forrásanyagára alapozva, és a műemlékállomány is jelentős. A terület közelebb helyezkedik el a Nyugathoz (de Pozsony és vidéke is). A telepéseket (mégis) inkább a keleti országrész vonzotta, és az első városi kiváltságlevelek is ott jelentek meg. A Dunántúlon viszont az egyházi földtulajdon és a politikai-gazdasági súly jelentősebb, mint

máshol, a pécsi püspökségével és káptalanával az élen. A vagyonos egyházi intézmények többsége az Árpád-kor első két századában jött itt létre. A Dunántúlnak a külkereskedelemben betöltött szerepe egyértelmű, amelyből a keletibb országrészek Konstantinápoly (1204), majd Kijev eleste (1240) után kimaradtak. Ott a tatárjárás pusztításai is súlyosabbnak ítélték. Ami pedig különösen érdekessé teszi a területet, az Esztergom–Székesfehérvár–Buda háromszöge, azaz az ország közepe. Engel szerint mindebből nem rajzolódik ki a Dunántúl mint régió (amely a francia, német vagy itáliai régiókkal összevethető lenne). A Dunántúl kizárólag földrajzi, az ország többi részétől önkényesen elhatárolt fogalom. A Duna (és a Dráva) hosszú szakaszokon nem volt igazgatási határ (a folyók a középkor végi 14 megyéből hatot szeltek át), a terület politikailag-közigazgatásilag nem alkotott egységet. A tájegységet nemigen emlegették, a Dunántúl fogalma nem is ismert a középkorban, a „dunántúliság” tudati megnyilvánulásaival sem találkozni. Hiányzik a név historikumja. A római Pannonia nagyjából ugyan itt helyezkedett el, de a középkorban a fogalom az eredeti értelmében nem használatos, Magyarország egészét értették rajta. Itt is a királyi birtok volt a meghatározó, mint az országban másutt is.

Szakács mindezt ismeri, idézi és nem vitatja (ugyanakkor a fogalom földrajzi meghatározását sem tartja ellentmondásmentesnek): „A Dunántúl [...] történetileg sem alkot önálló egységet, különösen nem a középkorban”, a vármegyék is sorra átlépték határait, egyházjogilag sem alkot egységet. Sőt hozzáteszi: a Dunántúl név a török kori helyzet perspektíváját rögzíti – Pozsonyból nézve. Hozzátehetjük: a török oldalról és Erdélyből nézve is érvényes helymeghatározás ez, éppúgy, mint korábban, a Kárpát-medencébe keletről, délkeletről érkezők szemszögéből is az lehetett (volna) – akár a honfoglalók, a Bizáncból vagy Kijevből érkező utazók, kereskedők számára. Utóbb: a Pozsonyt váltó új központból, Pestről nézve is érvényes a területre a Dunán túli meghatározás. Engel szerint a Dunántúl fogalmát a dunántúliak nem használták, nem is használhatták, mert a meghatározás nem a helyiek perspektíváját tükrözi, hanem kívülről való, „keleti”, „déli”, és/vagy „északi” eredetű lehet, értelme a határon túl van. A dunántúli is csak (megfelelő földrajzi környezetbe átlépve, keleten, délkeleten, északon) idegenben vall-

hatja magát a Dunán túlról valónak. Bécsből nézve persze mindez másként működik, mindez a Lajtán túl van. Hasonló a helyzet a határon túli magyarok fogalmával is. Budapestről, mondjuk a Sándor-palotából nézve, valóban vannak a határokon túl is magyarok. Belgrádból, mondjuk a Beli dvorból nézve, vagy Pozsonyból, mondjuk a Grassalkovich-palotából nézve ők nem határon túliak. Zentán születve Zentán én sem gondolom, hogy határon túli lennék, más kérdés, hogy Budapesten hiába tiltakoznék a meghatározás ellen. És végezetül: a túlvilágnak is a mi világunkból nézve van értelme.

Vértesszentkereszt, bencés apátsági templom romjai

Szakács megállapítja, hogy Magyarországon a regionális szemlélet nemcsak a középkorkutatásban, de a művészettörténetben sem jellemző. Ha elfogadjuk Takács Imrénnek (aki ugyan a *Pannonia Regia* kiállítás egyik rendezője) Engel Pálét (nem csak a katalógusban) követő összegző megállapítását, miszerint a Dunántúl művészeti-

sem különül el az ország többi részétől (ehhez hozzáteszi: a dunántúli művészet helyett *biztonságosabb* a művészet a Dunántúlon vagy művek a Dunántúlon szóhasználat), ezen nem is csodálkozhatunk. Miért is lenne releváns a regionális szemlélet? Ugyanott ugyanide köt ki Tóth Sándor is, amikor célszerűsége hivatkozva a határokat feszegeti, amint nála ez megszokott. Szakács is idézi: „a további összefüggéseket nem célszerű a Dunántúlra korlátozott keretek között vizsgálni” (19. old., 105. jegyzet).

Mégis Dunántúl! Szakács szerint a *kulturális tradíció* a Dunántúlt „önálló nagytájként” legitimálja. Az Árpád-korban bizonyos történeti jelenségek sűrűsödésével találkozni itt – ez az Árpádok törzsterülete, majd királyi központ és az ország közepe – medium regni –, a magyarországi kereszténység bölcsője és a legtöbb király sírhelye. Szakács tehát felteszi a kérdést: „vajon felfogható-e a Dunántúl a magyarországi romanika egyik régiójaként?” (12. old.), hősiesen vállalva a kutatási hipotézisként megfogalmazódó tárgy, a Dunántúl mint művészeti régió létezésének vizsgálatát. Hősiessége nem bátorítás nélküli, amint azt a *Kérdésvetetés* és *Kutatástörténet* alfejezetei szemléltetik.

1. Szakács előtt példaként „a regionális szemléletű romanikakutatás ősterületéről, Franciaországból” (12–13. old.) származó művészettörténeti feldol-

11 ■ Marosi Ernő: Entz Géza és az erdélyi gótika (előszó). In: Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1996. 8. old.

gozások lebegnek, mindenekelőtt Auvergne-é és Provence-é. Jól tudva, hogy a francia művészeti régiók alapját történeti és közigazgatási önállóságuk biztosítja, ahogy az itáliaiakét és a német területekét is.

2. Hipotézisét a magyarországi művészettörténet-írás hőskorából idézhető dunántúli eredményekkel bástyázza körül, amelyek topográfiai vállalkozások ugyan, de arról biztosítanak, hogy a terület „a művészettörténeti irodalomban is kialakult profillal rendelkezik” (12. old.). A dunántúli emlékek felfedezése és összeírása összefügg a magyarországi művészettörténet-írás kezdetivel (példákat említ Haas Mihálytól, Rudolf Eitelbergertől, August Essenweintől), valamint a műemlékvédelmi vonatkozású és a régészeti feldolgozásokkal (Koppány Tibor és Walter Ilona életművéig és a *Lapidarium Hungaricumig*). A szerző figyelmét az amatőr vállalkozók munkái sem kerülnek el. A kutatástörténetbe „gyenge láncszemek” is keverednek: például Gerevich Tibor révén, aki a Magyar Királyság művészetének egységét bizonyítandó, épp a Dunántúl és Esztergom országos mintaképszerére hivatkozott. Ha ragaszkodunk a régiókhoz, Gerevich alapján a Dunántúlt mint a központ régióját szemléljük, Dercsényi Dezső tézisei alapján pedig akár a királyi kőfaragóműhelyek régiójaként. Téziseiket viszont átírták a tanítványok.

3. A regionális szemléletmódot védő bástyák közt ott tornyosul Marosi Ernőnek Entz Géza *Erdély építészete a 14–16. században* című kötetében megfogalmazott kijelentése: „A középkori művészettörténet alapegysége – ebben a középkori emberek többségének reális életteréhez igazodva – a régió.”¹¹

4. A védmű része a *Pannonia regia* is, no nem az idézett Engel-tanulmány (az inkább az ellenséges akna szerepét játszhatja egy ilyen összehasonlításban), hanem maga a kiállítás, a „határsértések” és Takács Imre idézett figyelmeztetése ellenére.

Szakács a dunántúli művészeti régió hipotézisének vizsgálatához nemcsak bátorítást, de szempontokat is remél meríteni a példaként idézett francia regionális irodalomból. Az ott érvényesülő szempontok: alaprajzi elrendezés, szerkezeti megoldások, díszítőrendszer, dekorációs szokások. Ezekből a dunántúli emlékek vizsgálatakor térformálás, épülettípusok, szerkezetek, dekorációs szokások lesznek. Alkalmazásukhoz óvatosságra van szükség! A veszélyekre a *Forráshelyzet* alfejezet hívja fel a figyelmet, szembesítve a kegyetlen valósággal: „az Árpád-kori építészetről közvetlen ismereteket szerezni nem lehetséges”, mert „fizikai állapotukban elérhetetlenek a számunkra” (22. old.) – az emlékek utólete, a későbbi beavatkozások,

átépítések, restaurálások, hamisítások miatt. Nem is beszélve azokról, amelyeknek utólete sem maradt, az elenyészett emlékekről.

Az ítélet túl szigorú, ha lehet, módosítanám, mint a mesebeli harmadik tündér, aki a halál átkát az áloméval enyhítette. Félreértés ne essék, nem hiszem, hogy az elérhetetlen emlékek valamiféle rekonstruktor-királyfi csókja (vagy technikai apparátusa) révén (újra) elérhetőek lehetnének. Hacsak nem (a szemlélőt megutaztató) időgép lesz az a technikai apparátus. Szóval: az emlékek a maguk teljességében, egészében elérhetetlenek, de részleteik közt igenis vannak hiteles állagúak. Például a dekorációs rendszerekbe tartozó/tartozott, stokkoló kalapács vagy kiegészítés nyomait nem mutató, vagy ásatásból előkerült faragványok. Enélkül stíluskritikát nem művelhetnénk. Pedig művelünk, akár mesterkezeket is megkülönböztetve és szükségneveket alkalmazva, az emlékanyagot rendszerezendő, tisztában azzal, hogy eszközkészletünk fogyatékos. A mesteroeuvre-ök a maguk teljességében persze ismeretlenek maradnak. A mesterek is. Az Árpád-kor díszítőfaragványait vizsgálóknak nem is céljuk a kezeken túli rekonstrukció: a kezekhez kart és törzset, s bár találkozni az ilyen irányú számonkéréssel: nemzetéhez(?) híven dobogó szívet nem rekonstruálunk. Más kérdés ugyanakkor, hogy a könyv a díszítőfaragványokkal nemigen, a régió kutatáshoz módszertanilag alkalmatlannak ítélt stíluskritikával pedig egyáltalán nem foglalkozik. De vallja, hogy a kőfaragványok „fogódzópontot” jelentenek a datálásban.

A kötetből dunántúli műemlékvédelem-történet is kirajzolódik: példák sorakoznak Essenweintől és Stornótól Von Schmidten keresztül a közelmúltbeli beavatkozásokig. Az emlékanyagnak a szerző általi felosztása a következő:

- a) tanulmányozható Árpád-kori formákat mutató épületek;
- b) átépített Árpád-koriak, amelyeket már megkutattak, de jelenleg nem tanulmányozható rajtuk középkori forma;
- c) átépített templom, amelyet nem is kutattak;
- d) magukra hagyott, rommaradványok.

Szakács az emlékanyag megrostálását követően mintegy 250 emléket vett fel a *Katalógus*ba, megjegyezve ugyanakkor azt is, hogy az egyházi topográfikából azok a helyek sem hiányozhatnak, ahonnan csak adataink vannak, de egy építészetben ezektől el kell tekinteni. Emlékek nélkül (ma már) nincs művészettörténet.

E megjegyzéssel áttértünk a *Metodológia. A formatan és a szöveges források veszélyei* című alfejezetre. Itt az emlékanyag megrostálásának más szempontjai is megjelennek. Felmerül a kérdés, hogy például a földvárak, egyszerűbb világi épületek, faépületek stb. műalkotások-e? Határt kell húzni építés és építészet

között! Hozzátennem: ezt a határt nemcsak a világi, de a templomépületek között is meg lehetne húzni, hacsak nem tartjuk a liturgiai funkciót a kivitelezés eszköztől függetlenül érvényesülő építészeti-művészeti kvalitásnak. De miért is tartanánk? Ugyanakkor másféle határok meghúzásának nehézségeire is utalnék, amelyekkel a *Katalógus* összeállításakor Szakácsnak is szembesülnie kellett. A világi épületek a *Függelékbe* kerültek, a hozzájuk tartozó, liturgikus rendeltetésű kápolnával együtt. Már beszámoltam alaptalannak bizonyult riadalmamról, amikor az „Esztergom, Várhegy” címszó alatt hiába kerestem a palotakápolnát. Ezek a kápolnák nem világiak, felszentelt oltárokkal rendelkeztek. Ahogy például az esztergomi érseki palota Szent István protomártír-kápolnája is.

Szakács szerint az egyházi épületeket, amelyekhez felszentelési adatok tartoznak, könnyebb datálni, szem előtt tartva, hogy „a források csak helyes történeti és művészettörténeti interpretáció révén válhatnak az építészettörténet elemeivé” (39. old.). Ám a helyesnek vélt történeti és művészettörténeti interpretáció is, mint az interpretációk általában, kor- és ízlésfüggő. A pannonhalmi templom átépítése befejezésének és az 1224-es felszentelésnek az összefüggésében hihetünk, de tapasztalataink a többszörösen (különböző reprezentációs és egyéb alkalmak diktátumának megfelelően) átadott és mégis befejezetlen bazárjaink, autó- és metrópályáink láttán másféle interpretációs lehetőségekhez is elvezetnek.

A Dunántúl-könyv I. része 2. fejezetének (*Építészeti törekvések az Árpád-kori Dunántúlon*) alapkérdése: „kimutatható-e valamilyen helyi hagyomány, és ez mennyiben kapcsolódik a Dunántúlhoz mint művészeti régióhoz”? (40. old.) A kérdésre csupán a Dunántúlt vizsgálva nemigen kaphatnánk választ: a sajátságok helyi jellege a többi régió művészeti emlékeivel való összevetésből, „ellenvizsgálatokból” derülhetne ki. Ezt az emléktanyag (régios határok nélküli) egészére való rálátás biztosíthatja. A szerző összehasonlító elemzéseiben tanúságot tesz arról, hogy nem csak a dunántúli emlékeket tanulmányozta. A sajátosságok megállapításának hiteléről ezek a „háttérkutatók” biztosítanak, amelyekre e ponton érdemes felhívni a figyelmet: a 2. fejezet jelentős elemei a Szakács korábbi művein mint előtanulmányokon alapulnak, vagy belőlük származnak. A Dunántúl-könyv az előtanulmány-hitelt kamatosan fizeti vissza. Szakács a *Centrális épületek Magyarországon* című művére támaszkodhatott,¹² a *Hosszházás épülettípusok és szentélyformáik* alfejezethez pedig felhasználhatta az *Állandó alaprajzok – változó vélemények? Megjegyzések a „bencés templomtípus” magyarországi pályafutásához* című tanulmányát.¹³ A könyvben az altemplomok nem alkotnak önálló alfejezetet – holott figyelmet érdemel dunántúli gyakoriságuk –, Szakács a szentélyformáik kapcsán említi őket. Itt is érdemes az előtanulmányt idézni: *Dombó*

és a korai altemplomok Magyarországon.¹⁴ A *templomok nyugati tételrendezése* alfejezet témája régóta érdekli a szerzőt, amiről szakdolgozata és jó néhány publikációja tanúskodik.¹⁵ A *Térlefedés és támaszrendszer* című alfejezet sem előzmény nélküli munkásságában, bár itt csupán *Az oszlop az Árpád-kori építészetben* című tanulmány említhető,¹⁶ amely mintegy kiegészítése Tóth Sándor ezen alfejezet alapjául szolgáló *Pillér és ív a romanikában* című tanulmányának.¹⁷ A *Dekorációs rendszerek* alfejezet esetében viszont Szakács nemigen támaszkodhatott saját korábbi, legalábbis publikációvá érett tanulmányaira.

2. NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A DUNÁNTÚLI ÉPÍTÉSZETI TÖREKVESEKRŐL SZÓLÓ FEJEZETHEZ, ALFEJEZETENKÉNT

Hosszházás épülettípusok és szentélyformáik

A kereszthajós megoldásokkal foglalkozva Vértesszentkeresztrel is találkozunk, amelynek kereszthajóját „célszerű függetleníteni a ciszterciektől” (53. old). Saját kutatásaim alapján, kiegészítésként megjegyzném ugyanakkor, hogy a kereszthajó rekonstrukciója problematikus, szigorúan fogalmazva: a kereszthajó egykori léte kételyeket ébreszthet.¹⁸ A szóban forgó épületrész alaprajzban valóban kiugrik. De a kiugrás csupán egy(-egy) falvastagságnyi. Ez az épületrész nyugati külső szögleteiben alkalmazott csigalépcsők elhelyezésével is összefügghet, lehet, hogy csak azzal. Miután Marosi meggyőzően bizonyította, hogy a csigalépcsők nem mellékhajókarzatokra vezettek, marad a feltételezés, hogy a kereszthajókarzattal áll-

12 ■ Szakács Béla Zsolt: Négykaréjos templomok az Árpád-kori Magyarországon. In: Szócs Péter Levente (szerk.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania V. Középkori egyházi építészeti Erdélyben V.* Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 2012. 7–34. old.

13 ■ Szakács Béla Zsolt: *Állandó alaprajzok – változó vélemények? Megjegyzések a „bencés templomtípus” magyarországi pályafutásához.* In: Bodnár Szilvia et al. (szerk.): *Maradandóság és változás.* MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Bp., 2004. 25–37. old.; Szakács Béla Zsolt: *Cathedrals in the Early 13th Century in Hungary.* In: Adrian Andrei Rusu (ed.): *Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români.* Cluj-Napoca, 2006.; Szakács Béla Zsolt: *Megjegyzések korai ciszterci templomaink szentélyformáihoz.* In: Guittman Barnabás (szerk.): *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2009. 146–161. old.

14 ■ Szakács Béla Zsolt: *Dombó és a korai altemplomok Magyarországon.* In: *Építészet a középkori Magyarországon.* Szerk. Kollár Tibor. Teleki László Alapítvány, Bp., 2010. 671–715. old.

15 ■ Szakács Béla Zsolt: Zur Typologie der Westemporen. In: Stefan Oriško (Hrsg.): *Mitteleuropa. Kunst, Regionen, Beziehungen.* Stimul, Bratislava, 1993. 4–13. old.; Szakács Béla Zsolt: Western Complexes of Hungarian Churches of the Early Eleventh Century. *Hortus Artium Mediaevalium*, 1997, 3. szám, 149–163. old.; uő: A templomok nyugati tételrendezése és a „nemzeti ségi monostor” kérdése. In: Marcu Istrate et al. (red.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania / Középkori egyházi építészet Erdélyben III.* Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 2004. 71–98. old.; Szakács Béla Zsolt: Toronyajlak és toronyközők a magyarországi romanikában. In: Szócs Péter Levente – Adrian

hattak összefüggésben. Ebben az esetben a szárak belső terére kiterjedő kétszinteséget lehet/kell feltételezni (fenn: karzatkápolnával). Így nincs egységes tér a szentélyek előtt, másként: nincs kereszthajó. Keresztirány kizárólag a tömegben érvényesülhetett. Nem először teszem fel a kérdést: nem kell-e az árkádsort az aracsi megoldáshoz hasonlóan a diadalív pillérig azonos magasságban végighúzó egységes sávként elképzelni? Megjegyzem, hogy hasonló kérdések a kalocsai II. székesegyházzal kapcsolatban is fennállnak.¹⁹

Szakács a pécsi altemplommal kapcsolatban megjegyzi, hogy különlegességei közé tartoznak az oszlopok mellett alkalmazott pillérek, amelyek szerepeltetése a kereszthajó-nélküliséggel függ össze (54. old.). Hozzáteszem, hogy az altemplomi pillérek tulajdonképpen a felső rész támaszrendszer pilléreinek a töveit, még akkor is, ha a felsők kissé „lecsúsznak” az alsókról, a középhajót szélesebbre vevő tervváltozást, vagy csak kivitelezés közbeni pontatlanságot sejtetve. A pilléres támaszrendszer így (is) mintegy áthatja az egész keleti részt, az altemplomtól a szentély árkádivéig. Ez egységes – az altemplomtól a felső résszel együtt elgondoló, az altemplom boltozatát is szem előtt tartó, a boltozati rendszerbe a pillértöveket is bevonó, ezeket az oszlopsorok vonalába állító – terv eredménye lehet. A szentélybeli támaszrendszer töveinek szempontjából is érdemes a firenzei San Miniato al Monte templomot idézni. A szentély oszlopai alatt az altemplomban hengeres pillértövek állnak. Mivel azonban függetlenül állnak az oszlopsoroktól, átdöfik a boltozatokat, a pécsihez hasonló egységes terv hiányát mutatva. Másként

Andrei Rusu (red.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben. IV.* Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 2007. 7–36. old.

16 ■ Szakács Béla Zsolt: Az oszlop az Árpád-kori építészetben. In: Rostás Tibor – Simon Anna (szerk.): *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára.* ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat, Bp., 2000. 9–30. old.

17 ■ Tóth Sándor: Pillér és ív a romanikában. In: Bardoly István – László Csaba (szerk.): *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok.* Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Bp., 1998. 49–73. old.

18 ■ Raffay Endre: Vértesszentkereszt. In: Takács Imre (szerk.): *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Katalógus. Pannonhalmi Bencés Főapátság, Pannonhalma, 2001. 393. old.; Raffay Endre: A vértesszentkereszt templomrom és növénydíszes faragványai. In: uő: *Esztergom. Vértesszentkereszt. Tanulmányok az 1200 körüli évtizedek magyarországi művészetéről II.* Forum, Újvidék, 2006. 54. old.

19 ■ Raffay Endre: *A kalocsai második székesegyház és faragványai.* Tanulmányok az 1200 körüli magyarországi művészetéről III. Forum, Újvidék, 2010. 20. jegyzet.

20 ■ A pécsi altemplomhoz és összefüggéséhez: Raffay Endre: Kontinuitás és stíluspluralizmus. Összefüggések a pécsi székesegyház épületén és díszítőfaragványain. In: Heidl György – Raffay Endre – Tüskés Anna (szerk.): *Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról.* Kronosz, Pécs, é. n., 133–166. old.

21 ■ *Az esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa.* Szerk. Buzás Gergely, Tolnai Gergely. Esztergom, 2004. Kat. 11.

22 ■ Minderről: Tóth Sándor: *A Hont-Pázmány nemzetség premontrai monostorai.* Szerk. Rostás Tibor. Bt-Press Könyv- és Lapkiadó Bt., h. n., 2008. 73–76. old.

fogalmazva: Firenzében az alsó és a felső rész közt időbeli, tervezésbeli és megvalósításbeli különbségek állapíthatók meg. A pécsi altemplom különlegessége még a tágas-szellős elrendezés is, amelyre előszere-ttel hívja fel a figyelmet a szakirodalom.²⁰

A templomok nyugati tételrendezése

Új fejlemény, hogy a szerző kétségbe vonja az esztergomi székesegyház nyitott toronyaljú megoldásának korai datálását (58. old.). Takács Imre a korai datálást Tóth Sándornak a keleti mellékszentélyekre vonatkozó megállapításai analógiájára ajánlotta. Szakács ezt a típusnak Közép-Európában csak a XII. század harmadik negyedétől kimutatható példái alapján utasította el. Különösen fontos kérdéssről van szó, ha elfogadjuk feltételezését, amely szerint a nyitott toronyaljú megoldás hazai (széles körű) elterjedésében épp Esztergom játszhatta a példaadó szerepét. Ez persze nem zárja ki azt a (csupán feltételezési) lehetőséget, hogy a székesegyház nyugati részei újjáépítésekor a korai alapfalszakaszokat és a felmenő falak egyes részeit megőrizhették, az új szerkezetekbe olvasztva vagy igazítva.

A torony nélküli homlokzatokkal kapcsolatban érdemes kitérni a pilisszentkereszt templomra (61. old.). Annál is inkább, mert viszonylag új kutatási eredmény az, hogy e homlokzathoz egy nagy méretű bélétes kapu tartozott, és gazdagon díszített lábazatának részei az esztergomi kőtárban vannak. A darabok Pilisszentkeresztől kerülhettek Esztergomba – a kőanyag, valamint az attikai lábazatrészek alatti talplemezeket helyettesítő kockaszerű elemek alkalmazása és az ezek tükreiben szereplő növényi dísz alapján feltételezhető, amit az in situ pillérlábazatok alakításával való összefüggés is támogatni látszik. Ebben az esetben talán mégsem zárható ki egy nagy méretű pilisi kapu léte, amelyet máshová, mint a nyugati homlokzatra, nemigen lehetne elhelyezni. Kérdés, lehetnek-e ennek nyomai a nyugati homlokzatnak az ásatáskor feltárt falpillérfele elemei, illetve az, hogy egy díszkapuval ellátott nyugati homlokzat előtt hogyan rendezték a terepviszonyokat.²¹

Szakács a bényi templom előcsarnokát a XIII. század elejére datálja (61. old.). Emlékeztetek rá, hogy az előcsarnok utólagos a templomhoz képest. Ezt a nyugati kapunak a II. világháborús pusztítás során láthatóvá vált oromzata bizonyíthatja, amely szerint a kapu eredetileg a szabadba nyílt. Az utólagosság megállapításához még biztosabb támpont, hogy az előcsarnok falai elválnak a temploméitól. Amennyiben a templomot a XIII. század elejére datáljuk (Tóth Sándor 1217-ig befejezett építéssel számol), az előcsarnokot későbbre kell tennünk – már nem a század elejére.²² A templomnak az esztergomi palotakápolnával és a palotával való összefüggései jól ismertek, előcsarnokának ugyancsak esztergomi, de székesegyházi kapcsolatai problematikusak. Annyi bizonyos, hogy az előcsarnokokban közös az utólagosságuk.

Szakács összefoglalásából is kitűnik: az irodalomban (Buzás Gergely) az is felmerült, hogy az esztergomi csak a XIV. században, a bényinél tehát később épült volna. Az előcsarnokok kérdésénél érdemesnek találnám az ugyancsak nem dunántúli aracsi templom példájának vizsgálatát. Úgy tűnik, hogy az itteni előcsarnok terve, szemben a bényivel, nem utólagos. Ám kiépítéséről menet közben (a mellékhajói boltvállmagasságot elérése táján) lemondtak.²³ Aracsot érdemes a boltzatokkal kapcsolatban is emlegetni.

Térlefedés és támaszrendszer

Szakács megjegyzi: „Ják és Ócsa példája arra utal, hogy a teljes templom boltozása még közepes méretű monostorok építetőinek is problémát okozhatott.” (65. old.) Nem szerepel viszont az ellenpélda (amely Ócsához hasonlóan nem dunántúli), Aracsé, amelyet, úgy tűnik, teljes egészében boltoztak. A háromhajós templom bordás kereszt-boltzatának maradványai a fennmaradt részeken mindenütt megfigyelhetők, az elpusztult részek boltzatának nyomairól pedig metszetábrázolás tanúskodik. Az esztergomi palotakápolnát és a Szent István protomártír-kápolnát is kétségtelenül teljesen beboltozták. Köztudott, hogy az előbbinek a boltzatai rekonstrukció eredményei.

Dekorációs rendszerek

Az alfejezet a statikai csomópontok kőfaragványai, kapuk (alább ablakok is, így együtt: nyílászervek), falfületeket strukturáló elemek és kisépítészeti alkotások típusait tárgyalja. Kérdés: a „dekorációs rendszerekben megmutatkozó felfogás” (66. old.) helyett nem a „díszítési típusok” kifejezés használata lett volna a célszerűbb?

A díszítőfaragványok mint szerkezeti és/vagy tagoló elemek az épületek szerves, építészeti feladatot ellátó részei, amelyeknek nemcsak a helye, de a méretei, formái és arányai is építészeti elképzelésekhez, illetve az építészeti tervhez igazítottak. A faragványoknak ezek a jellemzői tehát feltételezhetően a tervező építész és/vagy a kivitelező tanultságáról, szakmai kapcsolatairól és művészi törekvéseiről tanúskodnak, és nem a faragókérő. A tipizált növényi ornamentika is építészeti kötöttség. Velük kapcsolatban az építészeti tervvel való összhang, illetve az építésnek a plasztikát is befolyásoló szerepe feltételezhető, és a díszítés a faragványok építészeti meghatározott formáihoz hasonlóan értékelhető. Az előre tervezettség a gótika

műhelyeiben az ornamentikára is kiterjedhetett.

Szakács a vértesi nyugati kapunak a feltáró által ajánlott oroslános, oszlopos, oromzatos (?) rekonstrukcióját elfogadja, és ebben Tóth Sándort követi (69. old.). Nem tudom, hogy a rekonstrukció hitelét vizsgálta-e már valaki. Annyi bizonyos, hogy a helyszíni rekonstrukció(-kezdemény)t nehéz lenne ilyen formában kiegészítve elképzelni. A régész rekonstrukciójában szereplő oroslántörödek egyébként nem a nyugati homlokzat táján, hanem a főszentélytől délre húzott szelvényben került elő. A tatabányai múromban felhasznált fejezetek tanúsága szerint a nyolcszögű pillérek nem volt egységes a fejezetsáv. A díszítés nem futott körbe, vélhetően a főhajó felől hiányzott. Pontosabban: a főhajó felőli mindhárom oldal díszítetlen lehetett, akárcsak az aracsi nyolcszögű pillérek.²⁴ A vértesi felfutó részeket nem ismerjük, csak Sedlmayr János ötletének torzóit.

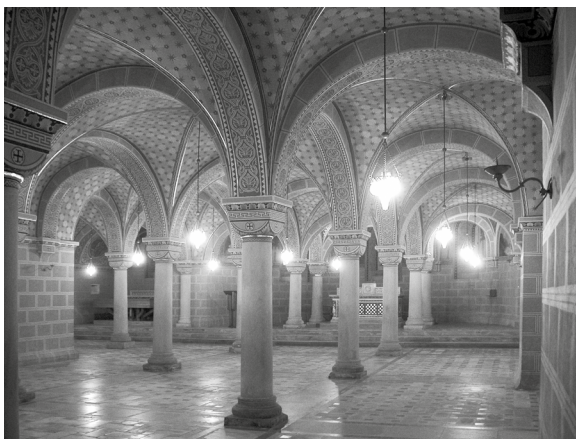
A pécsi székesegyház nyugati kapujával kapcsolatban megjegyzem, hogy

a fejezetsávot nem tartom egységesnek: a béléstbéli fejezetsáv az oszlopok fölött, a magasságuk miatt, megtörik (69–70. old.). Az oszlopok feletti fejezetek részletformái is eltérnek a béléstbéliektől. A spekuláció, amelyet e megfigyelésekre alapoztam, a kapu gránit oszloppárján keresztül az oszlopok szerepéig, illetve a spóliumokig vezetne.²⁵ A pécsi székesegyház északi és déli kapuin a fejezetsávot ilyen zavar nem jellemezte.

Szakács szerint: a Dunántúlon valóban széles körben elterjedt volt a béléstes kapuzat, különösen a nyugati megyékben, de ez egységes dunántúli stílus kimutatására nem alkalmas. Az ablakformák sem sokkal tipikusabbak.

3. ÖSSZEZÉS. A DUNÁNTÚL AZ ÁRPÁD-KORI ÉPÍTÉSZETBEN

Szakács ebben a fejezetben a Dunántúlon belüli összefüggésekkel foglalkozik – „építészeti együttességekkel” (pl. a pápoci és jáki négykaréjos templom, a nyugati peremvidék rotundái: Nagytótlak, Szentpál, Kallósd, a celldömölki és felsőörsi tornyok, Kéttornyulak és Dáka [toronymegoldás] alkotta együttesekkel). És a hiányokkal is (például: hatkaréjos rotunda itt csak Almádon van, szentélykörüljáróval nem találkozni, a szentélyek alakításában kevesebb a variáció, inkább konzervatív jelleg uralkodik, a főhajóhoz csatolt középtorony sem jellemző, a keleti végén összetett kialakítású mellékhajó sem, bár ez

A pécsi székesegyház altemploma

utóbbi kérdéses, a szerzőre hivatkozva: az esztergomi székesegyház esetében, és saját megjegyzésemre hivatkozva a vértesi megfelelő épületrész példájának esetében is). Sajátosságként értékeli viszont a szentélytoronyos típust (Gálos, Rajka stb.) és a négykaréjos templomok többsége is dunántúli. A kripták is a Dunántúlon koncentrálnak (tízből hat), együtt az oszlophasználattal, amely utóbbiak kapcsán felmerül a vidék úttörő és közvetítő, esetleg példaadó szerepének kérdése. Szakács szerint úttörő szerep más megoldások esetében is feltételezhető (ilyen a nyugati szentély, az ún. bencés templomtípus; ez utóbbi megjelenése időben és térben is – a vitatott datálásoknak megfelelően – vitatható, a többhajós templomok egyszentélyes kialakítással). A példaadásról (feltételezett) közvetlen kapcsolatok is tanúsíthatnak (Székesfehérvár, Rózsa utcai templom – Tarnaszentmária, Szekszárd–Feldebrő). Szükség lenne kissé részletesebben szólni a párok elemeinek összefüggéseiről, az utóbbi pár esetében mindenképp az időbeliekről – a példaadó szerep tisztázásával és a példaadó meghatározásával együtt.

Az összetett pilléres, boltozott templomok emlékműanyaga is dunántúli súlypontú, szemben a magas, boltozatlan hajós, hasábos-pilléres kelet-magyarországi típussal (Akos, Boldva, Harina). Ebben az összehasonlításban a pécsi székesegyház helyének meghatározása lehet kérdéses, magas, boltozatlan tereivel, a hasábos pillérek sorában a szentély és a nyugati rész határán alkalmazott összetett pilléreivel. Megállapítható, hogy a dunántúli karzatok sokfélék, inkább az elzárt terek jellemzők. De a tornyok földszintje egységesen alakított: nyitott toronyaljú típus (Kapornaktól kezdve, Esztergom is). A dekorációs rendszerek vizsgálatából levont „tanulság” más területekkel való összehasonlítással lenne használható.

Végezetül a kutatási alapkérdésként megfogalmazottra kapunk választ: „A Dunántúl sem a térformálás, sem az építészeti dekoráció tekintetében nem válik el markánsan az ország többi tájaitól. Így van ez a kőfaragás stílustendenciáival is [...] mindegyik az egész országot behálózó kapcsolatrendszerre akadunk.” Árnyaltabban fogalmazva: „A Dunántúl [...] a Kárpát-medence egységének tűnő Árpád-kori építészetén belül képvisel önálló hangvételt.” „A Dunántúl [...] szerepe a közvetítőé.” „A terület legfőbb regionális sajátossága éppen egyetemes jellegéből fakad.” (83. old.)

Nem kétséges, hogy Szakács Béla Zsolt munkájára sokan és sokszor hivatkoznak majd – most frissessége, majd pedig tudománytörténetileg megkerülhetetlen fontossága miatt, Gerevich 1938-as, Henszlmann 1876-os művéhez hasonlóan, több mint 140 év múlva is. Kérem, fogjanak szavamon! □

23 ■ Vö. Raffay Endre: Az aracsi templom építéstörténete. In: *Aracs. A Puszta templom múltja és jövője/ Arača. Prošlost i budućnost crkve u pustari*. Forum, Újvidék, 2008. 75. old.

24 ■ Vö. Raffay Endre: *Az aracsi templomról. Tanulmányok az 1200 körüli magyarországi művészetről*, I. Forum, Újvidék, 2005. 80. old. Uo. lásd a keleti pillérpár a nyugatabbiakétól eltérő kialakításának az alaprajzzal is összefüggő magyarázatát (74–76. old.).

25 ■ Vö. Raffay Endre: A pécsi székesegyház márványkapui. In: Raffay Endre: *Esztergomi és pécsi márványkapuk. Tanulmányok az 1200 körüli magyarországi művészetről*, IV. Forum, Újvidék, 2013. 45–69. old.

HONT ISTVÁN, A POLITIKAI PRÓFÉTA, AKI A HARVARDON NEM KELLETT

2001-ben egy állás betöltéséről a Harvard Egyetem Politika Tanszékén folytatott vita rövid időre országos hírnévre tett szert. A tanszék oktatói egyhangú szavazással javasolták Hont István történész (1947–2013) professzori kinevezését, aki a felvilágosodás politikai filozófiáját oktatta a cambridge-i King's College-ban. Csakhogy a notórius perfekcionista ismert Hont nem írt még monográfiát és publikációinak jegyzéke is szerénynek számított. Larry Summers, a Harvard akkori elnöke megvétózta a tanszék javaslatát – így azután az átköltözés az angol Cambridge-ből az amerikaiba végleg elmaradt.

A *Wall Street Journal* tudósítása szerint Summers – akit már 28 évesen professzorrá neveztek ki a Közgazdaságtani Tanszéken – ragaszkodott ahhoz, hogy a Harvard „továbbra is csodagyerekeket vegyen fel”. Michael Sandel, az egyetem politikaprofesszora úgy látta, hogy Summers részrehajló döntése a fiatalabb jelöltek javára voltaképp „a saját közgazdasági szakmai közegének a matematikai és statisztikai megközelítésmódok iránti elfogultságából fakadt – szemben a történeti vagy filozófiai szemlélettel, amelynek képviselői gyakran ötvenévesen vagy még később alkotják meg legjobb munkáikat”.

Summers vétója jól beleillett Hont nem éppen szokványos pályafutásába: rá három évvel látott napvilágot főműve, *Jealousy of Trade* címmel kiadott tanulmányainak kötete a XVIII. század eszmetörténetéről (2005), amelyben azt állította, hogy „a XX. század végén és a XXI. század elején zajló globalizációvita nem szolgált semmiféle fogalmi újdonsággal”. Munkájának fő gondolata az volt, hogy mindeddig Summers szakmája sem jutott sokra a globális gazdaság legalapvetőbb dilemmáinak megoldásában.

Leszámítva néhány tudományos kört, Hont neve kevésbé ismert, noha számos jövőbelátó következtetést vont le a felvilágosodás kori szerzők kritikai olvasatából, amelyek ma még relevánsabbak, mint az 1980-as években, amikor Hont első publikációi megjelentek. Egyáltalán nem tartotta végérvényesnek a szabadkereskedelemnek a nemzeti protekcionizmusok felett aratott „győzelmét”, azzal számolt, hogy a globális kereskedelem és a gazdasági egyenlőtlenség kiváltotta megrázkódtatások belpolitikai nyugtalansághoz, sőt akár „cezarizmushoz” is vezethetnek. A nyugati politikában jelenleg megfigyelhető autoritárius és protekcionista hullám, kiegészülve az

---

DANIELLE CHARETTE –
WILLIAM SELINGER

Oroszországgal és Kínával való új katonai és gazdasági konfliktussal, különös nyomatékot kölcsönöz ennek a felismerésnek.

Hont szerint a hidegháború vége nem sokat oldott meg. A Szovjetunió összeomlása talán azt bizonyította, hogy a kapitalizmus hatékonyabb a tervgazdaságnál, de nem járt együtt a nyugati értékek „diadalával”. 1989–91 eseményei „fogalmilag” semmi újat nem hoztak. A belátható jövőben továbbra is a szuverén államok lesznek a világpolitika kulcsszeplői, és nincs igazán indokunk feltételezni, hogy a nacionalista indulatok elfojthatók. A berlini fal leomlása azon nem változtatott, hogy a nemzetállamoknak változatlanul meg kell védeniük határaikat és pozíciójukat az egyre terjeszkedő globális piacon.

Ezek nem voltak magától értetődő kijelentések egy olyan történész szájából, aki disszidált a kommunista Magyarországról, amikor David Hume kéziratának tanulmányozása végett Angliába érkezett. Nem a szabadkereskedelem elkötelezett hívének, hanem a globális konfliktusok teoretikusának tekintette Hume-ot vagy Adam Smitht. Azért kell tanulmányoznunk az ő politikai gazdaságtani műveiket, mert tisztán látták, hogy a modern kereskedelmi társadalom az egymással háborúzó, erős államok kíméletlen versengésének világában jött létre.

Hont szívesen idézte Hume-nak azt a megállapítását, hogy a XVIII. században a kereskedelem „államüggyé” lett, hogy tehát Franciaország, Hollandia, Spanyolország és Nagy-Britannia küzdelme a politikai hatalomért és a közben járt a gazdasági előnyök kiaknázásával. Igaz, Hume a kereskedelem növekedésének tudta be a szabadság gondolat elterjedését az újkori Európában, viszont azt is leszögezte, hogy az államok versengése könnyen eladósodásba,

---

* ■ The Political Prophet Harvard Didn't Want. *The Chronicle of Higher Education*, 2022. november 16. Wessely Anna fordítása

1 ■ Nem a sófőre, hanem az MTA által segítő kísérőül mellé beosztott fiatal kolléga. (A szerk.)

2 ■ Valójában 1982 augusztusában jött először vissza Budapestre, hivatalosan a VIII. International Economic History Congress alkalmából, ekkor kórházban fekvő beteg apját látogatta meg. (A szerk.)

3 ■ Istvan Hont: The 'rich country-poor country' debate in Scottish classical political economy. In: Istvan Hont – Michael Ignatieff (eds.): *Wealth and Virtue. The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983. 271–316. old.

4 ■ *David Hume összes esszéi*. Ford. Takács Péter. Atlantisz, Bp., 1994., II. köt. 91. old.

---

csődbe, katonai hódításba és a világon soha korábban nem látott mértékű despotizmusba torkollhat. Hontot aggasztotta ez a feszültség a kereskedelem és a háború, a szabadság és a despotizmus között. A XVIII. századi politikai gazdaságtan pedig tisztában volt a globalizálódó világnak mind az ígéretével, mind a veszélyével.

Hont 1947-ben a kommunista Magyarországon született. Lévéen az MSZMP tevékeny tagja, magas rangú funkcionárius lehetett volna belőle. Anyja agrármérnököket tanított, apja pedig mezőgazdasági miniszterhelyettes volt. Hont azonban otthagya a műszaki egyetemet, hogy történelemből és filozófiából doktoráljon, és jó szerencséjének köszönhetően Nagy-Britanniában folytathatta tanulmányait: úgy adódott, hogy amikor az 1970-es évek elején Michael Postan, a besszarábiai születésű cambridge-i gazdaságtörténész Budapestre látogatott, Hont lett a sofőrje.¹ Postan jelezte, segítheti abban, hogy elhagyja Magyarországot, majd amikor Hontnak és feleségének 1975-ben már lejárt a brit vízumja, munkát talált Hontnak Oxfordban, aki immár másodszer is elkezdte doktori tanulmányait történelemből, ezúttal Hume politikai gazdaságtanáról írta disszertációját. Magyarországra csak 1989 után tért vissza.²

A Nagy-Britanniába költözés mégsem faragott Hontból szokványos hidegháborús liberálist. Azt vallotta, hogy ugyanúgy, mint a marxizmus, a XX. század végén felemelkedő gazdasági neoliberalizmus is félrevezető történetfilozófián alapul. S noha legjobb írásainak zömét a Tony Blair és Gordon Brown újmunkáspárti (New Labour) kormányzása idején jelentette meg, hangsúlyozta, hogy „a marxizmus és a liberalizmus közti harmadik utat” sem óhajtja népszerűsíteni. Ugyanis e különböző ideológiák – a marxizmus, a blairizmus, a thatcheri neoliberalizmus – mind abból a meggyőződésből indulnak ki, hogy a modern politika alapvető problémáira van megoldás, és az már el is kezdődött. Ezt Hont kétségbe vonta, és a XVIII. században keresett támpontokat szkeptikus álláspontjához.

Első nagyobb publikációja a „gazdag ország – szegény ország” problémával foglalkozott. Ez a tanulmány a *Wealth and Virtue* (Gazdagság és erény) című kötetben jelent meg, amelynek maga is egyik szerkesztője volt.³ Vajon egy olyan szegény országnak, mint Skócia, az volna a végzete, hogy örökké lemaradjon gazdagabb angol szomszédja mögött? Vajon a skótokat versenyelőnyhöz juttathatják-e az alacsonyabb bérek? Hume és Smith mindkét kérdésre igennel válaszolt. A gazdagabb országok továbbra is felülkerekednek termelő kapacitásuknak és a nagymérvű munkamegosztásnak köszönhetően. Viszont a szegényebb országok csökkenthetik hátrányukat, ha alávetik magukat a nemzetközi piac környezeti követelményeinek. Hont azt hangsúlyozta, hogy ennek felismeréséhez nem kapcsolódik semmiféle morális győzelem. A „gazdag ország – szegény ország” vitában feltárult, hogy a globalizáció csak

átalakítja, de nem számolja fel a nemzetközi versengést.

Hont munkásságának fő gondolata, hogy „a politika gazdasági meghatározottságának” tétele igazából sohasem állta ki a próbát sem marxista, sem piacbarát változatában, hiszen ugyanilyen gyakori, hogy a politika határozza meg a gazdaságpolitikát. Az államok a nemzetközi kereskedelemben elért sikereiket egymáshoz viszonyított katonai és geopolitikai súlyuk szempontjából mérlegelik, nem pedig a hatékonyság vagy az általános jólét (prosperitás) szempontjából. Vlagyimir Putyin döntése, hogy a kiterjedt pénzügyi szankciók ellenére megszállja Ukrajnát, mintha Hont véleményét támasztaná alá. S ugyanez elmondható a Brexitről, Donald Trump elnökségéről vagy az USA és Kína közti új hidegháborús készülődésről is.

Hont a könyve címét – *Of the Jealousy of Trade* (A kereskedelemben való féltékenységről) Hume 1757-ben írott és a hétéves háború kellős közepén kiadott esszéjétől kölcsönözte, amelyet Hume azzal a vallomással zárt, hogy a maga részéről Britannia fő kereskedelmi versenytársainak jólétéért imádkozik, ide sorolva a katonai ősellenfél Franciaországot is. Bár azt is elismerte, hogy a „fejlett kereskedelemmel rendelkező államok körében mi sem szokásosabb annál, hogy gyanakvóan szemléljék szomszédaik gyarapodását”:⁴ a féltékenység az alaphelyzethez tartozik. Hont e megjegyzésből Hobbesra való utalást vélt kihallani. Hobbes az államok uralkodóit (*state sovereigns*) felfegyverzett gladiátorokhoz hasonlította, akik „szakadatlanul féltékenykednek” egymásra. A „kereskedelemben való féltékenység” szókapcsolat a *Leviatán* politikáját vitte be a globális piacok világába, abba a világba, ahol „a gazdaság politikáivá lett”.

Hont nem vitatta, hogy a kereskedelem átformálta a világot, de úgy gondolta, hogy a politika parancsai még a gazdaságénál is alapvetőbbek az emberi létállapotban. E meggyőződés egy igencsak zord, Hobbesig visszavezethető pszichológiára támaszkodott. Az antik elképzeléssel szemben, amely az embert természeténél fogva társadalmi, avagy politikai állatnak láttatta, Hobbes azt vallotta, hogy a társadalmat összetartó szabályok teljességgel mesterségesek. Természetünkből adódóan a másokon felülkerekedés vágya és a magunk biztonságának igénye végeláthatatlan konfliktusok forrása – mindenki harca mindenki ellen. Ezért van szükség abszolút államra, hogy biztosítsa a rendet.

Hont szerint a Hobbest követő, felvilágosodott szerzők nem elutasították, hanem inkább kiegészítették az ő érvelését. Smith és Hume elismerte, hogy a természetes jó szándék és részvét nem elegendő, ha idegenek társadalmát kell hosszú ideig egyben tartani, de azt hangsúlyozták, hogy a kölcsönös előnyökre tekintettel mégis lenne köztük együttműködés. Mint Smith megjegyezte *A nemzetek gazdagságában*: „nem a hentes, a serfőző vagy a pék jóindulatától reméljük a vacsoránkat, hanem attól, hogy törődnek

a saját érdekeikkel.” Az emberek között lehetséges *némi* együttműködés legalább olyan mértékben, hogy elkerüljék a polgárháború vagy abszolútizmus alternatíváját.

Am a piaci társadalomban létrejövő tranzakciós hasznosság nem iktathatja ki és nem is alakíthatja át az emberi természet Hobbes diagnózisában szereplő erőit. A piacok csak megnyitnak egy újabb csatornát az emberi szenvedélyek áramlásának, csak egy másik utat az elismerés, a nyereség és a stabilitás eléréséhez. Ha ezen az úton torlasz emelkedik előttük – akár háború, a kereskedelem megszakadása, a kínálati lánc megrázkódtatásai vagy a megcsappanó gazdasági lehetőségek folytán – akkor ismét a hobbesi érvelés kerül előtérbe, és újra az elsőbbségért folyó viszály, az érdekkonfliktus uralkodik a maga teljes nyereségében. Hont úgy látta, hogy az emberi társaság Janus-arcúságát Immanuel Kant pontosan megragadta a „társiatlan társaság” fogalmában: „a társadalomba belépés hajlandóságának” és elutasításának vagy elpusztításának ambivalens együttélése.

Annak, hogy a politika végső soron erősebbnek bizonyult a gazdaságnál, volt egy másik, történeti oka is: a kereskedelmi társadalom az *után* jött létre, hogy a területeket és az erőforrásokat már felosztották. Addigra már nemcsak egyének és családok, hanem politikai közösségek is igényt tartottak birtokra. Réges-rég túl voltak már azon, amit a természetjog teoretikusai az erőforrások „eredeti felosztásának” hívtak. Azaz már a kapitalizmust megelőzően is voltak jól láthatóan politikai társadalmak, amelyek igyekeztek megőrizni és uralni, és ha lehet, kiterjeszteni a maguk területét. A XVII–XVIII. században fellendülő kereskedelem nemhogy aláásta volna a már fennálló hobbesi államot, hanem éppenséggel fokozta képességeit és ambícióit.

Hont szerint a felvilágosodás teoretikusai azzal a központi kérdéssel szembesültek, amely a mi kérdésünk is. Hogyan mozogjunk a kereskedelmi államok világában? A felvilágosodás teoretikusait megdöbentette az a paradox tapasztalat, hogy a valaha volt leghatalmasabb politikai intézmények – amelyek fantasztikus nagyságú kölcsönöket képesek felvenni és páratlan léptékben háborúzni és területeket hódítani – kitéphetetlenül olyan kozmopolita társadalmakba ágyazódnak, amelyek ugyanakkor páratlan szabadságot és jólétet élveznek. Ez a politikai reformereket nehéz helyzetbe hozta. Kezdzék az adott világgal, vagy előbb számolják fel teljesen a hobbesi kereskedő államot?

E két lehetőség híveinek összecsapása különösen Franciaországban volt látványos, ahol az eladósodott monarchia fizetéseképtelensége először politikai benuháshoz, majd forradalomhoz vezetett. Hont egyik kedvenc témája Adam Smith és a fiziokrata François Quesnay vitája volt. A francia forradalmat megelőző évtizedekben a fiziokraták arra törekedtek, hogy a szabadkereskedelem „természetes” rendjének érvényre juttatásával visszafordítsák XIV.

Lajosnak az ipar állami ösztönzésére irányuló programját. Smith óvatosabb volt. Bár meg volt győződve a kereskedelem jótékony hatásáról, attól tartott, hogy a fiziokraták reformjaik elméleti következetességének bűvöletében élnek. A közgazdászok számára az igazi kihívást ugyanis az a feladat jelentette, hogy a reformokat Európa tényleges fejlődési mintázatához igazítsák, még ha eddig ez a fejlődés – Smith megítélése szerint – „természetellenes és retrográd” volt is. A másik lehetőség viszont az az utópikus kísérlet lett volna, hogy a semmiből teremtsenek liberalizált gazdaságot.

A francia forradalom előrehaladtával a jakobinusok még a fiziokratákénál is radikálisabb megoldást követeltek. Egészében véget kívántak vetni a kereskedelmi államok hobbesi rendszerének. Miután felismerték, hogy Franciaország válságát „a nemzetek közti globális versengés ártalmas dinamikája okozta, a problémát a gyökerénél akarták megragadni”. Sajnálkoztak azon, hogy az emberiség „elkülönülő nemzetekre bomlott, amelyek mindegyike a maga érdekét követi”, és célul tűzték „a modern államok rendszerének lerombolását”. Az emberi természet hobbesi leírását elutasító jakobinusok azt gondolták, hogy az emberi gonoszság a társadalmi és politikai egyenlőtlenségből fakad. Az egalitarianizmussal és az állami szuverenitás végével áll majd helyre az emberi faj egyetemes társasága.

Hont a hobbesi kereskedő állam elleni eredeti lázadásig vezette vissza a jelenkori ideológiákat. A marxizmus ott folytatta, ahol a jakobinizmus abbahagyta. Ugyanúgy, mint az, megpróbálta visszacsinálni a földgolyó „eredeti felosztását”, hogy megteremtse az egyesült felszabadult emberiséget, amely már „lemosta magáról a magántulajdon és politikai védnöke – az állam – torzító hatásait”. A radikális gazdasági liberalizmus hívei is utópisták voltak: a kereskedelmi társadalom előnyeire vágytak anélkül, hogy elfogadták volna az emberi természet hobbesi leírását.

Hont ugyan kerülte a „neoliberális” jelző használatát, a fiziokraták bemutatásába mégis szívesen kevert anakronisztikus fogalmakat – mint amilyen például a „sokkterápia” vagy a „peresztrojka” – azt sugallva, hogy a forradalom előtti Franciaország gazdaságának fentről lefelé haladó liberalizációja hasonló az IMF „sokkterápiájának” bevetéséhez az egykori Szovjetunióban, annak a ma már kárhözott gazdaságpolitikának az érvényesítésével, amely gazdaggá tette az orosz oligarchák mai nemzedékét, és egyengette Putyin útját a hatalomba.

Am a felvilágosodásra összpontosító gondolatokból egy másik válasz is adódott a gazdasági-politikai feszültségre: a fokozatos reformok útja. A leghíresebb felvilágosító teoretikusok közül sokan – Smith, Hume, Montesquieu, Kant, Rousseau, Sieyès – a mindent előlről kezdéssel szemben – a reform híve volt. 2009-ben Hont tartotta a Carlyle-előadás-sorozatot (szövege 2015-ben posztumusz jelent meg *Politics in Commercial Society* címmel), s ebben össze-

vetette egymással Smith és Rousseau reformstratégiáját, hangsúlyozva, hogy mindketten megbékéltek a „társiatlan társassággal” és a kialakuló kereskedelmi társadalommal, mert útját állhatták annak, hogy a kereskedő állam hobbesi rendszerét romba döntse a háborúskodás és az eladósodás.

Rousseau azt tanácsolta, hogy az államok vonuljanak ki a kereskedelemből, és fokozatosan hozzák újra egyensúlyba gazdaságukat. Attól tartott, hogy ha az államok továbbra is részt vesznek a világkereskedelemben, akkor a gazdasági oligarchia, az erős hadseregek és a növekvő államadósság összjátéka a rosszul fizetett katonaságra és az elégedetlen tömegekre támaszkodó cezarista diktátorok feltűnéséhez vezet. Smith, épp ellenkezőleg, úgy vélte, hogy ahol csak lehet, az államoknak liberalizálniuk kell a kereskedelmet, mivel a gazdagodás a legjobb biztosíték a Rousseau által megjósolt társadalmi robbanások ellen. Smith a korlátozott monarchia mellett érvelt, és a békéhez vezető legjobb realista útnak az európai államok közti hagyományos hatalmi egyensúlyt tartotta. Rousseau viszont a népi köztársaság híveként úgy gondolta, csak egy európai föderáció biztosíthatja a békét, noha Smithnél jóval borúlátóbb lévén, kétségbe vonta a béke vagy a szabadság lehetőségét a XVIII. századi Európában.

Kis időbe telt, hogy a XIX. század bevett ideológiái magukhoz hasonítsák Smitht mint ősliberálist és Rousseau-t mint a jakobinizmus előfutárát. Hont azonban megvilágítóbb erejűnek látta mindkettejük eredeti elképzeléseit. Egész munkássága a francia forradalmat megelőző szellemi és politikai prioritásoknak a feltárására irányult. Először is féken kell tartani és megfélemlítő mederbe terelni a „kereskedelmi féltékenységet”, mielőtt még háborúhoz és despotizmushoz vezet. Másodszor, a politikusoknak úgy kell elterelniük ezt a féltékenységet, hogy eközben valamiképp egybefonják Smith és Rousseau egymással ellentétes programját, hiszen a kereskedelmi köztársaságok világában élünk, és nem könnyű feláldozni sem az egyenlőséget, sem a gazdagodást. Harmadszor, lényegbevágó, hogy elboldoguljanak a hobbesi kereskedelmi állam tartós hatalmával. Rengeteg okunk van arra, hogy elveszük az állam kiváltságát, ismerve igazságtalanságának történetét, egyenlőtlen-ségre és korrupcióra való hajlamát. Ám Hont azt is látta, hogy az állami szuverenitásnak megvan a maga szívós logikája, és nagyon veszélyes lehet, ha ezt nem vesszük figyelembe.

A felsorolt prioritások mind egybecsengenek Hont beismerésével, hogy kedvenc felvilágosítóit „a jelen kihívásaira függesztett szemmel” tanulmányozza, ami kissé eretnek bejelentésnek számított egy cambridge-i eszmetörténész szájából. Akkoriban az ún. Cambridge-i Iskola került a hasonlítgatást a kortárs politikához, attól tartva, hogy az efféle „prezentizmus” elvonja a figyelmet azoktól a vitáktól, amelyek egykor a történeti szereplőket foglalkoztatták. Hont ugyanolyan éberrel figyelte a kontextuális árnyalatok-

ra, mint bármelyik kollégája, de nem látta be, miért csináljon úgy, mintha az őt legjobban izgató viták véget értek volna 1776-ban vagy 1789-ben, vagy akár 1991-ben. Azt hangoztatta, hogy épp azért érdemes tanulmányozni a felvilágosodás korának politikai gazdaságtanát, mert „immár a mi történeti jelenünk az a kereskedelmi jövő, amit számos XVIII. századi gondolkodó valószínűsített”. Ez jóval merészebb állítás volt, mint az olyasfajta megjegyzések, hogy Smith és Rousseau „megsejtette” a globalizáció paradoxonjait vagy az Európai Unió válságait. Hont szerint Rousseau és Smith elmélete épp amiatt alkalmazható máig, mert még mindig a XVIII. századi kereskedelemmel megteremtett világban élünk.

Hont a tudósoknak való tudós volt, akire cambridge-i kollégái olyan szavakkal emlékeznek amilyeneket különben csak Szókratészről szólva használnak. Nagyszerű előadó volt, felejthetetlen a heti szemináriumokon feltett kérdései miatt, és olyan tanár, akinek „szigorúan következetes érvelését személyesen kellett megtapasztalni”. Kétségtelenül vannak hiányok a munkásságában, ám a kiadott műveiben előadott válaszai a szemináriumi terem falain messze túl is relevánsak. Olvasóit mindenekelőtt annak a belátására ösztönözte, hogy „a politika gazdasági meghatározottsága” csak mese. Lehet, hogy a kereskedelem átalakította a politikát, ám a politikai cselekvők továbbra is a maguk céljaihoz igazítják a kereskedelmet.

A szuverén államok világában a politika és a közgazdaságtan mindig összefonódik, de sosem egybevágó. Abban a korban pedig, amikor a bölcsészeti tanulmányoknak a „gyakorlatiasabb” és „relevánsabb” diszciplínákkal kell versenyezniük, Hont munkássága azt jelzi, hogy a legegyszerűbb és legrégebbi igazolásuknak – *Historia magistra vitae est* – van a legnagyobb meggyőző ereje. Változatlanul a történelem a legjobb tanárunk. Hume, Smith és Rousseau mindaddig kortársunknak számít, amíg él „a kereskedelemben való féltékenység”. □

HÁBORÚ ÉS FÖLHÁBORODÁS

JÜRGEN HABERMAS

77 évvel az első világháború vége után és a csak a kölcsönös elrettentés egyensúlyával 33 éven át biztosított, ámbar veszélyeztetett békének véget vetve, ismét itt vannak a megrázó képek – most egy háborúról, amelyet a szemünk láttára robbantott ki Oroszország önkénye. A háborús események médiálisan közvetített jelenléte eddig még sohasem tapasztalt mértékben uralja mindennapjainkat. A képek hatalmát jól ismerő ukrán elnök gondoskodik is a döbbenetes üzenetekről. A durva pusztítás és a megrendítő szenvedés nap mint nap élénk táruló jelenei önmagát felerősítő visszhangra lelnek a nyugati közösségi médiában. Ránk, öregekre valószínűleg mélyebb benyomást tesz, mint a médián edződött fiatalabbakra, a kiszámíthatatlan háborús történések közzététele és újszerű, a nyilvánosságot kiszámítottan formáló hatása.

A mégoly ügyes színrevitelt értékelve sem feledkezünk meg arról, hogy idegörlő tényekkel van dolgunk, amelyeknek sokkhatását még fokozza a tudat, hogy ez a háború a közelünkben folyik. Minden egyes halott nyugtalanítja, minden meggyilkolt ember látványa megrendíti, minden háborús büntett felháborítja a nyugati közönséget, és egyre erősebben ösztökéli, hogy *tegyen* már valamit ellene. Az ország-szerte kiváltott indulatok racionális hátterét Putyin és az orosz kormány magától értetődő kárhooztatása jelenti, amiért szabadjárá engedte ezt a nemzetközi jogot megsértő támadó háborút és folyamatosan semmibe veszi a nemzetközi humanitárius jogokat és az emberiség parancsát.

Az egységes elítélés ellenére a nyugati államszövetség kormányai egy árnyaltabb eljárás kialakításán dolgoznak, miközben Németországban a sajtóbeli megszólalások által is szított éles hangú vita bontakozott ki arról, milyen jellegű és mértékű legyen a vétlen, szorult helyzetbe került Ukrajnának nyújtandó katonai segítség. Amikor igényei megfogalmazása során Ukrajna felemlgeti a korábbi német kormányok téves politikai helyzetértelmezéseit és rosszul megválasztott döntéseit, akkor ez közvetlenül morális zsarolásként hangzik. Az igények persze éppúgy megérthetők, mint amennyire magától értetődők azok az érzelmek, a részvét és a segítőkészség, amit a háború mindannyiunkban kiváltott.

Am engem mégiscsak bosszant, milyen *magabiztosan* lépnek fel Németországban azok, akik az erkölcsi felháborodás hangján vádolják a megfontoltan és visszafogottan viselkedő szövetségi kormányt. Olaf

Scholz kancellár világosan megfogalmazta politikai álláspontját a *Spiegel*nek adott interjújában: „Mindenesetével fellépünk azzal a szenvedéssel szemben, amelyet Oroszország Ukrajnában okoz, de úgy, hogy elejét vegyük az irányíthatatlan eszkalációnak, amely egész kontinensünkön, sőt talán az egész világon felmérhetetlen szenvedéssel járna.”¹ Miután a Nyugat úgy döntött, hogy hadviselő félként nem avatkozik bele ebbe a konfliktusba, meg kell állnia azon kockázati küszöb előtt, amely kizárja a korlátlan elköteleződést Ukrajna felfegyverzése mellett. Erre élesen rávilágított a szövetségesekek összejárása Ramsteinben, csakúgy, mint Lavrov ismétlődő fenyegetése az atomfegyverek bevetésével. Aki e küszöböt figyelemre se méltatva magabiztos agresszivitással hajtáná tovább a kancellárt ebben az irányban, vagy nem veszi észre, vagy félreérti, milyen dilemma elé állítja ez a háború a Nyugatot, amely morálisan is jól megindokolt döntésével, hogy nem lesz hadviselő fél, maga kötötte meg a kezét.

Kézenfekvő, miféle dilemma készíti a Nyugatot arra, hogy a két rossz – Ukrajna veresége, vagy pedig egy korlátozott konfliktus harmadik világháborúvá eszkalálódása – közti térben adódó, igencsak kockázatos alternatívákat mérlegelje. Egyrészt a hidegháború idején megtanultuk, hogy egy atomhatalommal szemben nem lehet semmilyen ésszel felfogható értelemben „megnyerni” egy háborút – legalábbis nem katonai erő bevetésével egy heves konfliktus belátható időtartamán belül. A nukleáris fenyegetés lehetőségéből következően a fenyegetett fél – akár rendelkezik atomfegyverekkel, akár nem – olyan győzelmet nem arathat, amellyel véget vethetne a katonai erőszak mindenképp elviselhetetlen pusztításának, hanem ez a legjobb esetben is csak olyan kompromisszummal sikerülhet, amelyik egyik félre nézve sem megalázó. Akkor a vereség egyiküket sem kényszeríti arra, hogy „vesztesként” vonuljon vissza. Ez a felismerés fejeződik ki a jelenleg [2022. április] még az összecsapásokkal párhuzamosan futó fegyvernegyvási tárgyalásokban, amelyek egyelőre még nem zárják ki, hogy a felek kölcsönösen lehetséges tárgyalópartnernek tekintsék egymást. Az oroszok fenyegető ereje azon múlik, hogy a Nyugat kinézi-e

* ■ *Süddeutsche Zeitung*, 2022. április 28. Wessely Anna fordítása

1 ■ Melanie Amann – Martin Knobbe: SPIEGEL-Gespräch mit Olaf Scholz. *Der Spiegel*, 2022. 17. szám.

Putyinból, hogy valamelyik tömegpusztító – atom-, bakteriológiai vagy vegyi – fegyvert (*ABC weapons*) beveti. És tényleg, az elmúlt hetekben a CIA már figyelmeztetett is az ún. „kis” atomfegyverek valószínű veszélyére (amelyeket nyilván csak azért fejlesztettek ki, hogy az atomhatalmak mégis háborúzhassanak egymással). Ez a helyzet aszimmetrikus előnyhöz juttatja az orosz oldalt a NATO-val szemben, amely a négy atomhatalom részvételével járó világháború apokaliptikus mértékének tudatában nem kíván hadviselő féllé válni.

Mármost Putyin dönti el, átlépte-e a Nyugat azt a nemzetközi jogban definiált küszöböt, amelyen túl Ukrajna katonai támogatását *formailag is* úgy tekintheti, hogy a Nyugat belépett a háborúba.

A világegés mindenképp kerülendő kockázata miatt e döntés meghatározatlansága nem enged meg semmiféle kockázatos hazárdjátékot. Még ha a Nyugat oly cinikus volna is, hogy legrosszabb esetként számoljon a „kis” atomfegyverekkel való „figyelmeztetés” kockázatával, ki szavatolhatná, hogy ezzel még feltartóztatható volna az eskaláció? Nem marad más, mint az érveknek meghagyott mozgástér, ahol valamennyi szakszerűen szükséges, de nyilvánosan nem mindig hozzáférhető információt mérlegre téve lehet meghozni és megindokolni a döntéseket. Ezért a Nyugatnak – amely a drasztikus szankciókkal már kezdettől kétségbevonhatatlanul kinyilvánította a *tényleges* részvételét a háborúban – a katonai támogatás minden további lépése előtt gondosan mérlegelnie kell, átlépi-e most azt a meghatározatlan, hiszen Putyin definíciós hatalmától függő határt, amely a formális hadba lépéstől még elválasztja.

Másrészt az orosz oldal is tudja, hogy ez az aszimmetria nem enged meg *tetszőleges* mértékű zsarolást. Ha a Nyugat egyszerűen sorsára hagyja Ukrajnát, az nem csak politikai és erkölcsi szempontból volna botrány, önértékének is ellentmondana. Mert azzal kéne számolnia, hogy ugyanezt az orosz rulettet aztán újból meg kell játszania Georgia vagy a Moldvai Köztársaság esetében – és aztán ki lenne a következő? Kétségtelen, hogy csak addig áll fenn az aszimmetria, amely hosszabb távon zsákcába is csalhatja a Nyugatot, amíg jó okkal húzódozik a világháború kockázatától. Vagyis az érvnek, hogy jobb Putyint nem sarokba szorítani, mert akkor aztán mindenre képes lesz, ellene vethető, hogy épp „a megfélemlítés politikája” ad az ellenfélnek szabad kezet a konfliktus fokozatos kiterjesztésére. Természetesen ez az érvelés is csak azt erősíti, hogy nehezen kiszámítható helyzetben találjuk magunkat. Mert amíg jó okkal kitartunk elhatározásunk mellett, hogy Ukrajna védelmében nem lépünk be újabb hadviselő félként a háborúba, ebből a szempontból is pontosítanunk kell a katonai támogatás jellegét és mértékét. Aki észérvekkel fordul szembe „a megfélemlítés politikájával”, az már annak a politikailag is felelős és tárgyyszerűen átfogó, tájékozott mérlegelésnek a mozgásterében találja magát, amelyhez Olaf Scholz szövetségi kancellár joggal ragaszkodik.

Itt pedig annak a jogilag definiált határnak a tiszteletben tartásáról van szó, amelynek értelmezését szerintünk Putyin is elfogadhatja, és *ezt a határt önmagunknak szabtuk*. Következetlenség a kormány álláspontjának heves ellenzői, ha letagadják, milyen következményekkel jár ez az alapvető elvi döntés, amelyet maguk sem vonnak kétségbe. A kimaradásról való döntés – *up to the point of immediate involvement* – nem jelenti azt, hogy a Nyugat sorsára hagyja Ukrajnát túlerőben lévő ellenfelével szemben folytatott harcában. Fegyverszállítmányaival nyilván kedvezően befolyásolhatja a harc kimenetelét, amelyet Ukrajna nagy áldozatok árán is kész folytatni. Csakhogy nem kegyes önámítás-e abban bizakodni, hogy Ukrajna győzni fog a gyilkos orosz hadviseléssel szemben, ha mi magunk nem fogunk fegyvert? A nézőtéri páholyból felharsanó harci retorika visszatetszést kelt, hiszen semmivel sem csökkenti a mindent egy kártyára feltevő ellenfél kiszámíthatatlanságát. A Nyugat dilemmája abból fakad, hogy az adott esetben nukleáris fegyvert is bevetni kész Putyinnal szemben csak Ukrajna önkorlátozó – a nemzetközi jog által definiált hadba lépés vörös vonalán innen megtorpanó – katonai támogatásával képes jelezni alapelvét, hogy ragaszkodik az európai államhatárok integritásának sértetlenségéhez.

Az *önkorlátozó katonai segítségnyújtás* higgadt mérlegelését tovább bonyolítja, ha megfontoljuk, mi készítette az orosz oldalt nyilván téves számításokon alapuló döntése meghozatalára. A vezető német média Putyin személyére összpontosító, légből kapott magyarázatai a spekulatív kremlinológia fénykorát idézik. A ma uralkodó elképzelést az eltökélten revizionista Putyinról illene legalább szembeíteni érdekei racionális felmérésével. Még ha Putyin súlyos hibának tartja is a Szovjetunió felszámolását, akkor sem a teljes valóságot tükrözi, ha látomásos képzelgőként jellemzik, aki abban fedezte fel élete politikai hivatását, hogy – az orosz ortodox egyház áldásával és a tekintélyelvű ideológiát hirdető Alekszandr Dugin hatására – lépésről lépésre visszaállítsa a Nagyorosz Birodalmat. Csakhogy pontosan ilyesfajta képre támaszkodik az a messzemenő feltételezés, hogy Putyin agresszív szándékai nem állnak meg Ukrajnánál, hanem célba veszik Georgiát és a Moldvai Köztársaságot, majd a balti NATO-tag államokat s végül még a Balkánt is.

Szembeítsük a történelmi nosztalgia téveszméitől áthatott személyiségnek ezt a képét a KGB iskoláját kijáró, racionálisan számító akarnok társadalmi fel-emelkedésről és látványos karrierről tanúskodó életrajzával, akinek a saját társadalmá egyre liberálisabb köreiből terjedő politikai tiltakozás miatti nyugtalanságát csak fokozta Ukrajna nyugati fordulata és a belarusz politikai ellenállási mozgalom. Innen nézve az ismétlődő agresszió leginkább úgy értelmezhető, mint Putyin frusztrált válasza arra, hogy az ő geopolitikai terveiről a Nyugat nem hajlandó tárgyalni – mindenekeelőtt a nemzetközi jogot sértő hódításai

nemzetközi elismeréséről, valamint az Oroszország határán túli „előtér” [az orosz terminológiában a „közelkülföld”] semlegessé tételéről. Az efféle spekulációk változatos sokasága csak növeli a bizonytalanságot, amely a Nyugat fent említett dilemmájával jár, és épp ezért – Kielmansegg gróf tanulságos elemzésének konklúziója szerint – „rendkívüli óvatosságot és tartózkodást parancsol”.²

Akkor viszont mivel magyarázható az a heves belpolitikai vita az Ukrajnával szolidáris, az EU- és NATO-partnerekkel összhangban kidolgozott politikáról, amelyet Scholz szövetségi kancellár ismételt megerősít? A témák szétszalázása érdekében most nem foglalkozom azzal a vitával, amelyet az váltott ki, hogy a Szovjetunió megszűnéséig, sőt azon túl is sikeres enyhülési politika folytatása következményekkel terhes hibának bizonyult egy kiszámíthatatlanná vált Putyinnal szemben, valamint az egymást követő német kormányok felelősségével sem, amiért gazdasági nyomásra elfogadták az olcsó orosz olajimporttól való függést. A mai vitatkozók rövid emlékezetéről döntsön majd a történészek ítélete.

Más a helyzet azzal a vitával, amely a jelentésekkel terhes „új német identitásválság” néven fut, és már ma azzal foglalkozik, milyen következményekkel jár a német keleti politikában és a védelmi költségvetésben megmutatózó, eleinte higgadtan konstatált „korszakváltás”. Ez a vita ugyanis a szabadságra hivatkozó szellemiség számos képviselőjének meghökkentő „megtéréséhez” kapcsolódik, és azon igyekszik, hogy a háború után kialakult – a jobboldal által rendre kárhözhozott, ám valójában nehezen kivívott – német mentalitás történelmi megváltozását s ezzel általában a párbeszédre és a béke megőrzésére törekvő német politikázás végét hirdesse.

A változásnak ez az olvasata a normatív kérdésekben érzékenységre nevelt fiatalabbak példáiba kapaszkodik, akiket arra tanítottak, hogy ne rejtsek el az érzelmeiket, hanem hangos szóval erősebb elköteleződést követeljenek. Azt a benyomást keltik, mintha a háború teljesen új valósága kiszakította volna őket pacifista illúzióikból. Mint az ikonikussá lett külügyminiszternő, aki rögtön a háború kezdetekor a megrendültségét hihető gesztusokban és valomásos retorikával juttatta hiteles kifejezésre. Ezzel általában hangot adott a Németországban elterjedt részvétnek és segíteni akarásnak, ezen túl viszont meggyőző formába is öntötte a spontán azonosulást a végsőkig elszánt ukrán vezetés indulatosan moralizáló sürgetésével. Itt van a magva a konfliktusnak, amelyben az egyik oldalon azok állnak, akik empátiásként és közvetlenül átveszik a szabadságáért, igazáért és életéért harcoló nemzet nézőpontját, a másikon pedig azok, akik a hidegháború tapasztalataiból másféle tanulságot vontak le, és – mint az utcákon felvonuló tiltakozók is – másféle mentalitást képviselnek. Az előbbieket csak a győzelem vagy vereség alternatívájában tudnak gondolkodni a háborúról, az utóbbiak viszont tudják, hogy egy

atomhatalommal szemben már nem lehet háborút „nyerni” a megszokott értelemben.

Nagy vonalakban általában másképp viszonyulnak a háborúhoz a nemzeti mentalitásúak, mint a poszt-nacionális mentalitásúak. A különbség jól látszik, ha összevetjük az ukrain lakosság csodált hősi ellenállását és magától értetődő áldozatkészségét azzal, ami hasonló helyzetben a „mieinktől”, nagyjából a nyugat-európai lakosságtól, elvárható. Csodálatunkba megdöbbenés is keveredik: a katonák és a besorozott évfázatok tagjai biztosak a győzelemben, bátorságuk töretlen, és elszántak, hogy hazájukat megvédik a náluk sokkal erősebb ellenségtől. Evvel szemben mi itt, Nyugaton a hivatásos seregekre támaszkodunk, amelyeket azért fizetünk, hogy adott esetben ne kelljen fegyvert fognunk önmagunk védelmében, hanem hivatásos katonák védjenek bennünket.

Ez a posztheroikus mentalitás – ha ennyire túláltalánosítva szólhatok – Nyugat-Európában az USA nukleáris védőernyője alatt bontakozhatott ki a XX. század második felében. Tekintettel egy atomháború lehetséges pusztítására, a politikai elitek és az egyes országok lakosságának túlnyomó többsége arra a felismerésre jutott, hogy a nemzetközi konfliktusok *alapvetően* csak a diplomácia és a szankciók eszközeivel számolhatók fel, illetve hogy katonai konfliktusok esetén a háborúnak a lehető leggyorsabban véget kell vetni, mivel az ABC-fegyverzet fenyegető bevetésének nehezen kiszámítható kockázata miatt ez a háború már nem végződhet a klasszikus értelemben véve sem győzelemmel, sem vereséggel. „Háborúban csak azt tanulhatjuk meg, hogyan kössünk békét” – írja Alexander Kluge. Ez a felfogás egyáltalán nem jelent elvi pacifizmust, azaz mindenáron békét. A vágy, hogy a lehető leghamarabb legyen vége a rombolásnak, emberek feláldozásának és a civilizáltság leépülésének, nem ugyanaz, mint azt követelni, hogy a *puszta túlélésért* cserébe áldozzuk fel szabad politikai létezésünket. A háborús erőszakkal mint eszközzel szembeni szkepszis határát az az ár jelenti, (amelyet) egy parancsra megfulladó életért kell fizetni – amikor a létezésből még a *kikényszerített normalitás és az önmagáról döntő élet* ellentmondásáról való tudat is kiveszett.

A korszakváltás jobboldali értelmezői üdvözlik egykori pacifistáink fordulatát, amit én a két, egy időben egymásba ütköző, de történetileg nem egyidejű mentalitás összekeverésével magyarázok. Ez a sajátos csoport osztozik az ukránoknak a győzelemben vetett hitében, és magától értetődően hivatkozik a nemzetközi jog sérelmére. Bucsa után szélesebben terjedt el a „Putyint Hágába!” jelszó, ami általában jelzi a normatív mércék magátólértetődőségét, amelyeken a nemzetközi kapcsolatokat mérjük, vagyis a lakosság vonatkozó elvárásai és humanitárius érzékenysége átalakulásának tényleges mértékét.

Elég öreg vagyok ahhoz, hogy ne próbáljam leplezni meglepetésemet: milyen mélyen kellett felszántani a kulturális magátólértetődőségek talaját, amelyen

ma gyermekeink és unokáink állnak, ha még a konzervatív sajtó is annak a Nemzetközi Büntetőbíróságnak az ügyészei után kiált, amelyet sem Oroszország, sem Kína, sem az Egyesült Államok nem ismer el. Sajnos még ebben is árulkodó ürességgel kong az izgatott azonosulás a német tartózkodást harsányan ostorozó erkölcsi vádakkal. Nem mintha a háborús bűnös Putyin nem szolgált volna rá, hogy ilyen bíróság elé állítsák, miközben Oroszország mint nagyhatalom még mindig vétőjoggal felruházott állandó tagja az ENSZ Biztonsági Tanácsának, és atomfegyverekkel fenyegetheti ellenfeleit. Egyelőre még tárgyalni kell vele a háború befejezéséről vagy legalább egy fegyverszünetről. Nem látom, hogyan lehetne meggyőzően igazolni egy olyan politika követelését, amely nap mint nap látva az egyre fájdalmasabb, egyre elviselhetetlenebb áldozatokat, de facto kockára teszi azt a jól megindokolt döntést, hogy ebből a háborúból ki kell maradni.

A politikai mentalitásoknak a nem-egyidejű történeti fejleményekkel magyarázható különbségeiből az egymással szövetkezők nem kovácsolhatnak vádat egymás ellen, hanem e különbségeket tényeknek kell tekinteniük és figyelembe venniük együttműködésük során. Ám mindaddig, amíg a háttérben húzódnak meg ezek a szemléletmódokat formáló különbségek, csak az érzelmek zavarodottságát eredményezik – például azt, ahogyan a Bundestagban a képviselők reagáltak Ukrajna elnökének a videón nekik címzett beszédében elhangzó erkölcsi rendreutasításra: az egyetértés, a másik nézőpontjának pusztá megértése és az ajánlatos önbecsülés kiforratlan összevisszaságával. A háborúk észlelésében és értelmezésében történetileg kialakult különbözőségek elhanyagolása, amit a német elnök nyers kifakadása is példáz, nemcsak következményekkel terhes hibákhoz vezet az érintkezésben, hanem ami még rosszabb, egymás kölcsönös félreértéséhez, hogy voltaképp mit gondol és mit akar a másik.

Ez a felismerés józanabb megvilágításban láttatja az egykori pacifisták pálfordulását is. Hiszen a kérdéseket rövidre záró követeléseik motivációs háttérét mind a felháborodás, mind az iszonyat és a részvét esetében nem – az úgynevezett realisták által eleve kigúnyolt – normatív orientációk feladása magyarázza, hanem éppenséggel ezeknek az alapelveknek a túl leegyszerűsítő olvasata. Nem a realizmushoz tértek meg, hanem valósággal elmerülnek a realizmusban: erkölcsi érzelmek nélkül morális ítéletek sincsenek, ám az általánosító ítélet a maga részéről helyesbíti a közvetlen közletről kiváltott érzelmek korlátozott hatótávolságát.

A „korszakváltás”³ szerzői végül is nem véletlenül olyan baloldaliak és liberálisok, akik a nagyhatalmak drasztikusan megváltozott konstellációja láttán – és a transzatlanti bizonytalanságok árnyékában – komolyan veszik a már jó ideje megfogalmazott felismerést: ha az Európai Unió nem hagyja, hogy akár kívülről megingassák, akár belülről kiüresítsék tár-

sadalmi és politikai életformáját, akkor csak úgy lesz politikailag cselekvőképes, ha katonailag is megáll a saját lábán. Macron újráválasztása adott még egy végső haladékot. Ám először rá kell találnunk dilemmánk konstruktív megoldására. Ez a remény tükröződik az óvatosan megfogalmazott célban: Ukrajna nem veszítheti el a háborút. □

2 ■ Peter Graf von Kielmannsegg: Putins Krieg. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2022. április 19.

3 ■ Olaf Scholz kancellár beszéde a Bundestagban 2022. február 27-én *Zeitenwende* címmel.

LAPSZERKESZTŐ NŐK AZ 1860-AS ÉVEKBEN (MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK)*

Kánya Emília, az első magyar lapszerkesztő nő 1905. december 29-

TÖRÖK ZSUZSA

tős mértékben háttérbe szorítja a szerkesztői szerepkör alapos vizs-

én reggel, pénteki napon hunyt el „hosszas szenvedés után”, fiának, Szegfi Lászlónak, a *Fiumei Szemle* szerkesztőjének lakásán Fiumében, az Osztrák–Magyar Monarchia legnagyobb magyar kikötővárosában. A halálát követő napokban, december 30–31-én, illetve 1906. január elején több fővárosi lap is tudósított haláláról: a *Független Magyarország* és a *Pesti Hírlap* szinte azonos híradása főként az írónőt gyászolta, a *Pesti Napló* és a *Budapesti Hírlap* „az első női szerkesztő”, „az első magyar szerkesztőnő” elhalálózását fájalta.¹ Kánya Emília azonban nemcsak lapszerkesztői elsőse okán vívta ki helyét a kulturális emlékezetben, hanem az általa szerkesztett periodika, a húsz évig fennálló *Családi Kör* (1860–1880) sikere révén is.² Ez a folyóirat volt ugyanis az első olyan, „művelt magyar hölgyek számára” kiadott, ráadásul nő által szerkesztett szépirodalmi és divatlap, amely két teljes évtizeden keresztül fenn tudott maradni. Kánya Emília szerkesztői tevékenységére és a *Családi Kör* huzamos működésére ezért kortársai is elismeréssel reflektáltak, és az utókor nő történeti érdekeltségű kutatásainak is egyre gyakrabban tárgya Kánya alakja, valamint az általa szerkesztett lappal összefonódó munkássága.³

Noha Kánya Emília lapszerkesztői tevékenysége az 1860–1870-es években időtartamában és hatásában is egyedi, ebben az időben más nők is – Vachott Sándorné, Majthényi Flóra, K. Beniczky Irma és Kalocsa Róza – kísérleteztek azzal, hogy a szerkesztői szerepkör révén érvényesüljenek. Egyiküknek sem sikerült azonban az, ami Kánya Emíliának: számottevő, a kiadványt eltartani képes olvasóközönséget toborozni és sok éven át az olvasótábor érdeklődését ébren tartani. A többi periodika rövid életű kísérlet maradt, melyek végképp eltörpültek és elfelejtődtek Kánya *Családi Köre* mellett.

Nem csak Vachottné, Majthényi, K. Beniczky és Kalocsa szerkesztői tevékenységével nem foglalkozott mindeddig az irodalom-, sajtó-, társadalom- és nő történeti kutatás, általában is ez a láthatatlanság jellemzi a lapszerkesztő nők munkásságát. Igaz, nem történt ez másként a férfiakkal sem, hiszen többnyire az ő szerkesztői tevékenységük is írói/költői pályafutásuk mellékvágányaként, kitérőként jelenik meg az írói/költői kiteljesedés felé vezető úton a róluk szóló szövegekben, ha egyáltalán értelmezés tárgyául szolgálnak. A szerzőség kultusza általában jelen-

gátatát, mert szinte magától értetődőnek vesszük, és nem kérdezzük rá tényleges mibenlétére.

Következésképp annak a monográfiának, amely az 1860-as években megjelenő női lapszerkesztők első nemzedékének munkásságát vizsgálja, és amelyen jelenleg dolgozom, központi módszertani problémája az, hogyan ragadható meg a lapszerkesztői szerepkörbe tartozó, összetett feladategység, és mit jelentett ez a nőkre nézve a XIX. század hatvanas éveiben.

Margaret Beetham, az angolszász periodika-kutatás egyik szaktekintélye szerint a kutatómódszertan „hogyanja” elsősorban a kutatási probléma „miértjétől” függ, és a kérdés vagy kérdések megválaszolása a kutató személyes háttere, az intézményi elvárások, az idő, a pénz, a kapott megbízások, a véletlenek, a másokkal folytatott beszélgetések, tágabb kontextusban pedig a diszciplína adott helyzete közti bonyolult kapcsolatok összjátéka.⁴ Munkámban, a

* ■ Ez az 1860-as évek női lapszerkesztőivel kapcsolatos kutatómódszertani kérdéseket megfogalmazó írás az MTA Nőtörténeti Munkabizottsága, valamint a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi és Történettudományi Intézete által *Hogyan írjunk nő történetet? Források és módszerek* címmel megszervezett, 2023. április 21-én zajlott tanácskozáson elhangzott előadás jegyzetekkel kiegészített változata.

1 ■ A Kánya Emília halálával kapcsolatos híradások és nekrológok az említés sorrendjében: Elhunyt írónő. *Független Magyarország*, 1905. dec. 30., 9. old.; Egy magyar írónő halála. *Pesti Hírlap*, 1905. dec. 30., 10. old.; b. e.: A magyar feminizmus úttörője. *Pesti Napló*, 1905. dec. 30., 11. old.; Az első magyar szerkesztőnő. *Budapesti Hírlap*, 1906. jan. 4., [21. old.]

2 ■ A Kánya Emíliával kapcsolatos, gyakran manipulatív kulturális emlékezetéről, a XX. századi nő történeti narratívaképzés történeti fogalomhasználatáról lásd Bozsoki Petra: „A magyar feminizmus úttörője”? Kánya Emília a kulturális emlékezetben. *Literatúra*, 45 (2019), 1. szám, 33–51. old.

3 ■ Lásd Bozsoki Petra: Egy női karrier elbeszélésének nehézségei: Kánya Emília emlékiratáról. *Verso*, 1 (2018), 1. szám, 25–45. old.; Bozsoki Petra: „Csak a vezérek szerepelnek az életben”: Kánya Emília életpályájának társadalomtörténeti vonatkozásai. In: Bényei Péter – Béres Norbert – Bihary Gábor – Farkas Evelin (szerk.): „Keresek világot”: *Tanulmánykötet. Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály*, Bp., 2018. 187–203. old.; Bozsoki Petra: Kánya Emília diszkurzív közege: A Családi kör női szereprepertoárja és politikai nyelve. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 122 (2018), 5. szám, 580–602. old.; Bozsoki Petra: Bővülő értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon: A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról. *Irodalomismeret*, 30. (2019), 3. szám, 19–54. old.; Bozsoki Petra: A nőreprezentáció mint piaci tényező. *A Családi Kör* sikere és megszűnése. In: Török Zsuzsa (szerk.): *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920. Reciti*,

XIX. századi női lapszerkesztők iránti érdeklődésben és a megközelítés módjában több tényező játszott szerepet:

1. A tudományos szocializáció (a történeti megismerés kontextualista modelljei, az irodalom „külföldi” – a szövegek medialitása, létrejöttüknek és használatuknak társadalomtörténeti kontextusai – iránti érdeklődés).

2. Petelei István XIX. századi elbeszélő összes novellájának a kiadására vonatkozó megbízás még a doktori képzésem idején.⁵ A gyakorlati munka, a novellák elsődleges közlési helyének feltárása a korabeli folyóiratokban és sajtókiadványokban szembesített ugyanis először a XIX. századi irodalom beágyazottságával az egykorú sajtóközegbe. Ez a felismerés azóta is meghatározó módon befolyásolja irodalomszemléletemet.⁶ A tudományos kutatás mindenkori alapelve – mint ahogy Beetham is emlékezett rá – a vakfoltok, a hiányok, az elnyomások tematizálása. Az első ilyen vakfoltot még valamikor a 2000-es évek közepén fedeztem fel: a sajtóközeg szinte teljes mértékű ignorálását a XIX. századi irodalomtörténet kutatásában. Mivel pedig a Petelei-novellák felkutatása közben számtalan női szerző munkájával találkoztam a korabeli időszaki kiadványokban, a következő vakfolt, amellyel szembesültem, a nőkkel, az íróknak és a nőiség értelmezésével kapcsolatos hazai kutatások hiánya volt.

3. Mivel, néhány meghatározó és inspiratív kivételtől eltekintve, sem a hazai irodalom-, sem pedig a sajtótörténet nem nyújtott elegendő fogódzót a

kutatásaim kezdetekor, az angolszász nyelvterületen akkor már harminc-negyven éves hagyománnyal rendelkező nőtörténeti szakirodalomhoz fordultam. A nemzetközi tudományosságban a nőtörténeti kutatások rendkívül differenciált és specializálódott irányzatai közül számomra végül nem a feminista irodalomkritika szövegtárháza jelentette a legnagyobb inspirációt. Mivel érdeklődésem elsősorban nem elméleti és hangsúlyosan nem politikai, hanem mindenekelőtt történeti kérdésekre irányul, s célom az, hogy az irodalom és a sajtó intézményének XIX. századi alakulását és működését tágabb perspektívából értsem meg, végül az angolszász periodikakutatások (*periodical studies*) nyújtotta lehetőségek és kutatásmódszertan ösztönözte munkám kivitelezését. Tehát a módszertani kérdéseimet is meghatározó módon befolyásolta ez a kutatási irányzat.

A periodikatudomány angolszász nyelvterületen az 1960-as évek végétől prosperáló interdiszciplináris kutatási irányzat. Egyik vonulata a viktoriánus, a másik pedig a modernista periodikákkal foglalkozik.⁷ Sajátos diszciplináris státusát a tágabb kontextusú médiatörténet-írás mellett három markáns jellemzője biztosítja:

1. A periodikakutatás kifejezetten a nyomtatott sajtó történetével foglalkozik; tehát a folyóiratokat nem a médiatörténet alegységeként tárgyalja, hanem a nyomtatástörténet tágabb kontextusában vizsgálja a szövegtermelés kulturális és materiális feltételeit. Úgy is mondhatnánk, kutatásainak tárgya nem a sajtót, a filmet, a rádiót, a televíziót és az internetet egyaránt magába foglaló *média*, hanem a nyomtatott időszakos kiadványok sokféle változata, a *periodika*.

2. A periodikák iránti érdeklődés az utóbbi 15–20 évben a digitális tartalmak fokozott használatával kapcsolódik össze, a digitális forradalom ugyanis nemcsak a kiadványok egyszerűbb és könnyebb elérhetőségét, hanem új interpretációs eszközök és módszerek kidolgozását is megkönnyítette.

3. Az angolszász nyelvterületen a periodikatudományt a társadalmi nemre való különös érzékenységgel művelik. Desirée Henderson megfogalmazásában: az időszakos kiadványok kutatása egyben feminista felfedezőmunka is, a nő és a periodikák kapcsolatának vizsgálata e kutatási tárgynak nem alegysége, nem járulékos része, hanem integráns összetevője.⁸

Mind a viktoriánus, mind pedig a modernista periodikakutatás alapvető tézise, hogy a periodika nem a más tudományterületek számára alkalmas források gyűjteménye, hanem olyan önálló kutatásra érdemes entitás, amely lényegileg különbözik más publikációs formáktól, az eltérések megértése pedig új megközelítést és sajátos módszertant igényel. A tudományterület képviselői a periodikákra mint a kulturális ideológiák létrehozásában és a mediális terjesztésükben szerepet játszó tényezőkre tekintenek, nem pusztán mint másodlagos médiumra, amely csak megjeleníti ezeket az ideológiákat.⁹

Bp., 2020. 167–190. old.; Bozsoki Petra: *A honleányság mint női emancipáció: Kánya Emília alakja és munkássága*. Doktori disszertáció. Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Irodalomtudományi Doktori Iskola, Pécs, 2021.; Zsuzsanna Varga: *Writing for the Family Audience: Gartenlaube, Csalládai Kör and the subversion of a domestic magazine. Hungarian Studies Yearbook*, 3 (2021), 1. szám, 64–77. old.

4 ■ Margaret Beetham: *The body in the archive: reading the working woman's reading*. In: Alexis Easley – Andrew King – John Morton (eds.): *Researching the Nineteenth-Century Periodical Press. Case Studies*. Routledge, London – New York, 2018. 145. old.

5 ■ Vö. Petelei István: *Összes novellái. Szerzői kötetek. I–II. S. a. r. Török Zsuzsa. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007.*; Petelei István: *Összes novellái. Sajtó megjelenések és kéziratok. III–IV. S. a. r. Török Zsuzsa. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014.*

6 ■ Ebben a szemléletben készült a Peteleiről szóló monográfiám is: Török Zsuzsa: *Petelei István és az irodalom sajtóközége. Média- és társadalomtörténeti elemzés*. Ráció, Bp., 2011.

7 ■ Az angolszász periodikakutatást a fő kutatási irányok bemutatásával részletesen az alábbi tanulmányban ismertettem: Török Zsuzsa: *Periodika-tudomány, periodika-kutatás. Az angolszász paradigmák. Irodalomtörténeti Közlemények*, 126 (2022), 2. szám, 221–245. old.

8 ■ Vö. Desirée Henderson: *Recovery and Modern Periodical Studies. American Periodicals*, 27 (2017), 1. szám, 2–5. old., itt: 4. old.

9 ■ Vö. Lyn Pykett: *Reading the Periodical Press. Text and Context. Victorian Periodicals Review*, 22 (1989), 3. szám, 100–108. old. Kötetben: Lyn Pykett: *Reading the Periodical Press: Text and Context*. In: Laurel Brake – Aled Jones – Lionel Madden (eds.): *Investigating Victorian Journalism*. Macmillan, Basingstoke, 1990. 3–18. old.

Az időszaki kiadványoknak a női szerzőség professzionalizálódása folyamatában játszott központi szerepét könyvtárnyi angol nyelvű monográfia és tanulmány hangsúlyozza. A szövegek performativitásában érdekelt és a kiadványok tartalmára fókuszáló posztstrukturalista értelmezések utáni, a periodikákat tágabb társadalmi-kulturális kontextusban vizsgáló megközelítések a tartalomról a létrehozás folyamatára, a sajtókiadvány létrejöttében szerepet játszó egyénekre helyezik a hangsúlyt. Ebben a vizsgálódásban a lapszerkesztő mint különböző folyamatok és emberi kapcsolatok menedzsere az 1980-as évektől kezdve tett szert központi jelentőségre. Azóta számos esettanulmány szentelt figyelmet a képlékeny lapszerkesztői szerepkörnek. Egyesek szerint a szerkesztői szerep- és munkakör vizsgálatában a professzionalizáció folyamatának olyan, viszonylag rugalmas értelmezésre van szükség, amelybe a lapszerkesztés gazdasági és társadalmi vonatkozásai egyaránt beleférnek.¹⁰ A női lapszerkesztőkre vonatkozó eddigi értelmezések a szerkesztőtípusok megnevezésére fókuszáltak, és ezeket a szerkesztői pozíción belüli domináns szerepkörök szerint különítették el: a szerkesztő mint segédszerkesztő, mint a női munka szószólója, mint sztárszerző, mint folyamatvezető, mint nőmozgalmi aktivista, illetve mint kulturális mediátor.¹¹ A kutatást sokáig főként leíró, felfedező és „megmentő” szándékú elemzések jellemezték, e tendenciát nevezte Fionnuala Dillane társadalmi-kulturális emlékezetaktivizmusnak (*socio-cultural memory activism*), kulturális emlékezetgyártásnak, amelynek egyrészt a múlttól való gondolkodás megváltozásában (és megváltoztatásában), másrészt a médiatörténet jövőjének új meghatározásában van szerepe, olyan narratívák keretrendszerének kidolgozásával, amelyek a nőket a kultúratermelés és a közzsféra aktív résztvevőiként mutatják meg.¹²

Tanulmányok egész sora foglalkozott a lapszerkesztők által betöltött szerepkörök sokszínűségével, és érvelt a szerkesztői szerep formalizált jelentéstartalmának meghatározása mellett, ami további komparatív és tipológiai vizsgálatok kiindulópontját jelentheti.¹³ Sőt a szerkesztőkkel kapcsolatos komparatív vizsgálatok alapjául szolgáló általános modellek kidolgozásának módszertanára is rákérdeznek. A lapszerkesztők működését érintő legújabb munkák a tipológiai elemzéseket túlságosan korlátozóknak, kirekesztőnek gondolják, mivel létező privilégiumokat ismertetnek és erősítenek meg. E kezdeményezések a transznacionális perspektíva és a hálózat-, illetve a kapcsolat kutatás felerősödésével, olyan általános értelmezési keretek kidolgozását sürgetik, amelyek lehetővé teszik a különböző nyelvi és regionális hovatartozású és eltérő ideologikus kontextusokból érkező lapszerkesztők korszakokon átívelő tevékenységének, illetve a lapszerkesztéssel kapcsolatos lehetőségeknek, hatalomnak és befolyásnak az összehasonlító vizsgálatát. A központi kérdés természetesen mindvégig az,

ki, mi a lapszerkesztő, és mit értünk a „szerkesztő” fogalmán, ami nem csak valamely meghatározott személy egyéni teljesítménye alapján vizsgálандó; a szerkesztő mibenlétére vonatkozó választ folyamatok, közösségek, „struktúrák” és a sajtó gazdasági aspektusainak együttes elemzése tárhatja fel.¹⁴

Amikor egy hazai forrásbázison alapuló kutatás a női lapszerkesztőkre vonatkozó angolszász periodikatudomány horizontján fogalmazza meg feladatát, akkor a legnagyobb problémát számára a kutatási témára, valamint az elméleti-módszertani reflexiókra vonatkozó hazai előzmények hiánya jelenti. A szerkesztői funkcióra és a szerkesztő fogalmára vonatkozó általános kérdések ugyanis, csakúgy, mint az egyedi előfordulásokat tárgyaló esettanulmányok, jórészt hiányoznak a magyar irodalom- és sajtótörténeti kutatásokból. A sajtótörténetekben fellelhető, a lapszerkesztőkre vonatkozó elemzések leíró jellegűek, a szerkesztő fogalmát és funkcióit evidenciaként kezelik.¹⁵ A női lapszerkesztőkre vonatkozó korszerű, a nemzetközi trendekkel párbeszédképes kutatásnak tehát a rekuperációt, a tipológiai vizsgálatot és a tipológiát meghaladó, többszintű folyamat elemzést egyetlen elbeszélésen belül, egyszerre kellene elvégeznie.

Nem vállalkozhatom e többszintű feladatkör egyetlen narratíván belüli megvalósítására. Eltökélt

10 ■ Beth Palmer: Assuming the Role of Editor. In: Linda H. Peterson (ed.): *The Cambridge Companion to Victorian Women's Writing*. Cambridge University Press, Cambridge, 2015. 60. old.

11 ■ Vö. Maria Frawley: The Editor as Advocate: Emily Faithfull and *The Victoria Magazine*. *Victorian Periodicals Review*, 31. (1998), 1. szám, 87–104. old.; June Sturrock: Establishing Identity: Editorial Correspondence from the Early Years of *The Monthly Packet*. *Victorian Periodicals Review*, 39 (2006), 3. szám, 266–279. old.; Beth Palmer: „Chieftaness,” „Great Duchess,” „Editress! Mysterious Being!” Performing Editorial Identities in Florence Marryat's *London Society Magazine*. *Victorian Periodicals Review*, 42 (2009), 2. szám, 136–154. old.; Beth Palmer: *Women's Authorship and Editorship in Victorian Culture. Sensational Strategies*. Oxford University Press, Oxford, 2011. 117–156. old.; Aisha Bazlamit: Aline Valette's *L'Harmonie sociale* (1892–93). From Social Theory to Editorial Practice. *Journal of European Periodical Studies*, 6 (2021), 1. szám, 56–68. old.; Alicja Walczyna: Paulina Kuczalska-Reinschmit and *Ster* (1895–97, 1907–14). Editing at the Service of Polish Women's Rights. *Journal of European Periodical Studies*, 6 (2021), 1. szám, 146–154. old.; Marianne Van Remoortel: Women Editors and the Rise of the Illustrated Fashion Press in the Nineteenth Century. *Nineteenth-Century Contexts*, 39 (2017), 4. szám, 269–295. old.; Andrea Pensó: Elisabetta Caminer Turra's Editorial Strategies for Introducing English Novels in Italy through her Periodicals. *Journal of European Periodical Studies*, 6 (2021), 1. szám, 25–41. old.

12 ■ Fionnuala Dillane: What is a Periodical Editor? Types, Models, Characters, and Women. *Journal of European Periodical Studies*, 6 (2021), 1. szám, 7–24. old., itt: 8–11. old.

13 ■ Matthew Philpotts: The Role of the Periodical Editor: Literary Journals and Editorial Habitus. *Modern Language Review*, 107 (2012), 1. szám, 39–64. old.

14 ■ Vö. Dillane: What is a Periodical Editor?

15 ■ Az utóbbi évek szakirodalmából kivételként itt most Bozsóki Petra fentebb idézett, Kánya Emília életét és szerkesztői működését vizsgáló írásait, illetve Mészáros Zsolt tanulmányait emelem ki. Lásd Mészáros Zsolt: „Lapom lesz, jövőm meg lesz alapozva.” *A Magyar Bazar* (1866–1904) szerkesztői és kiadói háttéréről az Athenaeum iratanyaga alapján. In: Török

szándékom viszont, hogy a leíró, tartalomismertető módszereket problematizáló megközelítéssel váltam fel. A periodikakutatás azon téziséből indulok ki, hogy egy periodika hálózatként fogható fel, amelyet mediális-materiális szinten a különböző szövegek egymásmellettisége és összekapcsoltsága, intézményi tekintetben pedig a szerzők, szerkesztők, kiadók, nyomdászok, illusztrátorok, olvasók stb. közötti együttműködések tartanak fenn.¹⁶ A vizsgált periodikákat és szerkesztőiket tehát a társadalmi és kulturális erőviszonyok mátrixában vizsgálja, és korabeli hatásuk megértése érdekében feltárja azt a kapcsolatrendszert és hálózatot, amely lehetővé tette a kiadványok létrejöttét és ideig-óráig való fennmaradását a lappiacon.¹⁷ A lapszerkesztőt sajátos habitusú személyiségként, az esztétikai és a gazdasági szféra közötti mediátorként veszi szemügyre.

Laurel Brake az újságírás alapjául szolgáló hálózatok kutatásának módszerei közül nem az egyénekre fókuszáló biografikus megközelítést ajánlja, hanem Friedrich Kittler nyomán olyan prediszkurzív tényezők vizsgálatát, mint az ipari és technológiai struktúrák (kiadó- és nyomdászdinasztiák), a sajtóhoz köthető társadalmi formációk, szakmai és nemzeti csoportok stb.¹⁸

Megközelítesemben, mivel a módszertan „hogyanját” nemcsak a „miérték”, hanem a forrásadott-

(szerk.): *Nők, időszaki kiadványok*, 209–226. old.; Mészáros Zsolt: *The Magyar Bazár (1866–1904) and the Literary Salon Hosted by the Wohl Sisters in Budapest*. *Journal of European Periodical Studies*, 6 (2021), 1. szám, 135–145. old.; Mészáros Zsolt: Szerkesztői babérok és dohányzó műzsák: Wohl Janka a *Magyar Bazár* élén (1873–1901). In: Mercs István (szerk.): *Külön mítoszvilág. Tanulmányok alkotó nőkről, női alkotásokról*. Móróc Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza, 2021. 76–89. old. Saját, a lapszerkesztő társadalmi, jogi, politikai és gazdasági helyzetét érintő kísérletem: Török Zsuzsa: *Apostol vagy kalmár: a lapszerkesztő helyzete a 19. század közepén*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 126 (2022), 6. szám, 711–743. old.

16 ■ Ehhez lásd John Fagg – Matthew Pethers – Robin Vandome: Introduction: Networks and the Nineteenth-Century Periodical. *American Periodicals*, 23 (2013), 2. szám, 93–104. old.

17 ■ A periodikahálózatok kutatásához lásd például: Joanne Shattock: *Researching periodical networks*: William and Mary Howitt. In: Easley et al. (eds.): *Researching the Nineteenth-Century Periodical Press*, 60–73. old.

18 ■ Laurel Brake: „Time’s Turbulence”: Mapping Journalism Networks. *Victorian Periodicals Review*, 44 (2011), 2. szám, 115–127. old. Magyar vonatkozásban mindenképp említésre méltók a sajtó társadalom- és vállalat-történetének vizsgálatával kapcsolatos javaslatok és elemzések: Gyáni Gábor: Sajtótörténet a társadalomtörténet szemponjtjából. *Médiakutató*, 7 (2006), 1. szám, 57–64. old.; Balogh János Mátyás: A Lloyd-mechanizmus. Krízis és árpolitika a lapkiadásban (1860-as és 1870-es évek). *Korall*, 14 (2013), 54. szám, 43–62. old.; Mészáros Zsolt: *A Magyar Bazár és a XIX. századi magyar divatlapkutatás új perspektívái*. In: Egyed Emese – Gálfi Emőke – Weisz Attila (szerk.): *Certamen IV.: Előadások A Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2017. 81–93. old.

19 ■ Joanne Shattock: Professional Networking, Masculine and Feminine. *Victorian Periodicals Review*, 44 (2011), 2. szám, 128–140. old.; Shattock: *Researching periodical networks*.

20 ■ Lásd Deák Ágnes: *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867*. Osiris, Bp., 2018.; Deák Ágnes – Tamás Ágnes: *Sziszifuszok küzdelme. Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon, 1860–1875*. Kronosz, Pécs, 2021.

ságok is alapvetően befolyásolták, az 1860-as évek első lapszerkesztőnői tevékenységének megértésében a nemek közötti kapcsolatoknak tulajdonítok kitüntetett szerepet. A nemi alapon eltérő élettereknek a XIX. században uralkodó felfogása következtében ugyanis a férfiak és a nők hálózatai különböztek.¹⁹ A lapszerkesztőnők és kiadványaik alapos vizsgálata azonban arról győzött meg, hogy bár e hálózatok különböztek, ám folyamatosan érintkeztek is, és bonyolult magánéleti, társadalmi, intézményes kapcsolatok révén fonódtak össze egymással. Ebből következik, hogy a lapszerkesztő nők működésének és kiadványainak vizsgálata egy biografikus, totalizáló narratívában torz képet mutatna a vizsgált személyek közreműködéséről és a periodika létrejöttében szerepet játszó összetett folyamatokról.

Munkám a tárgyalt női lapszerkesztőket és kiadványaikat személyek (nők és férfiak), illetve szövegek komplex, bonyolult hálózatában helyezi el; a sajátos női kultúra szeparatizmust erősítő hangsúlyozása helyett kapcsolatokat és rezonanciákat keres a XIX. század közepének nyomtatási kultúrájában. Azt állítja, hogy a periodika egyszerre volt terméke és konstitutív eleme egy olyan közösségi hálóznak, amelyben a kiadvány létrehozói kulturális tőkéjüket gazdasági és szimbolikus formációkká igyekeztek alakítani.

Felhasználom az egykorú életrajzi forrásokat, emlékiratokat, visszaemlékezéseket, leveleket és nem utolsósorban magukat a periodikákat, tehát egyaránt támaszkodom kéziratos, nyomtatott és digitális forrásokra. A legnagyobb hiányt a szerkesztői iratok, számlakönyvek és főként a szerkesztői levelezések forráshiánya jelenti. E hiátus megnehezíti a kutatási hipotézisek igazolását. Noha e forrásokat a periodikák szövege (ezen belül a szerkesztői programnyilatkozatok, vezércikkek, publicisztikák, az olvasókkal való nyilvános levelezés) nem helyettesítheti, alapos tanulmányozásuk jelentős mértékben járul hozzá a szerkesztői tevékenység részleteinek, irányelveinek és módszereinek, valamint a periodikák céljainak és ideológiai pozíciójának megértéséhez.

A fentiek a következő feladatokat implikálják:

1. A lapszerkesztő nők életrajzi adatainak összegyűjtése, illetve a magánéleti kontextus feltárása a lapindítás és -szerkesztés személyes indítékainak megértéséhez.

2. Az 1860-as évek sajtójogi és sajtófelügyeleti kontextusának feltárásával kapcsolatos legújabb kutatási eredmények beépítése.²⁰ A szóban forgó időszakban (ez többnyire a Schmerling-provizórium ideje) ugyanis az 1852-es sajtórendtartás értelmében a lapszerkesztés hatósági engedélyhez volt kötve, amelyet a pest-budai rendőrigazgató, illetve a Helytartótanács hagyott jóvá, ha a kérelmező megfelelő bizonyos kritériumoknak, például politikailag nem

volt kompromittált, és lakhelye a lapkiadás helyén volt. Elképzelhetetlen, hogy az írói pályán némi, a szerkesztőin semmilyen tapasztalattal nem rendelkező, a nyilvános társadalmi terekben vagy például a kizárólag férfiak által birtokolt hivatalokban a megjelenésükben korlátozott nők segítség nélkül, egyedül intézték volna a lapengedély megszerzését. Egyes esetekben ismerjük is a férfi segítőköt. Tehát vizsgálni kell a beadványok megfogalmazásában, a kérvényezés konkrét teendőiben, a lapindítás és -vezetés adminisztrációjában a lapszerkesztő mellett vagy mögött álló segítők, mentorok, tanácsadók szerepét is.

3. Az egykorú üzleti modellek feltárása. A vizsgált lapszerkesztő nők mindannyian támaszkodhattak az időszaki kiadványok értékesítésének a század közepén domináns módjára, az előfizetési rendszerre. Különbségek abban voltak, hogy a lapszerkesztéshez szükséges tőkét a kiadó segítségével vagy pedig önerőből, esetleg valamilyen társadalmi szervezet támogatásával biztosították; mindhárom esetre találunk példát.

4. A neveltetés és a társadalmi kapcsolatháló feltérképezése. Mivel formális újságíróképzés még férfiak számára sem volt a XIX. században, az egyházi intézményekben vagy magánúton megszerzett ismereteknek, illetve az önképzéssel elsajátított műveltségnek meghatározó szerepe volt a nők szerkesztői pályakezdésében. Az 1860-as évek első felében nemigen volt lehetőség és példa arra, hogy a gyakorlatban, szerkesztőségek munkatársaiként sajátítsák el a lapvezetéshez szükséges készségeket, a sajtómunkában tapasztaltabb férfi segítők jelenlétének tehát ismételten kiemelt jelentőséget kell tulajdonítani.

5. A lapszerkesztőkkel kapcsolatos korabeli normák és elvárások vizsgálata, a lapszerkesztő nők korabeli megítélésének értékelése. Így többek között láthatóvá válik, hogy betörésüket a lappiacra épp az őket korlátozó eltérő életterek normájának stratégiai manipulációja tette lehetővé. Miközben ugyanis kiléptek a számukra kijelölt privát szféra kereteiből, kiadványaikban az eltérő szférák elvét hirdették: a nők érdeklődésének és életének megfelelő problémákkal, kihívásokkal és tevékenységi területekkel (család, anyaság, gazdasszonyosság, ház körüli teendők, öltözködés és divat) foglalkoztak, de ez korántsem jelentette azt, hogy kiadványaik egyenemű nőképet közvetítettek volna.

6. A lapszerkesztői szerepkör performativitásának feltárása. Hiszen szerkesztőként egyrészt mindegyikük valamilyen, az eltérő szférák normájának megfelelő szerepben pózolt (Kánya Emília például honleányként, Vachott Sándorné anyaként és gazdasszonyként, Majhényi Flóra kertészkedő

gazdasszonyként stb.). Másrészt a szerkesztés mindennapjaiban, a konkrét munkafolyamatokban a lap kolofonjában feltüntetett név mögött vagy mellett további személyek, esetenként közösségek (egyesületek) és legtöbbször férfiak is álltak. Így tehát kutatásetikai kérdés, hogy helytálló-e kizárólag egyéni teljesítményként elbeszélni e lapszerkesztő nők történetét; további elvi és módszertani probléma, hogy összehasonlítható-e egy húsz évig tartó szerkesztői teljesítmény egy csupán néhány hónapig tartóval; hogyan és miben mérhető e lapszerkesztő nők és kiadványaik szerepe és befolyása a korabeli sajtókörnyezetben.

Ha minden kérdés megválaszolására nincs is mód a jelen problémafelvető tanulmányban, a jelzett módszertan két legfontosabb hozadéka mindenképp említésre érdemes. Először, hogy az 1860-as években jelentkező női lapszerkesztők első generációja működésének és periodikáinak vizsgálata a megjelent periodikák helyett a hangsúlyt a produkció folyamatára helyezi; következőképp az adott kiadvány periodicitását és emfere jellegét előállításának társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai feltételei között veszi szemügyre. Másodszor, hogy e lapszerkesztő nőknek az 1860-as évek közsférájában játszott szerepét a sajtó akkori infrastruktúrája, a különböző intézmények és személyek közötti interakciók tették lehetővé. Az elemzés azáltal, hogy e szerkesztők teljesítményét férfi kortársaik közbenjáró szerepének figyelembevételével méltatja, újabb elfogultságok és a fordított hierarchiák elkerülésére törekszik, és végső soron amellet érvel, hogy a nők története nem írható meg a férfiak története nélkül. Az 1860-as évek női lapszerkesztőire vonatkozó kutatásaim ugyanis azt igazolják, hogy minden sikeres (vagy kevésbé sikeres, de mindenképp közszerepet vállaló) nő mögött legalább egy, de az esetek nagy részében több férfi is állt. □

SZABADPOLCON:

NŐI ÍRÓK ÉLETMŰVEI A MONOGRÁFIA MŰFAJA TÜKRÉBEN

MÉSZÁROS ZSOLT

Az alcím többet ígér, mint amit nyújtani tudok egyrészt a téma komplexitása, másrészt az időkorlát miatt.¹ De kétségkívül a női életművek és a monográfia-írás sajátos viszonyáról lesz szó a következőkben a Wohl nővérekhez kötődő kutatásaim alapján, és a XIX. század második felére vonatkozóan. A tapasztalatok és a kérdések bizonyára ismerősek mindazok számára, akik hasonló kutatásokba fogtak, viszont tanulságosnak tartom néhányat újra felidézni az együttgondolkodáshoz, ami talán nem haszontalan a magyar irodalomtörténeti diszciplína szempontjából sem.

A nők múltbeli szellemi tevékenységéről folytatott diskurzust gyakran fiktív nőalakok fémjelzik. Hagyományteremtő mintának Judith, Shakespeare elképzelt húga tekinthető Virginia Woolf *Saját szobájából* (1929), aki rendkívüli költői tehetséggel rendelkezett, bátyjához hasonlóan „tele volt kalandvágygal, képzelettel, türelmetlenséggel”, de ő otthon maradt, nem küldték iskolába. Titokban írt a padláson, majd tizenhét éves korában szülei eljegyezték egy szomszédos gyapjúkereskedő fiával. Judith a frigy elől Londonba menekült, ahol színésznek akart állni, míg végül egy színigazgató tengerbe ejtette, és öngyilkos lett. A fiatal lánynak a „szavak muzsikája” iránti vonzódását, tehetségét környezete elfojtotta, életét tönkre tette, mindezt csak azért, mert nőnek született az Erzsébet-korban.² 1989-ben Christine Planté a XIX. századi francia női szerzőkről szóló *La petite soeur de Balzac*, azaz *Balzac húga* című monográfiáját címadásában és előszavában ehhez az allegorikus figurához utalja, hogy érzékeltesse a tollforgató nőket övező ellentmondásos, időnként kifejezetten ellenséges korabeli társadalmi megítélést.³ Bár Balzac húga, Laure Surville valóban létezett, írt, publikált, de ugyanúgy a fivére árnyékában maradt.

1 ■ *A Hogyan írjunk nőtörténetet? Források és módszerek* című, 2023. április 21-én, az MTA Nőtörténeti Munkabizottság által, Fedelez-Czeferner Dóra és Török Zsuzsa szervezésében megrendezett konferencián elhangzott előadás írott változata.

2 ■ Virginia Woolf: *Saját szoba*. [1929] Ford. Bécsy Agnes, Európa, Bp., 1986, 66–69. old.

3 ■ Christine Planté: *La petite soeur de Balzac: Essai sur la femme auteur*, Seuil, Paris, 1989.

4 ■ Kádár Judit: „Költőnők, ti csontos csúnyák”. Patriarchális előítéletek a huszadik századi magyar női költészet kritikai megítélésében. *Alföld*, 2002. 10. szám, 47. old.

5 ■ Fábri Anna: „A szép tiltott táj felé”: *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)*. Kortárs, Bp., 1996; *Magyar költőnők antológiája*, szerk. S. Sárdi Margit – Tóth László, Enciklopédia, Bp., 1997; *Magyar nőköltők a XVI. századtól a XIX. századig*, szerk. S. Sárdi Margit, Unikornis, Bp., 1999.

Újabb időugrás. 2022-ben az elsöprő sikerre tekintettel bemutatták az Enola Holmes második részét. A cselekmény dupla csavarral fikció a fikcióban, hiszen Arthur Conan Doyle híres Sherlock Holmes detektívalakjának húgát állítja a középpontba. A szintén nyomozó nőtestvér karaktert eredetileg Nancy Springer találta ki. Az ő népszerű krimisorozata ihlette aztán a Netflix egész estés filmjét.

Ez a három példa más-más időponthoz, műfajhoz, közeghez kapcsolódik, ám közös bennük a kitalált, illetve ki nem teljesedett női irodalmi alkotó motívuma. A női szerzők jelenléte a hazai kulturális emlékezetben, illetve az irodalomtörténeti elbeszélésekben is szórványszerű, leginkább a megakadások és diszkreditálások különféle típusait figyelhetjük meg bennük. Kádár Judit pontos észrevétele szerint a nőírók elfeledettsége magyarországi közgondolkodásban visszhangtalanságukból, utóéletük szakadozottságából fakad, ezért újra fel kell fedezni őket. Műveiknek a kollektív emlékezetben való fennmaradásáért a magyar irodalom történetét művelő, úgynevezett hivatalos olvasókra vezető szerep hárul.⁴ A hiány ambivalens módon a sokasággal kerül párba: ha írónők szóba kerülnek a sajtóban, akkor visszatérő megállapítás 1858-ban ugyanúgy, mint a XX. század elején és napjainkban hogy régen kevesen voltak, de most megugrott a számuk. Ezt mondták egyaránt. Így mindig törlődtek az előző nemzedékek. Ugyanakkor az utóbbi évtizedekben a hazai szinten is megélnék az ilyen irányú kutatások, és fontos antológiák, áttekintő monográfiák jelentek meg, amelyek kirajolták az írónők Kaffka Margitot megelőző generációit.⁵ A történeti összefoglalók és szövegválogatások pedig elősegítik az egyéni pályák számbavételét.

A hiány – sokaság billegő kettősségéhez hasonló dichotómiával találkozunk az egyéni és a közös vonások latolgatásánál, amikor egy női szerző életművének feldolgozásához fogunk. A nők irodalmi teljesítményeinek kritikai értékelésére a csoportkép jellemző. Eleve külön kategória, alárendelt elbeszélés képviselőként kezelték őket a XIX. századi irodalomtörténet rendszerében. A fő elvárás az volt velük szemben, hogy nemük speciális élményeit dolgozzák fel. Következésképpen lehet, hogy az egyes szerzők írásairól kevés érdemi bírálatot, reflexiót tudunk összegyűjteni, de az írónőkről *en bloc* – pusztán a XIX. századból – temérdek anyag szakad ránk. A hol aggódó, hol fegyvelmező, hol atyaián elnéző vélemények újságíróktól, literátoroktól, tanároktól, papoktól, tudósoktól

származtak, valamint Virginia Woolffal szólva olyan férfiktól, akik annyi szakképesítéssel bírtak csupán, hogy nem nők voltak.⁶ Mielőtt a különböző nemi sztereotípiák és általánosítások egymásra komposztálódott rétegeibe vesznénk, érdemes emlékeztetnünk idén iránymutatásul Borgos Anna és Szilágyi Judit tézisére: „A női szerzőket nem elsősorban a biológiai nemük vagy írásmódjuk kapcsolja össze, hanem kulturális pozíciójuk, saját viszonyuk az irodalmi és történelmi tradíciókhoz.”⁷ Ebből kifolyólag egy XIX. századi női szerző monográfiájában nehezen megkerülhető a nőiséghez mint társadalmi-kulturális konstrukcióhoz való viszony megragadása. (Egy férfi szerző tárgyalásakor nem szokás faggatni férfiaságát/férfiségét, noha több külföldi és néhány hazai kutatás ennek eredményes voltát bizonyítja). Lényeges pont a megfelelő terminológia kiválasztása, indoklása, mivel az *író*, *női író*, *nőíró* elnevezésekkel kapcsolatban még nem alakult ki konszenzus a magyar szakirodalomban, mindegyik mellett és ellen egyaránt szólnak érvek.⁸ Hogy melyik mellett döntünk, összefügg az adott életművel, szándékunkkal, a választott elméleti kerettel is. Célszerű tisztázni *nőirodalom*, *női hang*, *női tapasztalat* alatt mi mit értünk, mit értettek akkor és ez hogyan befolyásolta az egyes alkotók önképét, kritikai recepcióját, publikációs gyakorlatát, témaválasztását, stílusát. A hazai feminista irodalomkritika az angolszász elméleteket közvetítve, azokat továbbgondolva és a helyi sajátosságokra adaptálva kínál hasznos fogódzókat, elemző szempontokat a körültekintő tisztázó munkához.⁹ A Wohl nővérek esetében Rita Felski modernség-elképzelését vettem alapul, miszerint a nők emancipációs harcainak összességét mintegy fonótták össze a modernizáció folyamataival.¹⁰ Az általa választott módszertan a hibriditás és kultúra-alapú értelmezésben ragadja meg a modernséget, ami azért bizonyul gyümölcsözőnek, mert ezáltal kikerülhetővé válik mind a monolitikus felfogás, mind a bináris oppozíció: „alacsony” kontra „magas” kultúra, „maszkulin” kontra „feminin”, „privát” kontra „publikus”. Helyette a folyamatszerűsége, keresztteződésekre, találkozásokra összpontosít.

A nők szerzői státusza nemük miatt vita tárgyát képezte, legitimációra szorult a nyilvánosság előtt, ami kihatott a beszédpozíció megszerzésének stratégiáira, a szerzői névhasználat problematikájára.¹¹ Voltak, akik a fiatal, érzékeny lány képét felöltve női keresztnévvel, illetve keresztnevükön publikáltak, ami a pálya során módosulhatott: Atalából egyszer csak Kisfaludy Atala, Flórától Majthényi Flóra lett. Előfordult jelképes név, mint a századvég dekadens képzeletvilágába illő, ám szubverzív vonásoktól sem mentes Satanela (Spiegler Bella). Mások a feleség tiszteletreméltó szerepéhez nyúltak, és férjezett nevüket viselték, mint az erdélyi nagyszonyi hagyományt felelevenítő Gyarmathy Zsigáné. Beniczky Bajza Lenkénél a kettős vezetőknév egyaránt emlékeztet a férj (Beniczky Ferenc) közéleti pozíciójára és az apa (Bajza József) irodalmi

örökségére és kultuszára. Megint mások férfinévvel választottak, mint Beksics Gusztávné (Bogdanovics György) vagy Vay Sarolta/Vay Sándor, bár az angol nyelvterülethez képest nálunk kevésbé éltek ezzel az eljárással.¹² További differenciálódást figyelhetünk meg az egyes műfajok szerint, hiszen más szerzőiséget működtet egy vers, egy tárca, egy regény vagy egy illemtankönyv. Maga az író is megkülönböztette pszeudonimek révén tevékenységeit, ahogy Wohl Janka saját névvel tette közzé verseit, Zichy Camillaként regényfordításait, Egy nagyvilági hölgyként jegyezte életmód-cikkeit és -köteteit.

Nyilván a XIX. századi férfiak szerzői státusza, illetve névhasználata sem homogén, nem egyértelmű, nem mindig magától értetődő, de a nőkollégáinknál annyiban más a helyzet, hogy nemük miatt *ab ovo* folyamatosan megkérdőjelezték írói megszólalásuk jogát, hitelét, így azt valamilyen módon legitimálniuk kellett. Például a XIX. század derekán jelentkező nőköltők versesköteteikben általában kívül helyezték magukat a hivatalos irodalmi intézményrendszeren. A dalok forrását – mintegy védekezve – felső erőnek tulajdonítják, legyen az a természet, az ég vagy az érzelem, aminek a szerző engedelmessége, közvetítőként működik. Ösztönösségre hivatkoznak, szerénységre, a versírás önkéntelenségére, és kevésbé a mesterségére. Mindazonáltal az irodalmon kívüliség hangsúlyozása szintén költői szerepként funkcionál, hiszen a sajtóközlések, a kötetbe rendezés, a kiadói ügyintézés, a kritikai fogadtatás, valamint a szövegekbe illesztett irodalmi referenciák – megszólítások, mottók, intertextuális betétek, hommage-ok,

6 ■ Woolf: *Saját szoba*, 38–39. old.

7 ■ Borgos Anna – Szilágyi Judit: *Nőírók és íróknők: Irodalmi és női szerepek a Nyugatban*, Noran, Bp., 2011. 7. old.

8 ■ A Wohl nővérekhez kötődő kutatásaimban és itt is többnyire a *női szerző* és *nőíró* kifejezéseket használom, amelyeknél a *nő(i)* történelmi, azaz időben és térben változó fogalmat jelöl. Tehát nem értékítéletre vagy homogenizáló szándéokra, hanem a szerző társadalmi nemére utal.

9 ■ Például lásd *Helikon*, 1994/4. sz. (Feminista nézőpont az irodalomtudományban, szerk. Kádár Judit); Séllei Nóra: *Mért félünk a farkastól: Feminista irodalomszemlélet itt és most*. Kosuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007; Horváth Györgyi: *Nőidő: A történelmi narratíva szerepe a feminista irodalomtudományban*, Kijárát, Bp., 2007.

10 ■ Rita Felski: *A modernitás és a feminizmus* [1995], ford. Séllei Nóra, in: *A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel*, szerk. Séllei Nóra, Csokonai, Debrecen, 2006. 21–55. old.; Felski *The Gender of Modernity* (1995) című könyvéből további fejezetek magyarul: Rita Felski: *A modernség mítoszai*, ford. Horváth Györgyi, és *A maszkulinitás álcázása: A femininné tett írás*, ford. Harka Éva – Horváth Györgyi *Kalligram*, 2002. 9. szám (*A modernség neve*, szerk. Horváth Györgyi), 9–18. és 30–54. old.

11 ■ Korábbi, XIX. század eleji példa a kritikairás terén Fekete Norbert: *Női néven nőként bírálni: A beszédpozíció megszerzésének problémái* Takáts Éva kritikai fellépésekor, in: *Nőszervezők a 19. században: Lehetőségek és korlátok*, szerk. Török Zsuzsa. recitii, Bp., 2019. 31–46. old.

12 ■ Vay Sarolta/Vay Sándor rendhagyó esetéről bővebben lásd Török Zsuzsa: *A férfiruhás író: Vay Sarolta/Sándor és az átöltözés társadalomtörténete, Irodalomtörténet*, 2014. 4. szám, 466–484. old.

13 ■ Sárjai Szabó Kata: *Normakövető női emancipáció: A konzervatív nőmozgalom Magyarországon a 19. század végén*, 20.

parafrazisok, allúziók – éppen ennek ellenkezőjéről tanúskodnak. Az elődökkel, a férfi kortársakkal és egymással párbeszédbe elegyedve, lírájukon keresztül éppenséggel magukat is elhelyezték az írók közösségében. Az írói megszólalás módja, keretezése, a beszédpozíció megszerzése és megtartása azonban nemcsak életutanként, műfajként, hanem korszakokként is változott, összefüggött a nők társadalmi mozgásterének és az arról folytatott diskurzusoknak az alakulásával. Itt érdemes visszautalni a nőirodalom és a nőemancipációs törekvések közötti kapcsolatot újragondolására vagy legalábbis óvatos vizsgálatára: persze, egymást erősítő folyamatokról van szó, de ajánlatos bonyolultabb viszony- és hatásrendszerrel számolni (lásd a konzervatív nőmozgalmak szerepét).¹³

A monográfiáirás elavultságát firtató rendszer-váltás utáni évtizedekben megfogalmazott aggályok közepette a műfaj köszöni, jól van.¹⁴ Ahogy Kálmán C. György meggyőzően rámutatott, az adatgyűjtő, minden új értelmezéstől ódzkodó pozitivistá hagyomány képzetének a távolítása, a nagy elbeszélések, az egységbe foglalható életút és életmű iránti kétely dacára a monográfiákra ma is szükség van abban az értelemben, hogy az irodalomtörténész egy írói életművet számba vesz.¹⁵ Az egyre-másra születő munkák a műfaj létjogosultságáról, irodalomtörténet-szi ambícióról, kiadói és olvasói igényről árulkodnak, amellett, hogy a monográfia szemléletileg frissült, diverzifikálódott a kurrens elméletek mentén. Tehát monográfia helyett inkább monográfiatípusokról beszélhetünk. A különböző megközelítések (biografikus, műközpontú vagy korszaktörténeti) célja vala-

milyen összegzést adni az írói pályáról az addigi irodalomtörténeti eredmények alapján. Pragmatikus, ugyanakkor elméleti hozadékkal jár. Míg a „laikus” olvasó számára olyan kézikönyv, amelyben mindent megtalálhat kedves szerzőjéről, hogy melyik évben mit csinált, ez vagy az az írása milyen jelentéseket mozgat, addig az irodalomtudomány képviselői számára a diszciplína aktuális fejleményeiről, az adott szövegekhez és szerzőkhöz kötődő tudásanyagáról, annak gyarapodásáról és (újra)rendezési elveiről ad számot.¹⁶ Egyetértően idézhetjük Kálmán C. György megállapítását, hogy a jó monográfia főleg a monográfus kérdéseinek múlik, egyáltalán azon, hogy kérdezzen. A XIX. századi női szerzők tárgyalása esetében különös jelentőséggel bírnak a kérdések, tudniillik mintha csak azok volnának. Hogyan összegezzünk egy életművet, amelyről minimális konszenzusos tudás sincs? Elmesélni egy pályát éves bontásban, holott a főbb évszámok is bizonytalanok. Olvasónak kedves szerző? Hiszen sosem hallott róla korábban. Útmutató a művek értelmezéséhez? Jóllehet azok bajosan hozzáférhetőek, keletkezési körülményeiket homály fedi, nincs kézirat vagy nem jelentek meg nyomtatásban. És a kérdések sora még hosszan folytatható.

A női szerzők életművének rekonstrukcióját, közvetítését adatszegénység, hiányzó alapkutatások, felátatlan források nehezítik. Ez összefügg hagyatékok gondozásának kérdésével, a tárgyi és szellemi örökségük szétszóródásával. Tehát az olyan monografikus műveletek, mint az életrajz, a karrier, a munkásság és a recepció bemutatása, elemzése nem mindegyik XIX. századi női szerző esetében és nem egyenlő mértékben lehetséges: valakinél nincs utóélet, valakinél gyér a korabeli fogadtatás, valakinél lappang a kézirat anyag, valakinél a pályán következtek be törések... Az adatgyűjtés a levéltárakban, más archívumokban elengedhetetlen és releváns, sőt a szükséges alapkutatások nemcsak az illetőt, hanem a korszakot is érintik. Például Wohl Stefánia meseközetének értékelése felveti viszonyát a hazai gyerekirodalomhoz, aminek vizsgálatát, valamint elhelyezését a XIX–XX. századi magyar gyerekkönyvkiadásban akadályozza, hogy a gyerekirodalom története és szélesebb társadalmi, esztétikai, intézménytörténeti, kulturális és könyvpiaci kontextusa mindmáig megíratlan.¹⁷ Czóbel Minka modernségének láthatóvá és tanulmányozhatóvá tétele magával vonja az itthon marginálisnak elkönyvelt szimbolista-dekadens törekvések szakirodalmi megítélésének felülbírálatát. A klasszikus modernség hazai elbeszélésében való elhelyezésük azért sem egyszerű, mivel, ahogy Bednatics Gábor megjegyzi, e fogalom megalkotásánál a *Nyugat* első nemzedékét vették figyelembe.¹⁸ A több irányból megélnékelő kutatások fényében azonban kirajzolódott Czóbel lírájának és prózájának kapcsolódási pontjai a *modernitással*: az esztétizmus, az intermedialitás (szöveg-kép-hang egymásba íródása), a szubjektivitás, a nyelvhez való viszony és az időkezelés felől fedezik fel és olvassák újra műveit.¹⁹

század elején, *Replika*, 2014. 1–2. szám, 85–106. old. Az emancipáció és a feminizmus fogalmainak XIX. századra való visszavetítéséből adódó problémákról lásd Bozsoki Petra: „A magyar feminizmus úttörője”? Kánya Emília a kulturális emlékezetben, *Literatura*, 2019. 1. szám, 33–51. old.

14 ■ Lengyel Imre Zsolt: Egy szerény monográfia (Hites Sándor: *Karátson Endre*). *Jelenkor*, 2012. 4. szám, 431. old.

15 ■ Kálmán C. György: *Ex Libris, Élet és Irodalom*, 2000. 29. szám, 17. old.

16 ■ Uo.

17 ■ Erről bővebben lásd Hermann Zoltán: Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez, in: *Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán – Mészáros Márton – Szekeres Nikolett. FISZ, Bp., 2017. 15–31. old.

18 ■ Bednatics Gábor: *Kerülőutak és zsákutcák. A modern magyar líra kezdetei*. Ráció, Bp., 2009. 7–8. old.

19 ■ S. Varga Pál: A vágytalan boldogság költője (Czóbel Minka költői világképéről). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1994. 1. szám, 32–51. old.; Takács Judit: A szubjektum problémája Czóbel Minka lírájában. *Irodalomtörténet*, 2000. 3. szám, 435–461. old.; Bednatics Gábor: „Költői” képek. Adalékok két zárvány-szerű századfordulós életműhöz. In: *Az esztétikai tapasztalat medialitása*, szerk. Kulcsár-Szabó Zoltán – Szirák Péter. Ráció, Bp., 2004, 240–260. old.; Földes Györgyi: A festményváson szálai (Szövegszerűség és képszerűség Czóbel Minka Pókhálok című novellájában). *Alföld*, 2009. 6. szám, 46–54. old.; Menyhért Anna: *Női irodalmi hagyomány*. Napvilág, Bp., 2013. 99–147. old.; Kapus Erika: Idősíkok és átjárók Czóbel Minka műveiben, in: *Az idő alakzatai és időtapasztalat a magyarságtudományokban: A doktoriskolák V. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának előadásai*, szerk. Bene Sándor – Dobos István. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Bp., 2017, 186–202. old.

Mindez számos kihívás elé állítja a kutatót, egyszerre több mindent kell elvégeznie, mivel korábbi szakmunkák helyett többnyire régi, szűkszavú lexikon-szócikkekre, nekrológokra, kétes hitelű, a *nőiséget* allegorizáló cikkekre, méltatásokra támaszkodhat. Az összesedés és összefoglalás, az adatgyűjtés és értelmezés, az olvasás és újraolvasás egymásba csúszik. Különösen fontos feladat az életrajz elkészítése: összebogarászni, összeegyeztetni, pontosítani, ellenőrizni, csoportosítani az adatokat, hogy láthatóvá váljanak az életesemények, a szakmai fordulópontok, az alkotói periódusok, egyszóval az életmű alakulásának biográfikus háttere. Például Török Zsuzsa levéltári kutatásainak köszönhetően derült fény a Wohl nővérek valódi születési adataira, ugyanis a lexikon-szócikkekkel ellentétben Janka nem 1846-ban, hanem 1843. február 26-án, Stefánia nem 1848-ban, hanem 1846. március 24-én született.²⁰ Így az irodalomba való belépés mozzanata más fénytörésbe került: fiatalon, de nem annyira fiatalon léptek a közönség elé első kötetekkel. A kutatás előrehaladtával az ember táblázatokat, publikációs listákat, idővonalakat gyárt, közben ezek és a szövegekkel való ismerkedés alapján keresi a megfelelő kérdéseket, amelyek egyrészt a monográfia gondolatmenetét vezetik, másrészt a leendő olvasók érdeklődését lebilincselik. Miként ragadható meg az adott női szerző életműve, honnét érdekes, honnét egyedi és honnét általános? A figyelem fenntartását szolgálhatja a lépték változtatása amiatt, hogy nem zoomolhatunk folyamatosan az életműre, mert az olvasó nem tudja azt hova csatolni előzetes tudás nélkül. Ezért szélesíteni kell a látószögön, megmutatni a közeget, a közzel való interakciókat, vagyis az életművet újra-huzalozni a korával. A mikro és makro kiegyensúlyozott alkalmazása plasztikusan rajzolja ki szerzőnk alakját. Mindemellett a nőknél az egységes pályáiv kontúrozása gyakran problematikus (nyilván bizonyos férfi írónál is), ugyanakkor egy monográfia is képes átfogni és felmutatni a cezúrákat, az inkoherenciát, a sokféleséget, az egyes tevékenységek közötti átjárásokat.

Rákai Orsolya arra emlékeztet, hogy a monográfiának elsődleges, kiinduló tájékozódási pontként sajátos kettős jellege van: az alap és annak megkérdőjelezése. Egyrészt felöleli és elrendezi a műveket meghatározott szempont szerint, másrészt további értelmezések felé nyit.²¹ Az elfelejtett életművek általában zárványszerűnek tűnnek, elsősorban az információhiány miatt. Ezért szükséges láthatóvá tenni azokat a szájakat, amelyekkel a korhoz, a kortársakhoz (férfiakhoz és nőkhöz) kapcsolódtak, illetve azokat, amelyek a mához vezetnek. Nem véletlen, hogy a női szerzőkkel foglalkozó munkáknál domináns a tudományköziség, azon belül a társadalomtörténet, a mikrotörténet, az újhistorizmus, az antropológia, a média- és a kultúratudomány szempontjainak vegyítése. Az ego-dokumentumok szerepe felértékelődik, az írásbeliség gyakorlatai, a privát

és nyilvános íráshasználatok dokumentumai előtérbe kerülnek: naplók, levelek mellett háztartási feljegyzésekre vetett strófák, ételleírások, lapkivágat-gyűjtemények (*scrapbook*), emlékalbumok.²² Olyan irodalmi határterületekre terjednek ki a vizsgálódások, mint az útirajzok, a gyerekkönyvek, a divatlevelek, a szakácskönyvek, a tanácsadó kiadványok. A XIX. századi női szerzők munkásságának tanulmányozása a bevett irodalmi evidenciák, hierarchiák, kategóriák (műfajok, műnemek, definíciók) ama fiókszerűt bontja meg, amely a pozitívizmus igazi öröksége, nem az információ. Azért bizonyul gyümölcsözőnek, mert az irodalom létmódjáról, az íráshasználatról, a médiumok kereszteződéséről, a nyelv interakcióiról gondolkodtat el. Ugyanakkor érdemes megőrizni a dialogikus viszonyt, hogy a bemutatott szerző ne csak illusztráció legyen, egy csoportkép tagja, hanem cselekvőként mutakozzon meg. Hogyan élt értelmiségiként, íróként, miképpen alakult a pályája nő- és férfitársaihoz képest? A korabeli irodalom milyen kereteket biztosított a nők számára, hogyan illeszkedett ezen keretekbe, hogyan alakított rajtuk, milyen módon hozott létre önálló életművet, mit őrzött meg, mit vitt tovább?

Mindez összefügg az írói professzionalizációval: ki mikor miért számított írónak, és ebben hogyan működött közre a publikálás–pénzkereset–szervezeti keret aránya.²³ A korabeli hivatalos irodalmi intézményrendszer viszonyulása a nők szellemi teljesítményeihez bonyolult kérdés abból a szempontból,

20 ■ Török Zsuzsa: A Wohl nővérek keresztvíz alatt. Két protesztáns zsidó írói életpálya kezdete, *Századvég*. 2013. 2. szám, 41–58. old.

21 ■ Rákai Orsolya: Sztereográfiák: Műfaji töprengés egy kortárs „szerzői monográfia”-sorozaton. *BUKSZ* 15 (2003), 2. szám, 133–141. old.

22 ■ Gyimesi Emese: *Szendrey Júlia irodalmi pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok*. Ráció, Bp., 2021. 122–123; Domokos Mariann: Kéziratok ételleírások a 19. században: egy sajtós női szöveg- és forrástípus. In: *A női íráshasználat és kéziratok kultúra a hosszú 19. században*, szerk. Török Zsuzsa. reciti, Bp., 2022. 75–98. old.; Mlakár Zsófia: Hermann Ottóné Borosnyay Kamilla ollója: Publikációs gyakorlat és lapkivágatok. *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920*. szerk. Török Zsuzsa. reciti, Bp., 2020. 273–296. old.; Csapodiné Gárdonyi Klára: Wohl Janka emlékalbuma. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958*. Bp., 1959, 247–257. old.

23 ■ T. Szabó Levente: A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete. *Korunk*, 2008. 5. szám, 104–115. old.; T. Szabó Levente: Az irodalmi hivatásosodás és az írói szolidaritás új formái a 19. század közepén: a Magyar Írói Segélyegylet esete. *Irodalomtörténet*, 2008. 3. szám, 347–377. old.

24 ■ Török Zsuzsa: Bevezető, in: *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920*, szerk. Török Zsuzsa. reciti, Bp., 2020, 9. old.

25 ■ Írók sírjai. *Fővárosi Lapok*, 1889. nov. 14., 2319. old.

26 ■ Kisfaludy Atala (1836–1911). *Divat Szalon*, 1911. márc. 1., 28. old.

27 ■ *Szendrey Júlia összes verse*, s. a. r. Gyimesi Emese. Kortárs, Bp., 2018; *Szendrey Júlia elbeszélései és meséi*, s. a. r. Gyimesi Emese. Szendrey Júlia-kutatás, Bp., 2021.

28 ■ Rákai: Sztereográfiák, 140–141. old.

29 ■ Zsadányi Edit: „Bazsal, rezedá meg kisasszonycipő”: *Kulturális másság feminista kritikai értelmezésben*. Balassi, Bp., 2017. 9–10. old.

hogy számításba vették-e a nőket olyan íróként, akinek az életművét szintén ápolni, továbbörökíteni kell. Ha szervezeti szinten nézzük a nők jelenlétét, akkor jól látható, hogy az akadémiai bizottságok vagy az íróárságok a XIX. század folyamán javarészt összezártak előttük. Tisztségviselőként való megválasztásuk lehetetlennek, csatlakozásuk a tagsághoz kivételnek tűnt. Ugyanakkor a nők közreműködésének és elismerésének időben változó, számos differenciálódó formája az irodalmi intézményrendszerben (díjak, ösztöndíjak, megbízások, mecénási szerep stb.) átfogó feltárára vár. A nők helyének és szerepének vizsgálatához az irodalmárok szakmai csoportidentitás-tudatának kialakulásában egyelőre szintén nem állnak rendelkezésre alapvető kutatások. Annyi azonban előre bocsátható, hogy a női szerzők hívtasodása folyamatosan zajlott, és érvényesülésük-nél kevesebb lehetőséggel számolhattak szervezeti szinten, mint férfítársaik. Viszont azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a szakmabeliséget különböző határfokkal több csatorna is szolgálta, amelyek eltérő mértékben, de mindkét nem képviselőit megszólították. Ilyen volt mindenekelőtt a sajtó.²⁴ Említhető még a szalon, az irodalomkritikai diskusszió, a paródia/karikatúra, a piacosodás (kiadói struktúra) vagy éppen a gyász. Wohl Stefánia sírhelyéért a család százötven forintot fizetett, ennek visszatérítését kérvényezte Falk Miksa vezetésével egy írókból álló küldöttség Kamermayer Károlynál, Budapest akkori polgármesterénél, aki az elhunyt irodalmi működésére tekintettel ezt el is rendelte.²⁵ Az epizód rámutat az írói teljesítmény visszamenőleges elismerésére, más szóval az irodalmi profeszionalizáció folyamatszerűségére, ami nem áll le az illető halálával, hanem utána is, újra meg újra megerősítésre szorul intézményeken, a szakma képviselőin, köztük a monográfiáinak keresztül.

1911-ben a *Divat Szalon* nekrológia Kisfaludy Atalát a magyar irodalom legnagyobb írónőjének tekinti, és munkásságából a *Rajzok* című kötetét (1879) emeli ki: „Az irodalmi társaságok koszorút küldtek a koporsójára, a lapok még egyszer utoljára megemlégtettek, hogy úgy verseit, mint prózai dolgozatait finom ízlés, könnyűség és eredetiség jellemezte [...] De a *Rajzokat* nem földelhették el vele, nem koszorúzhatták meg ilyenféleképpen és ez a csodaszép könyv legalább a múzeumban elmondja a többi ócska könyvnek, hogy a magyaroknak is volt igazi írónőjük valamikor.”²⁶ Az idézet arra hívja fel a figyelmet, hogy nem elég önmagában a szöveg, ha nem adják ki újra. Nem elég, hogy a könyv fennmarad múzeumban vagy könyvtárban, ha nincs szabadpolcon, raktárban hever, ráadásul kora és állapota miatt nem is kölcsönözhető, csak helyben olvasható. A dinamikusan fejlődő digitalizációnak köszönhetően ugyan egyre több minden elérhető online archívumokban (nevezetesen a *Rajzok* a Magyar Elektronikus Könyvtár oldalán), de még így is a női szerzők kötetének, sajtópublikációinak felmérésekor elkerülhetetlen a mikrofilmek

forogatása vagy a raktári kérések procedúrája. De van, amikor a kéziratos és nyomtatott forrásokon nyugvó kutatómunka meghozza gyümölcsét, és a „szavak muzsikája” szélesebb körhöz eljut, lásd Szendrey Júlia írásainak szövegkiadásait.²⁷ Ha a XIX. századi magyar irodalomból mondani kell női szerzőt, akkor ma már sokan rávágják az ő nevét.

A szabadpolcos állomány természetesen tükrözi a recepció, a kánon alakulását. A kánon neuralgikus terület: az ismeretlen író(nő)t beletegyük-e vagy sem, mint valami véges úrtartalmú kosárba. Azáltal, hogy foglalkozunk vele, úgyis a szakmai diskurzus részévé tesszük. Másfelől talán szerencsésebb a kánont mozgásban lévő, különböző nézőpontok mentén folyamatosan átrendeződő rendszerként felfogni. Sőt nem is annyira kánonról, sokkal inkább kánonok szövődéseiről beszélhetünk. Rákai Orsolya éles megfigyelése, hogy ezt a típusú heterogenitást mintha nehezen tolerálná az egységesítésre törekvő hazai irodalomtörténet. Pedig lehetne másként: „elképzeltető itt, most, nálunk, egy nyitott, nem lineáris, a potenciális történetek mátrixaként létező, aktuális történetekké sűrűsödni képes irodalomtörténet, melynek középpont nélküli labirintussá gabalyodó útjai mögött nem egy térkép sejlik fel, hanem tér-képek tömege.”²⁸ Amikor elfeledett (női) szerzővel, szerzőkkel foglalkozik az ember, szüntelenül nekiszegez a kérdést, hogy (elég) jó-e? Zsádányi Edit a kérdés félrevezető mivolta mellett érvel, és olyan választ kínál, amely segít új vágányra terelni a gondolkodást: „A »ki tekinthető jó írónőnek, és ki nem?« kérdések felvetése helyett tehát egy másik szemléletet javaslok. Meglátásom szerint azt érdemes vizsgálni, hogy a női szerzők mit tettek hozzá a magyar irodalomhoz és kultúrához”.²⁹ A női szerzők vizsgálata diszciplínánk szempontjainak és módszereinek át- és újragondolására ösztönöz, amellyel, hogy olvasási móddal és olvasásgyakorlattal egészül ki. Az előzetes ismeretek, vélemények hiánya ráébreszt, hogy a szöveg nem magától értetődő: figyelmet, türelmet, erőfeszítést kíván, de kaland is, jóleső szellemi izgalom. Érdemes időt szánni az adott életmű önértékeinek mérlegelésére, a szövegek elemzésére, elhelyezésére a líra- és prózatörténetben. Azaz az életút társadalmi-kulturális koordinátáinak meghatározásán túl rávilágítani a férfi és női író-társakkal való szellemi párbeszédre, szövegvilágaik találkozási pontjaira, továbbá a versekben, elbeszélésekben rejlő „szavak muzsikáját” kihangosítani a mai laikus és hivatalos olvasóknak. A Wohl nővérek vagy Csöbél Minka munkássága arra int, hogy a magyar modernséget ne lineárisan képzeljük el, hanem több szálon futó, egymással versengő, egymással kölcsönhatásban álló folyamatok, aktorok és fórumok dinamikus együttesének. Virginia Woolf óta tudjuk, hogy a zavartalan szellemi munka biztosításához kell a saját szoba. Mindazonáltal az írás az individuális tevékenységen kívül közösségi tevékenység, társadalmi, társasági jelenlét is: a nők írói működésének

nyomait ott találjuk a kéziratos és nyomtatott kultúra különböző szintjein, az irodalmi kapcsolatrendszer különböző csomópontjaiban.

Az látható, hogy az utóbbi időben megnövekedett a közönség igénye és érdeklődése a múlt fiktív, illetve valóban létezett női hősei iránt. Erre enged következtetni a tematikus lapszámok, tévéműsorok, városi séták, filmek, sorozatok, köztéri akciók népszerűsége. A XIX. századi női szerzők életművének megnyitására és értelmezésére összpontosító irodalomtörténeti kutatások szintén felerősödtek. A felismerés, hogy a hiány felelőlegesen újratermeli a hiányt, ami körültekintő feldolgozást követel és továbblépést jelent az irodalom egésze szempontjából is. Ahhoz, hogy érdemben beszélhessünk az írói professzionalizációról, megkerülhetetlenek a nők. Ugyanígy nem beszélhetünk XIX. századi sajtóról a nők részvétele nélkül. A XIX. századi líra vagy

epika formálódásából szintén kihagyhatatlan a női szerzők tevékenysége. Irodalmi pályájuk és műveik – a férfiakéhoz hasonlóan – nem magukban, hanem kölcsönhatásban állnak férfi és női példaképekkel, férfi és női mentorokkal, férfi és női kortársakkal. Nem egy alá-, illetve mellérendelt elbeszélés tárgyai, hanem az irodalom történetének integráns szereplői. Viszont a raktárból a szabadpolcra helyezés, más szóval az újraolvasás aktusa sem egyszeri alkalom, sem nem egyszemélyes munka, hanem folyamat, amiben többen is részt vállalnak. A monográfiák, kritikai életrajzok, pályaképek, íróportrék, szövegelemzések és szövegkiadások révén a róluk őrzött tudás pontosítása és bővítése segít megismerni a női szerzők sokféleségét, a különböző életeteket, alkotói törekvéseket, szövegeket, minél több szöveget. Hiszen az irodalom olyan szellemi örökség, amelyet nők és férfiak hagyat ránk. □

HETILAP A MŰVELT MAGYAR HÖLGYEK SZÁMÁRA.

Jenő Szűcs: The Historical Construction of National Consciousness

Selected Writings, edited by Gábor Klaniczay, Balázs Trencsényi and Gábor Gyáni. Central European University Press, Bp. – Vienna – New York, 2022. 354 old., \$105.00

Ha címet kellene adni e recenzióknak, az lenne, hogy „Teoretikus elemek Szűcs Jenő történetírói munkásságában” – parafrázisa azon hét, mára klasszikussá vált tanulmány egyikének, amelyek többsége most első ízben jelent meg angol nyelven, a szerkesztők remek, Szűcs munkásságát kontextusba helyező bevezető tanulmánya, hasznos jegyzetapparátus és a szerző műveinek bibliográfiája kíséretében. Az írások legtöbbször (ahogy arról a kötet címe tudósít) „a nemzeti tudat történeti konstruálásának” témájával foglalkozik, abban a modorban, ahogyan azt az annak kutatását ma is meghatározó tudósoktól – Hobsbawm, Gellner, Anderson – ismerjük, igaz, Szűcs akkor írta őket, amikor az általuk kidolgozott keret még nem állt rendelkezésre. A kötet emellett friss fordításban tartalmazza Szűcs híres hozzájárulását az 1980-as évek Közép-Európa vitájához, az Európa három történeti régiójának hosszú időtartamú strukturális fejlődését feldolgozó nagyívű „vázlatot”.

Felmerülhet a kérdés, vajon mi a célja e munkák nemzetközi közönség számára történő újrakiadásának mintegy két emberöltővel az eredeti megjelenésüket követően. Erre a kérdésre van egy szűkebb és egy általánosabb

válasz. Az előbbi az, hogy az általuk firtatott kérdések éppen olyan égetőek a 2020-as évek Magyarországon, és talán nagyobb léptékben is, mint az 1960-1980-as években. A nemzetfogalmak problémája, szoros összefüggésben a „hová tartozunk” az Európa/Oriens, Nyugat/Kelet törésvonalon kérdésével, továbbra is velünk vannak – talán jobban, mint valaha, ha meggondoljuk a 2010 óta létrejött, közpénzből bőkezűen támogatott új kutatóintézetekben futtatott témákat és megközelítéseket. E szövegek jelentősége azonban messze túlmutat Szűcs igen összetett válaszáinak lényegén, melynek sarkalatos pontjai a csoporttudat premodern és modern formái közötti diszkontinuitás, azok konstruált jellege, valamint (minden ellentmondásosság és időbeli hullámzás ellenére) a közép-európai strukturális fejlődés alapvetően nyugatias tendenciája. A kötet azért fontos, mert Szűcs írásai példát mutatnak arra, mik a lehetőségei a tisztességes, kompromisszummentes történeti munkának az efféle kérdések feltárására úgy, hogy ezt a „prezentizmustól” való éppen megfelelő távolságtartásra használja fel. Mint tudjuk, a történelem nem „a múlt” („ahogyan az valójában volt” – hogy egy másik, jóval régebbi klasszikust idézzünk), hanem a jelenhez szóló múlt – az, ahogyan „jelen” van benne. A történész azonban úgy ragadja meg a jelenben a múltat, hogy meggondolja és megérti annak „múltságát”, kontextus-függő mivoltát, különbözőségét. Szűcs megalkuvást nem ismerően, a történettudomány legszigorúbb elveit és eljárásait alkalmazva ragaszkodott a múlt e „múltságához”, bírálta az anakronizmust és a jelen normáinak, diskurzusának történeti jelenségekre való ráerőltetését. Makulátlanul tisztességes volt abbéli törekvésében, hogy a korabeli közéletet hevesen izgató kérdéseket fegyelmetlenül tudományos nézőpontból közelítsen meg, s így fogalmazzon meg olyan gondolatokat, amelyek elkerülhetetlen természetességgel kerültek bele közéleti viták örvényébe. Munkásságát egyfajta erőlködésmentes érvényesség jellemzi: tudományos szövegei úgy rezonáltak saját jelenével, hogy ehhez semmi szüksége nem volt külön erőfeszítésre.

Ez részben annak volt köszönhető, hogy mesterien kombinálta az aprólékos forráskutatáson alapuló történeti rekonstrukciós munkát az ambiciózus általánosítással, a nagy léptékű interpretáció és a keretalkotás igényével. Ez jellemző nemcsak a „vázlat” szót eredeti címében foglaló esszére (*The Three Historical Regions*), vagy arra a tanulmányra, amelyik így kezdődik: „Az itt következő vázlat ...” („*Gentilism*”: *The Question of Barbarian Ethnic Consciousness*),¹ hanem másutt is. A kötet legelső tanulmányának („*Nationality*” and „*National Consciousness*” in the Middle Ages: *Towards the Development of a Common Conceptual Language*) első része „kizárólag a fogalmi elemzés szintjén mozog (s a történeti vizsgálat egy elkülönített második részben következik) ... [mivel] a középkor jelenséglavájának rekonstrukciója önmagában nem nyújt elegendő támpontot ahhoz, hogy a jelenségeket megbízható módon rendezzük el modern kategóriarendszerünkben” (25. old.). Szűcs következetes törekvése arra, hogy alaposan átgondolt és letisztított elméleti modellekkel dolgozzon, különösen figyelemre méltó egy olyan tudós esetében, aki egyúttal közismert volt a forráskutatás iránti szenvedélyéről és a benne mutatott könnyed járatosságáról. Szemtanúk beszámolóí szerint úgy falta az Magyar Országos Levéltárban a latin okleveleket, mint más halandó a frivol novellákat. A szerkesztők bevezetője ezt „feszültségként” jellemzi, de meglehetősen helyénvalóbb komplementaritásról beszélni.

Így aztán szoros kapcsolat állapítható meg a nemzeti tudatról szóló tanulmányok és a *Vázlat* között is. A *Teoretikus elemek* [eredetileg: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet*] *Kézai Simon Gesta Hungarorumában (1282–85)* bevezető része az „európai strukturális egység” XIII. századi kialakulásának problémáját tárgyalja. Szűcs itt tömören összefoglalja, miként szűnt meg ekkorra a nyugati királyságok és a VIII–IX. században érkezett „új barbárok” országai közötti „aszinkronitás”, s került a közép- és észak-európai társadalomszerkezet, politikai és egyházi intézményrendszer, jogi szabályozás, művelődés, szellemi élet

1 ■ A tanulmányok címét és az idézetek oldalszámait az angol kötet szerint adom meg, az idézetek szövegét azonban a *Nemzet és történelem* (Gondolat, Bp., 1984) c. kötet nyomán közlöm. Két alábbi, fontos idézet azonban nem lelhető fel az egyik tanulmány még Szűcs Jenő által átirát angol szövegének magyar megfelelőjében, ezeket itt angolul idézem, magyar fordítással.

fejlődése „szinkronba” a Nyugattal. Ugyanakkor Szűcs elismeri, hogy az utóbbira jellemző, több évszázadon át elnyúló szerves növekedés hiányában ez a fejlődés kevésbé mélyen gyökerezett, s többet köszönhetett a „szervezésnek”, azaz az uralkodók és az vezetők voluntarista intézkedéseinek. Ebből Szűcs itt is, és még inkább másutt, még nagyobb lélegzetű reflexiókhoz jut el a strukturális meghatározottság és cselekvési szabadság, a mozgástér és kényszerpálya történetirői dilemmáival kapcsolatban – amelyek, mint tudjuk, az 1970–80-as években a magyar történettudomány más jeles képviselőit is erősen foglalkoztatták.

E bevezetőre Szűcsnek ahhoz volt szüksége, hogy a tanulmány érdemi részében komparatív elemzést közöljön a nemzet, mint a történelem és a politikai közösség problémáinak Nyugat- és Közép-Európa számára közös értelmezési kerete XIII. századi kialakulásáról. Ez a kontextusa Kézai-nál a hun-magyar azonosság és folytonosság (ami annak előtte korántsem volt bevett elmélet) mint a társadalmi különbségek (hierarchia), a kormányforma és a politikai közösség újradefiniált alapzata „feltalálásának”. A nemzeti tudatról szóló tanulmányok és a *Vázlat* kapcsolódása szorosabb és kimondottabb, mint azt általában elismerjük.

Ennek megfontolása elvezet Szűcs saját „szinkronitálásának” kérdéséhez is. Melyek voltak történészi látás- és megközelítésmódjának nemzetközi tájékozódási pontjai, hol húzódott szellemi horizontja, nem csupán Anderson és mások ajánlatának, a nemzeti diskurzusok konstruktivista elemzésének „megelőlegezőjeként”, hanem a korabeli történettudomány irányzataihoz való viszonyát illetően? A szerkesztők kiemelik, hogy Szűcsnek munkahelyén, az MTA Történettudományi Intézetében Molnár Erik mint igazgató által teremtett körülmények között az 1960-as évektől hozzáférése volt a korszerű nemzetközi szakirodalomhoz. Saját módszertani elkötelezettségét illetően a *Gentilizmusban* Szűcs megállapítja, hogy „a forráskritika és a filológia e téren elsősorban a nyelvtörténet, régészet és történeti néprajz támpontjaitól ill.

analógiáitól kaphat segítséget” (92. old.), s hivatkozásokkal dokumentálható a fogalomtörténet (Otto Brunner, Reinhard Wenskus) irányában való tájékozódása. Az *Annales* hatása is szembevetendő, nem csupán Szűcs szintetizáló, interdiszciplináris törekvésében, hanem a terminológiai sajátosságokra és átalakulásokra helyezett hangsúlyában is, mely központi helyet foglal el Marc Blochnak a feudális társadalomról nyújtott értelmezésében. (Fernand Braudel előszava a *Vázlat* francia kiadásához annak a jeleként fogható fel, hogy a megközelítésmód e rokonsága nem került el a másik oldal figyelmét sem.)

De talán egy lépéssel messzebb is merészkedhetünk. Szűcs a kötet több írásában is ismételten felhívja a figyelmet arra, hogy azokban „eszmetörténettel”, kiváltképp „a politikai gondolkodás történetével” foglalkozik. Fontos, hogy – akár a terület több jeles korabeli művelője – azzal érvelt, hogy azt nem mint részdiszciplinát tanulmányozza, hanem megközelítésmód gyanánt alkalmazza azzal a céllal, hogy a történeti tapasztalat teljes spektrumát (új) megvilágításba helyezze. Ezt számos jellegzetes idézettel lehet illusztrálni: „we will select one of many possible approaches—specifically, the history of ideas—and focus on certain particulars ... the conception of history and social theory—in short, in the field of the transformation of political thought.” [A lehetséges megközelítések egyikét – az eszmetörténetet – választva ... olyan kérdésekre összpontosítunk, mint a történelemfelfogás és a társadalomelmélet kapcsolata – vagyis a politikai gondolkodás átalakulásának kérdése.] (*Theoretical Elements*, 116. old.) A továbbiakban Szűcs meghatározza a források vallasására alkalmas eszmetörténeti eszközöket: „a closer look at the language used by the writer to express his conceptual system provides us with the key to the problem” [A probléma megoldásához hozzásegít, ha közelebből szemügyre vesszük azt a nyelvezetet, amit a szerző saját fogalmi rendszerének kifejezésére használt.] (145. old.). Hogy teljes legyen az elméleti apparátus, a *Gentilizmusban* Szűcs elismeri, hogy „olyan rekonstrukciós kísérletről

van tehát szó, amelynek kellékei nem az egykori valóság töredékes tényei, hanem e valóság eszmei tükrözésének töredékes részelemei” (94. old.)

Szűcs megközelítésmódja e művekben emlékeztet arra, amely szerint a szövegek nyelvi performanszok: „beszédaktusok”, melyek által a szerzők szándékokat juttatnak kifejezésre, elvárt vagy megkívánt hatásokat jeleznek, s ezáltal cselekszenek. E tanulmányok a „cambridge-i iskola” stílusa szerinti nyelvi kontextualizmust juttatják az olvasó eszébe, különösen, ha meggondolja, hogy Szűcs Kézai munkájában valamiféle magyar ősi alkotmányosság alapzatára bukkan rá – valahogy úgy, ahogy az John G. A. Pocock remekművében (*The Ancient Constitution and the Feudal Law*, 1957) az angol *common law* hagyományt illetően történik. Ám Szűcs politikai eszmetörténeti művekre való hivatkozásai a Walter Ullmann vagy James Carlyle fémjelezte régivágásúbb irodalomra korlátozódnak. Talányos, hogy vajon az eszmetörténet cambridge-i irányzatának ignorálása vagy mellőzése Szűcs részéről 1970 környékén a magyar történetírás elszalasztott lehetősége volt-e.

Ha már a nyelvről beszélünk, álljon itt egy utolsó észrevétel. A bevezetőben a szerkesztők is megemlékeznek Szűcs szövegeinek nehezességéről, bonyolult szerkezetéről, s bizony e sorok írója is küzdelmet vívott velük sok évvel ezelőtt egyetemi hallgatóként. A jelen kötetben közölt angol fordítások viszont szinte kifejezetten olvasmányosak – becsületére válnak a kötet gondozóinak, beleértve a néhai Tim Wilkinsont, akinek a magyar bölcsészettudományok annyi nagyszerű angol nyelvű átültetést köszönhetnek.

Olay Csaba: Regionális és nemzeti identitás

EGY HERMENEUTIKAI MEGKÖZELÍTÉS

*L'Harmattan, Bp., 2003. 185 old.,
2990 Ft*

Az igazán érdekes művek örök és egyben aktuális kérdéseket tárgyalnak. Olay Csaba könyve a regionális és a nemzeti identitásról tökéletesen megfelel ennek a kritériumnak. Európa keleti végein a nyugati és a keleti kereszténység közötti civilizációs árokban manapság véres háború zajlik, de az emberek lakta világ más pontjain is nehéz olyan helyet találni, ahol a kollektív identitások szabta barát–ellenség-politika aktuálisan vagy potenciálisan ne torkollana háborúba.

Olay alapos filozófiai iskolázottság birtokában vág bele az identitásproblémák dzsungelébe, mely egyidős az emberrel, aki az állatokkal ellentétben nem rendelkezik a számára genetikai úton kijelölt környezet – Uexküll terminusával: az „Umwelt” – biztonságával. Az embernek a határtalan, végtelen, bizonytalan világ („Welt”) jutott, amit Lukács korai remekművében „transzcendentális hajléktalansággként” jellemezte. Olay elgondolását elővételezve, ez a heideggeri „hátborzongató idegenség” az, ami az egyes emberek életében megeshető történesek elbeszélésével megteremti a közösségi helyet, ahol élniük és halniuk kell.

A szerző a leegyszerűsítés kockázatát vállalva, két szintet megkülönböztetve vezeti végig az olvasót az identitások megértésének útján. A magasabb, elvontabb szinten a nemzeti identitást vizsgálja, az élet minden napjaihoz közelebbi szinthez a regionális identitást illeszti. A megközelítés a választott téma természetéből adódóan nem is lehet más, mint interdiszciplináris, ami az adott esetben azt jelenti, hogy a mű gerincét képező hermeneutikai és fenomenológiai alapok történeti és szociálpszichológiai kitekintésekkel egészülnek ki.

A kétféle identitás lehetséges meghatározásai által megjelölt fogalmi körön belül minden új fogalom felmerülését Olay rendkívül részletes, a téma történetében releváns szerepet betöltő szerzőkre és műveikre támaszkodó elméleti fejtegetése követi, melyekben a saját álláspontját támogató állításokat az ellenvetések tüzeiben megedzve mutatja be.

A könyv három fő részre tagolódik, melyek önmagukban is jól szerkesztett, kis fejezetekbe tördelt kerek egészek. Az első, nem véletlenül legterjedelmesebb részben a szerző a két választott identitás-szint fogalmi alapozását nyújtja: hat kis fejezetben kerít sort az alapfogalmak, köztük az identitás, a kollektív identitás, a közösség, a nemzet, a nemzeti identitás, az etnicitás, a nacionalizmus, valamint a patriotizmus fogalmának elemzésére. Az identitás élményének létrejötte és folyamatos működése szempontjából a regionális identitás szerepét emeli ki, amelybe az egyén spontán módon belenő, szemben a nemzeti identitással, melynek tudáskészletét készen kapja. E leírás igaza mellett Olay azzal érvel, hogy a regionális identitás az egyén világban elfoglalt helyének születéstől fogva jelenvaló kerete, míg a nemzeti identitás a másodlagos – iskolai és mediális közvetítéseken át ható – szocializáció során alakul ki az egyénben. E kettő ötvöződik az egyénben, és Olay végig amellet érvel, hogy nemzetről csak a nemzeti közösséget alkotó egyénekből kiindulva beszélhetünk.

A szerző bemutatja a regionális és a nemzeti identitás egymásra épülésének mechanizmusát. Biztos kézzel választja ki a zavarba ejtően bőséges szakirodalomból a legfontosabb szerzőket és elméleteket, amelyek segítenek megérteni a „Ki vagyok én?” egyszerű kérdésére adható válaszok egyszerűnek nem mondható hátterét. Egyetlen, fájó hiány, hogy meg sem említi Henri Tajfel kísérleti szociálpszichológiai úton nyert és a társadalmi kategorizációs adatok alapján megalkotott identitáselméletét, amely szerint az azonosulás pozitív érzelmi töltését az individuális és a kollektív identitás fúziója biztosítja ((Rupert Brown: *Henri Tajfel: Explorer of Identity and Difference*. Routledge, Lon-

don, 2019). Tajfel elméletének ihletője William G. Sumner szociológus volt, aki az „etnocentrizmusról” még a XIX. század végén adott leírásával elővételezte a kollektív identitások iránt a XX. század második felében jelentkező, felfokozott érdeklődést.

Olay jól tájékozódik a nemzetet mint történelmileg és kulturálisan meghatározott társadalmi nagycsoportot vizsgáló szakirodalomban. Nem tér ki a nemzeteket a „politikai” és a „kulturális” dimenzió mentén osztályozó Hans Kohn munkájára (*The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*. Macmillan, London, 1944.), valószínűleg azért, mert végig szándékolta kerüli a politikafilozófiai vonatkozásokat. Ugyanakkor árnyaltan mutatja be az egymással vitatkozó „perennialisták” és „modernisták” vitáját, amely Renan felülmúlhatatlan nemzetmeghatározásában jut nyugvópontra. Különösen fontos e rész zárófejezete, melyben Olay határozottan visszautasítja a patriotizmust a nacionalizmussal összemosisó kísérleteket, rámutatva a nemzeti közösségtől egyáltalán nem idegen liberális szerveződés realitására.

A második, a könyv egészét tekintve, legkisebb terjedelmű részben szembesíti az expresszív nemzeti identitást a regionális identitással, rámutatva, hogy az utóbbi az előbbi része és hermeneutikai támasza, mivel forrása az a hely, amelyet az egyén ismerősnek, a maga élete részének tart. Termékeny fogalom a kontrasztidentitás, melynek kifejtését megkönnyíthette volna az etnocentrizmus örökségére való hivatkozás. A saját és az idegen csoport közötti kontraszt meghaladását Olay az asszimilációban látja, ennek tárgyalását megkönnyíthette volna Alfred Schütz klasszikus tanulmányának felidézése (Az idegen. In: Hernádi Miklós [szerk.]: *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Gondolat, Bp., 1984. 405–413. old.), amelyben az idegenséget saját bőrén is megtapasztaló tudós a nem saját világba igyekvő idegen létének e ma is érvényes fenomenológiai leírását adta.

Az identitás narratív aspektusaival foglalkozó harmadik fejezet a könyv csúcspontja. Az idézett szerzők, Paul Ricoeur, Charles Taylor, Alasdair

MacIntyre megegyeznek abban, hogy mind a kollektív, mind az abba ágyazódó individuális identitás érzéséből fakadó bizonyosságot a személy és társas környezete számára egyként az időbe ágyazódó történetek adják. A narratív identitással foglalkozó filozófusok nemzetközi élvonalában van a korán elhunyt magyar filozófus, Tengelyi László (*Élettörténet és sorseselemény*. Atlantisz, Bp., 1988.), aki a krízis és a velejáró önhasadás traumatikus mozzanatában ragadta meg az elbeszélte identitáson ejtett sebet.

A kimondott beszédben vagy a leírt szavakban megnyilatkozó identitás mellett érvelő szerzők állítják Olay Csaba szembe az identitás narratív létmódját kétségbe vonó szerzők érveivel, megkülönböztetve közöttük a radikális és a félszívvel tagadókat. A radikális tagadókat nem könnyű komolyan venni, hiszen ha igazuk lenne, akkor mondataik egy-én nélküli térben keringének, amire ma a ChatGPT ad példát. A félszívvel tagadók, például Pierre Bourdieu (Pierre Bourdieu – Loïc Wacquant: *An Invitation to Reflexive Sociology*. University of Chicago Press, Chicago, 1992.) érvei nem légből kapottak. Olay is elismeri, hogy mind az egyén, mind a közösség életében számos élettörténet lehetséges, az egyes narratívák versenghetnek egymással, s nincs biztosítékunk arra, hogy kiderül, melyik az igazi.

A szerző az egyéni és a kollektív narratív identitások közötti hasonlóságokat és különbségeket listázva helyesen állapítja meg, hogy mindkét identitás-változat lényegileg a nyelvhez és az azt aktualizáló beszédhez kötött. A különbség nyilván az elbeszélés közönségét képező értelmező közösségben van, amely az egyes szám első személyű megnyilatkozások esetében időben és térben jóval szűkebb, mint a többes szám első személyt implikáló, a nemzet elköpzelt közönségét térben és időben is korlátlanul kiterjesztő megnyilatkozások címzettjei. Olay Csaba helyesen látja, hogy az egyéni és a kollektív identitás közös érzelmi gyökere a pozitív önreferencia, amire már Henri Tajfel is rámutatott, ugyanakkor megállapítja, hogy „a népre vonatkozó önértékelés és önbecsülés kóros hiánya a népre

vonatkozóan eleve nem nagyon vetődik fel” (164. old.), pedig ezt cáfoló példákra a könyv más helyén megidézt Bibó István is utalt. Az önértékelési komplexusok nemcsak egyéneket, nemzeteket is kínozhatnak.

Olay Csaba könyve nem lezárja a vitát, hanem kinyitja és összeköti az egyes társadalomtudományokban zajló identitás-diskurzust, amelynek folytatása nem mellőzhető a globalizációs folyamatok értelmezésében.

CSEPELI GYÖRGY

Draskóczy Eszter: Alvilágjárások és pokolbeli büntetések

**DANTE KOMÉDIÁJÁNAK ANTIK ÉS
KÖZÉPKORI FORRÁSAI**

Lazi, Szeged, 2022. 380 old. 2990 Ft

Dante életművének méltó elhelyezésére a magyar szellemi életben egy negyedszázaddal ezelőtt indultak bizonyos újító jellegű vállalkozások, amelyek lendülete a közelgő centenáriumot megelőző években fokozódott. Gyakoribb témája lett a doktoriskolák anyagának, megalakult a Magyar Dantisztikai Társulat, költői műveinek újabb fordításai születtek, egyre több tanulmány és könyv jelent meg róla itthon és külföldön magyar szerzők tollából, több kutató vált a hazai és nemzetközi Dante-konferenciák rendszeres résztvevőjévé. 2021-ben, halálának 700. évfordulóján – a szűkebb körű rendezvények mellett – hatnapos konferenciasorozattal tisztelegtek emléke előtt Szegeden, Budapesten és Rómában a magyar és a nemzetközi dantisztika képviselői. Az évforduló alkalmából – a konferenciák publikált anyagát is beszámítva – egy magyar és két idegen nyelvű tanulmánygyűjtemény jelent meg, két folyóirat (*Neohelicon*, *Magyar Filozófiai Szemle*) adott ki angol nyelvű Dante-számot, tíz magyar folyóiratban szerepelt Dante-blokk, és három szerző tett közzé egy-egy monografikus könyvet.

A három könyv egyike Draskóczy Eszter munkája, amely a szent szövegekben, szépirodalmi alkotásokban vagy más jellegű művekben rögzített apokaliptikus, víziók, revelációk, exemplumok, vagyis különféle túlviláglátások számbavétele mellett elsősorban a *víziókat* emeli ki és elemzi Dante főművének bizonyos előzményeként, illetve lehetséges és bizonyítható forrásaiként. 85 ókori és középkori szöveget (teljes művet vagy töredéket) tart szem előtt elvi általánosításainak kialakításakor, de mivel közelebről a Danténál kimutatott és feltételezhető hatások érdeklik, csak 15 művet elemez behatóan, és a nálunk kevésbé ismertek közül ötből közül hosszabb részleteket magyarul, illetve kettőnek a teljes szövegét közreadja. (Ezek részben saját, részben Ertl Péter, Földváry Miklós és Gyócsi Ádám fordításai.) Ez a nem fölösleges – és a nemzetközi szakirodalomban is egyedülálló – alapos dokumentátság (amely a primer irodalom legújabb kiadásait használja) szilárdan alátámasztja megállapításait, annál is inkább, mert hasonlóan gazdag és korszerű szekunder irodalom segítségével dolgozta fel őket (a bibliográfiája 20 oldalt tesz ki). Mivel Draskóczy Eszter a forráskutatást – nagyon tudatosan – lényegében a *filológia* szintjén mozogva végezte, a szükséges hermeneutika segítségével és a komparatistika nem megmerevített keretei között, csak a szükséges minimum erejéig tesz szélesebb körű megállapításokat, von le távolabbra mutató következtetéseket. Például a vízió műfaji jellemzőinek bemutatása során még a népnyelvi szépirodalmi előzmények vizsgálatakor sem kezdi tárgyalni az esztétikai színvonalbeli különbségeket köztük és a dantei szöveg között. Ezt vagy később írja meg, vagy másokra hagyja. Ilyen jellegű megállapításaiban azonban benne van az általánosabb jellegű következtetések levonásának lehetősége, ám beéri a kibontásukhoz szükséges kiindulópontok jelzésével. Ha az alábbiakban teszünk ilyenekre vonatkozó javaslatokat, nem hiányosságokat rovak fel, inkább csak emlékeztetnek a lehetőség fontosságára.

A szerző kitérte célja, hogy egyrészt tudatosítsa: az emberi létezés két

alapállapota viszonyának *egyetemes* problémáját mennyire a hagyományokra támaszkodva értelmezi mégis a másként alkotó Dante, másrészt pedig feltárja, hogyan teszi ezt a költő abban a *speciális* esetben, amikor a saját művéhez *nagyon hasonló* forrásokra támaszkodik, amelyek legjobb-jainak példászerű *egésze* mellett *sok részletüket* is felhasználhatja. Az alkotó Danténak a víziók akceptálása során döntenie kellett, hogy művészként mennyire engedje szabadon a fantáziát, ami az órá is ható látomások fő alkotóeleme, és nagyon érdekessé, sőt hatékonyá teszi őket. Dante ugyanis azt vallotta, hogy a poézis „semmi más, mint a képzelet alkotása, mely a retorika szabályait figyelembe veszi, és a zeneiségen alapul”, de azt is sietett hozzátenni, hogy a nagy költők szigorúan igazodtak a retorika követelményeihez (Dante Alighieri: A nép nyelvén való ékeesszólásról. In: *Dante összes művei* [szerk. és bev. Kardos Tibor]. Magyar Helikon, Bp., 1962. 381. old., Mezey László fordítása). Draskóczy Eszter elemzéseiből az derül ki, hogy a látókok és túlvilági utazók nemigen korlátozták fantáziájuk csapongását; a hatás kedvéért sem a témaválasztásban (*inventio*), sem a nyelvi megformálásban (*elocutio*) nem sokat törődtek a mértékartással. A víziók forrásértékének pontos megállapítása tehát sokat segíthet a másként alkotó költő *Commediája* eredetiségének tisztázásában. Az ilyen látomások és a keresztény túlvilágkép csak néhány alapvető ponton fedik egymást; az előbbieket, főleg a részleteket, lényegében profánok, olykor közönségesek. Különösen büntető funkciójuk miatt kaphattak szerepet Dante művészetében. És azt is figyelembe kell venni, hogy abban a korban más eredetiségelvárás uralkodott: a retorika mellett a tudományok és a filozófia is gazdagította, alakította a művészetet. A *Commediáját* magyarázó *Tizenharmadik episztolában* maga Dante hívja fel a figyelmet arra, hogy művének tárgyalásmódja (*modus tractandi*) során őt, a *művészetre* jellemző és őt, a *másféle* művek megírásához szükséges módszert alkalmazott; és a művészek között külön megnevezi a *költőit* (*poeticus*) és a *képzeletit* (*fictivus*), illetve a

másfélék között megemlíti a *bizonyítást* és a *példák alkalmazását* (Dante Alighieri: Tizenharmadik episztola. In: *Dante összes művei*, 509. old.). Dante olyan különleges valóságképet dolgoz ki, amely formájában az utazásos látomásokhoz hasonlít, de az övében összhangba kerül a rendkívüliség és az igazság, a csodaszzerűség ellenére minden hitelesnek tűnik fel. A látomások sokféle és bizarr kínálatából inkább részleteket tud jól kiemelni: túlvilági helyszíneket, félelmetes lényeket, büntetési módokat és -eszközöket, de másféle elemekkel társítja őket, és nagyon pontosítja a szerepüket. Az ő utazása mint keret is valószínűnek tekinthető, hiszen nem elkülönült lelke járja be a túlvilágot, hanem egész valója, nem lelki szemével lát, hanem testi érzékeivel tapasztal, értelmével reflektál. Más víziók szereplőinek általában önállósul a lelke, sőt egyeseké hangsúlyozottan ketté is válik, az arisztotelészi felfogás értelmében az *anima vegetativa* a testben marad, az *anima sensitiva* és *intellectiva* járja be a rendkívüli régiókat, fogja fel és értékeli az érzékelhetőket, majd tér vissza és számol be az elgondolkodtató látnivalókról. A testben maradt éltető lélekrész esetleg csak egy foltnak látszik, vagy olyan horog, amely nem engedi a teljes elszakadást, és biztosítja a visszatérést (például Plutarkhosz Theszpeszioszának lelki utazása során).

Draskóczy részletes ismertetéseket ad a legérdekesebb művekről, majd áttekinthető rendszerezéseket műfaji jellemzőikről, a túlviláglátó személyekről, a különleges lelkiállapotok típusairól, az utazások változatairól, az esetleges kísérőkről, a büntetések és jutalmak sokféleségéről. Végül kirajzolódik, hogy a legjelentősebb és legismertebb víziókban egyetlen szóródásban csaknem minden megvan, ami Dante főművében – sok mással szintetizálva – megtalálható. Konceptcionális szempontból, a dantei túlvilág hármasság tagolódását tekintve, főleg három műnek van modellt kínáló funkciója, amit Draskóczy Eszter is hangsúlyoz, amikor az *Aeneist* a pokol, *Mohamed lépcsőjét* a purgatórium, *Szent Pál látomását* pedig a paradicsom leginkább meghatározó előképeként is jellemzi. A

bizarr részletek, különleges hangulatok, hangsúlyozott csodaszzerűségek, a büntetések és jutalmak extremitása, a jó útra terelés pragmatikus szándéka s természetesen a túlvilág mint színtér azonban még meggyőzőbben mutatja, hogy Dante műve másféle szoros rokonságban is áll a VII. század utáni keresztény látomásokkal. A szerzőt ebben megerősíti Schelling több vonatkozásban is alapvető Dante-értelmezése. Műfaját illetően nem bonyolódik a „keresztény eposszá” vagy „teológiai regénnyé” minősítés problematikájába, hanem a keresztény középkorra jellemző vízióknak, sőt a *legnagyobb vízióknak* fogja fel Dante főművét: olyan *optimus bonus*-nak (ami egymaga külön műfaj, sőt talán műnem), amelynek külön világa van a maga szinte mindent magába foglaló egyetemességével.

A látomások történetéből kiemelt, csaknem másfél évezrednyi periódus, a Dante szempontjából nagyobb figyelmet érdemlő, Vergilius utáni időszak víziói jelentős átalakulásokat mentek át, gazdagodtak és önállósodtak, sajátos kulturális jelenséggé formálódtak, a középkorban a laikusok világ- és életszemléletének fontos formálóivá váltak, a vallást és az erkölcsöt szinte szórakoztatva tanító szerepük miatt az egyház támogatta és terjesztette őket. (Tundalus XII. századi látomása szinte „bestsellernek” számított.) Nagy Szent Gergely pápa a képek „biblia pauperum” szerepéhez hasonlóan látta az ilyen történeteket, ezért *Dialógusában* – példászerű történeteivel és értékelő megállapításaival – tulajdonképpen rögzítette a műfaj szabályait, ami tekintélyt kölcsönzött a műfajnak, és fokozta népszerűségét. Barontus első önálló vízióleírásától (VII. század) a Dante előtti utolsó nagy vízióig (Thurkillus, 1206) a műfaj sokféle átalakuláson ment keresztül. Bővült a látványrepertoár (több bűnről esett szó, és nagyobb helyet kapott a Paradicsom), megjelentek a lelkeket eligazító vezetők (angyal, galamb, sárkány, apát), egyre nagyobb teret kapott a purgatórium (a se nem elég rosszak, se nem elég jók külön birodalomban gyötrődnek), érthetőbb a bűnök és büntetések összetartozása (Vettinínél, a IX. században megjelenik a

contrapasso, Albericusnál a XII-ikben már igen gyakori). Bonvesin de la Riva, csaknem Dante kortársa, ezt már szinte rendszerbe foglalta. Tartalmasabb a levonható tanulság, vagyis a bűnbánat társul a megtisztulás érzésével, majd akár beavatottá is lehet az ilyen lelkű ember. Beláthatóbb a túlvilági kaland tanulsága: ilyen előkép alapján előnyösen és méltó módon lehet felkészülni a halál utáni életre.

Az alapos áttekintésből kiderül, hogy ezekben a látomásokban a bűnök bemutatása általában gyakoribb és realiztikusabb, mint a jutalmazásoké, a megfélemlítés hatékonyabbnak ítélik, mint a biztatást. Egyszerűbb, praktikus hatásra törekszenek, a jó útra térést nem valamilyen bonyolult katarzis eredményeként mutatják be, hanem egyféle isteni csodának tartják. Érthető, hogy a lényegében pedagógiai célzatú írások a bűnösök számára meggyőzőbbnek tartották a félelem és az elrettentés példáját, mint a vonzó jutalmakat, hiszen még e világi életükben kellett rávenni őket a nagy, fordulatot hozó változásra, hiszen a bűnöktől kell előbb megszabadulniuk ahhoz, hogy az erényesség útjára léphessenek. A sokféle büntetés minden szélsőségessége ellenére is eléggé valószerű, egyszerűbb változatokban akár a mindennapokban is tapasztalható, ezért csodaszerűségükben kevésbé lehet kételkedni, mint az eltúlzottabban ábrázolt túlvilági jutalmakban (például a *Mohamed lépcsőjében*). Dante nyilván élt a kölcsönzés lehetőségével, főleg a pokoli büntetések terén, melyek megjelenítései nála is nagyon létszerűek, megrázók, hozzájuk képest a paradicsomi szépségek és örömök nagyszerűsége konvencionálisabb és szinte sematikusabb.

Draskóczy Eszter megállapításából azt olvashatjuk ki, hogy a víziók forrásanyaga leginkább két fontos szempontból járult hozzá a *Commedia* művészi milyenségének alakításához. Egyrészt a témájához – a kettős emberi létezés alakítása a perspektivikus tudás segítségével – azzal, hogy még mélyebben gyökerezett bele az *egyetemes civilizatorikus hagyományba*, nagyon különböző kultúrák (antik, keresztény, iszlám) életperspektíva-koncepcióinak lényegét tudta

szintetizálni. Másrészt a művészi kidolgozásához – az egyébként is nagymértékben integratív kereszténység égisze alatt a hozzá illeszkedő konkrét valóságképek, megjelenésformák, szemléletmódok, transzcendenciák alkalmazásával – ahhoz, hogy *saját* történelmi korának létszerű összegzője legyen: kifejezi és dinamizálja. Érdeklődést (elismerést és kritikát is) – a témája mellett – mindig azzal tudott kiváltani, hogy a látomásokéhoz hasonlóan markáns, nemegyszer onnan vett képei legalább kíváncsivá tették az olvasót: vajon mi különösöt rejtenek az ilyen – Goethe szerint olykor szinte brutális – kifejezések? A *Commedia* a katólicizmus legelvontabb hittételeit fogalmazta át képvilágával a laikusok nyelvére, és ehhez a nyelvezetet olyan témájú és világlátású művekből is kölcsönözte, illetve nemesítette a magáéhoz, hogy hihetővé tehesse, megejtő csodaként jelenítette meg a mindennapok szerinti lehetetlent.

A könyv szerzője, a tudományos pályán most induló és nagyot lépő kutató nem vállalkozott nagy problémák megoldására, a filológia szilárd talajáról indult Dante eszmei bonyolultságai felé. Kiszélesítette, áttekinthetőbbé tette és el is mélyítette Dante egyik fajtájú forrástípusáról szóló ismereteinket, illetve jelezte, hogy milyen irányokba haladva juthatunk olyan tudáshoz, amely tovább pontosítja Dante alkotói módszeréről szóló képünket. De talán még többet tudhatunk meg arról, hogy mennyire és milyen formákban volt benne a középkor kultúrájában az antikvitásé, és hogyan kapcsolódtak össze egymással a különböző ideológiák, és milyen átvételekkel gazdagodott az alsóbb rétegekből is a középkor magaskultúrája.

Réz Anna: Mardos

A BÜNTUDATRÓL KILENC FEJEZETBEN

Európa, Bp., 2022., 205 old., 3749 Ft

Általános iskolás koromban a hittanórán megtudtam, hogy szemtmisét elmulasztani halálos bűn, míg megbántani egy barátomat, esetleg eltulajdonítani egy osztálytársam kedvenc delfin formájú radírját csak bocsánatos bűn. Miért lehet – gondoltam –, hogy az előbbin mégis hamar túlteszem magam, míg az utóbbi dolgokért szégyen és büntudat gyötör? Sok év telt el azóta, de különféle élethelyzetekben a büntudat újra és újra felbukkan. A szerző abból indul ki, hogy ez sokunkat érint. Nem biztos, hogy ennek mindenki tudatában is van: a *rejtett* szégyen és büntudat korát éljük. Szégyenteljes a büntudatunkról beszélni, hiszen önmegvalósítás-központú társadalmunkban elvileg mindenki szabadon törekedhet sikeres és boldog életre, sőt mintha mindenkinek erre is *kellene* törekednie, a büntudat pedig nem igazán fér bele ebbe a képbe. Eközben persze a büntudat nem tűnt el, sőt – s ezt Réz Anna könyve meggyőzően támasztja alá –, cselekedeteink egyik fontos mozgatórugója.

A kilenc összefüggő fejezet külön-külön is tökéletesen értelmezhető. A fejezetcímek igen találóak, alcímek és tartalomjegyzék is segíthetné a későbbi eligazodást. Az, hogy a könyvben nincs tartalomjegyzék, természetesen nem a szerző, hanem a kiadó mulasztása. Az esszéformában megírt műnek ugyanis minden egyes fejezete lényeges erkölcsfilozófiai kérdéseket vet fel, amelyeket könnyed stílusban megírt, de jól átgondolt és tartalmas elemzésekben tárgyal.

Fő tézise az, hogy büntudatunk főképp az aktuális társadalmi elvárások, normák terméke, amelyek egy része helytelen, de épp indokolatlanosságuk segít megszabadulnunk. Kritizálja napjaink pszichológiai gondolkodás- és beszédmódját, amely azt sugallja, hogy elég törőlnünk és pozitívrá cserélnünk negatív érzéseinket.

ket, hogy aztán mosolyogva élhessük mindennapjainkat. Nem számolunk ugyanis azzal, hogy érzelmeinkhez értékelés is tartozik. Számomra igazán hasznos volt belegondolni, hogy érzéseim nem lehetnek helyesek vagy helytelenek, viszont a bennük rejlő értékelés igen. Egy ismerősöm például sok éve Iránba látogatott, ahol egy hónapot ottani szokás szerint csadorban töltött, elfedett testtel és arccal. Amikor visszatért, egy darabig kínosan érezte magát, mintha meztelen lenne. Természetesen belátta, hogy ezt valójában az övétől eltérő értékrend sugallja, és lassan visszatért a régi kerékvágásba. Úgy vélem, e jelenséget nehéz lenne másképpen magyarázni, mint az érzelmeik Réz Anna által is vallott elmélete alapján, amely szerint az érzelmeink mélyén értékelések bújnak meg.

A filozófus természetesen nem állítja, hogy minden bűntudat elvégett, illetve romboló lenne, ami *Az erkölcsi én* című fejezetből és a könyv más részeiből világosan ki is kiderül. Bár Réz nem alkot saját erkölcsfilozófiai elméletet, az erkölcsi relativizmus láthatóan távol áll tőle. Ezen a ponton merülhet fel a legnehezebb kérdés: Mire alapozzuk erkölcsi normáink helyességét? Ez a kérdés részben nyitva marad, ám korántsem azért, hogy felmentést kapjunk a normakövetés alól. Természetesen csak a helyes normákat kell követni. Csakhogy mi a helyes? A könyv sugallata szerint az erkölcsi érzékünk segít belátni, mi a helyes, azaz mihez igazítsuk cselekedeteinket. A mérce nem más, mint egy jobb, azaz igazságosabb és szabadabb társadalom képzete. Persze, ez így még mindig nem elég egzakt. Valami kézzelfoghatóbbra lenne szükség, kiváltképp mivel a szerző szerint erkölcsi értelemben számonkérhetők lehetünk akkor is, ha helytelen cselekedeteink vagy kifogásolható attitűdjeink hibás erkölcsi ítéletekre vezethetők vissza.

Igazi telitalálat a *Világbűntudat* című fejezet, amely a klímaszorongáshoz kapcsolódó lelkiismeret-furdalásunkat mutatja be igen szórakoztató módon, miközben feltárja eme bűntudat keletkezését és működés módját. Meglepő és eredeti meglátás, hogy a *világbűntudat* az utilitarista szemlé-

letben gyökerezik, amely minél több ember számára minél több gyönyört (ill. örömet) törekszik biztosítani úgy, hogy közben a társadalom tagjait minél kevesebb fájdalomnak teszi ki. Ma a legfontosabb lépéseket a vezető politikusok és a nagyvállalatok tulajdonosai tehetnék meg, ha felelősen gondolkodnának. Akkor csak annyi lenne a dolgunk, hogy kövessük az észszerű felsőbb utasításokat. Ezek híján azonban kérdéses, hogy a magunk feje után menve ki tudjuk-e találni, mivel is teszünk jót, avagy kevesebb rosszat a világnak. Az elemzés javítja tisztánlátásunkat, bár azt nem mondanám, hogy teljesen leveszi a vállunkról a terhet. Azzal egyetérték, hogy globális szempontból, sőt az emberi kapcsolatokra nézve sem célravezető, ha mindenki maga dönti el, melyik elméletet tartja igaznak, s ennek alapján pálmalaj-mentesen, húsmentesen vagy műanyagmentesen próbál élni, hevesen kikelve azok ellen, akik másképp élnek. Ugyanakkor annak a ténynek, hogy lehetnek bárki által belátható elvek, nagyobb a jelentősége annál, mint amit a *Világbűntudat* című fejezet sugall. Például mindenki átláthatja, hogy telekocsival utazni környezetkímélőbb, mint ha öten öt autóval ugyanoda megyünk nyaralni, és biztosan nem segíti a klímaváltság megoldását, ha havonta távoli kontinensekre repülünk üdülni, vagy például rendszeresen kidobjuk a feleslegessé vált ételt. Ráadásul kérdéses, hogy a rosszabb esetben tíz éven belül várható ökológiai katasztrófa árnyékában hasznos-e egy majdani szebb világról álmodozni, amiért majd, valamikor, esetleg lesz kedvünk tenni valamit. Ha ezeket a megfontolásokat tartjuk szem előtt, akkor az egyéni felelősség sokkal erősebbnek látszik, mint amit a szerző sugall. Még akkor is, ha Réz Anna nem tagadja, hogy szorongásunk megalapozott, csak a valóban felesleges bűntudattól szeretne megóvni, s ez utóbbiban alapjában véve igaza is van.

A testünkkel, külsőnkkel kapcsolatos, lehangsúlyosabban nők által érzett szégyen bemutatása sokunk számára felszabadítóan hat. Irreális és romboló elvárni, hogy állandóan a testünkkel, a külsőnkkel foglalkozzunk. Sokak élethelyzete vagy anyagi hely-

zete úgymond megoldja a problémát: egyszerűen nincs is mód rá, hogy megfeleljenek az aktuális követelményeknek. Ettől még érezhet lelki-furdalást, aki úgy véli, nem elég karcsú, formás, szőrtelen, rántalan, dús hajú, telt keblű, szép bőrű, szabályos arcú és még sorolhatnám. Nem tudom, hogyan lehetne eltüntetni ezt a fajta bűntudatot, mivel mindig is voltak szépségideálok, amelyeknek próbálunk megfelelni, hogy szerethetők legyünk. Ezeket szerintem nem lehet megszüntetni, csak a jelentőségüket csökkenthetjük a fejezetben írtak belátásával.

Az anyaság mítosza című fejezet az anyákkal szemben támasztott elvárások mögötti komoly társadalmi problémákra világít rá, amelyek mielőbbi megoldásért kiáltanak. A feloldást itt sem érzem teljesnek: bár társadalmi berendezkedésünk egyáltalán nem kedvez annak, hogy „elég jó szülők” legyünk, de ez csekély vigasz azért, hogy a gyermek esetleges negatív élményei gyakran a szülőkhöz, kiváltképp az anyához kapcsolódnak. Ha például egy agyonhajszolt anya, aki alig kap támogatást küzdelmeihez, rádöbben, hogy figyelmen kívül hagyta gyermeke valamelyik fontos szükségletét, minden bizonnyal bűntudatot érez, még ha tudja is, a közönség hozta sok szempontból nehéz helyzetbe. Ebben az esetben felülről kéne elindítani a változást annak érdekében, hogy az anyák, illetve általában a szülők jobb helyzetbe kerüljenek. A bűntudat természetesen addig sem megoldás, mert a gyermeknek attól nem lesz jobb, ha a szülei folyamatosan bűntudatot éreznek.

A szerző a *Jöemberek* című részben heves támadást intéz a közösségi média erkölcsöszei ellen, mivel azonban az ott folyó párbeszédekben nem veszek részt, számomra az a tanulság, hogy ezt jól is teszem. Ebben a fejezetben a filozófus rendhagyó módon nem a helytelen bűntudatról ír. Inkább a másokban bűntudatot keltőkben kelthet bűntudatot az, amit mond, hiszen – a vonatkozó szakirodalommal összhangban – fő állítása az, hogy a közösségi médiában elterjedt morális öntetszelgés valódi célja nem annyira a világ jobbá tétele vagy a helyes cselekvés, hanem mások irányítása, tehát egyfajta hatalomgyakorlás.

A *privilegium-bűntudat* című fejezet egyben vallomás is, amely megkísérli feloldani amiatti rossz érzéseinket, hogy túl szerencsésnek születtünk, továbbá a kevésbé szerencsésektől való távolságunkat is igyekszik csökkenteni. Réz Anna – egyebek mellett – felhívja a figyelmünket a *megérdemlés* és a *kiérdemlés* közötti lényeges különbségre, valamint arra is, hogy még a kiérdemelt javak is okozhatnak bűntudatot, hiszen nem ugyanazokkal a feltételekkel indulunk. Ez a fajta, bár kétségkívül jelen lévő bűntudat-fajta kifejezetten egy szűkebb körhöz kapcsolódik: úgy gondolom, hogy az emberek jelentős része nem érzi úgy, hogy túl szerencsésnek született.

Az akaratgyengeségről szóló rész különösen szórakoztató. Humoros, őszinte, emellett izgalmasan elemzi a hétköznapi döntési mechanizmusát. Többek között kifejti azt a legújabb neurológiai felfedezésekre alapozott elgondolást, miszerint a döntés nem egy meghatározott pillanatban történik, hanem egy olyan folyamatba illeszkedik, amely magába foglalja a mérlegelést, az elhatározást, egy bizonyos cselekedet megkezdését, valamint a külső és belső változások hatására a cselekvés esetleges módosítását, aztán a töprengést a cselekvés hatásain és az abból következő további tervekét. Ez valószínűnek tűnik, mindemellett úgy látom, hogy a döntés valaminek a megtételéről vagy elhalasztásáról mégis megtörténik e folyamat valamely pontján vagy pontjain, és nehezen rekonstruálható módon, de ítéleteken alapul, amelyek a világról, magunkról, az életről alkotott képünkől következnek. Ha például a kanapén trespédést választom kocogás helyett, akkor be kell látnom, hogy az előbbi számomra nagyobb örömforrás, és még a kocogás után érzett elégedettség sem ellensúlyozza a jóleső lustálkodás élményét. Úgy tűnik, ebben (is) hedonisták vagyunk. Emiatt nem kell bűntudatot éreznünk, egyszerűen csak tudatosítani kell a tényeket. Fontos az is, hogy a kisebb-nagyobb hanyagságok nem mindenkinél esnek ugyanolyan súlylyal a latba. Lehet, hogy nagyon rendes, de kissé szétszórt ismerősöm, aki megvárakoztat, nem gondolja, hogy számomra a késés a figyelmetlenség jele, és nagyon rossz néven veszem.

Tehát akaratgyengeségünknek lehet elhanyagolható, ám jelentősebb negatív következménye is. Összességében úgy érezhetjük, akaratgyengeségeink végre megértő ölelésre lettek, de talán azon az áron, hogy erkölcsileg problematikus aspektusaik kikerültek a fókuszról.

A könyv a szerelem témájával zárul, és felteszi a kérdést: kapcsolódhat-e erkölcsi norma, illetve jogos bűntudat szívügyeinkhez? Felhívja a figyelmet az új etikára, mely „az egyén testi és szexuális önrendelkezésén alapszik”, és az együttlét idejére mindkét fél számára biztosítja a testével való szabad rendelkezés jogát. A szerző szerint ennél tovább kéne lépniünk, azaz számolnunk kellene a másik megbecsülés vagy elköteleződés iránti vágyával is. Így a testi élvezetek növelése, illetve a fájdalmak elkerülése mellett a másik lelki gyöttrődésének csökkentését (még akkor is, ha ezt a gyöttrődést nem hinném, hogy teljesen el lehetne tüntetni) is szem előtt kellene tartanunk. Ugyanakkor a gyakorlatban a gyöttrődés csökkentése szerintem csak azon az áron érhető el, ha az elköteleződésre biztosan nem vágyó fél eleve elutasítja a potenciálisan elköteleződni vágyó személy közeledését. Ezzel ugyan mindkettejüket kellemes élményektől fosztja meg, viszont bizonyos fájdalmaknak is elejét veszi. A szerző tehát valamilyen szempontból a benthami utilitarizmus gyakorlását várja el szerelmi téren. Tudom, részemről ez sarkítás, hiszen természetes elvárás – amellyel magam is egyetértek –, hogy éppannyira szívünkön viseljük a másik érzéseit, mint a sajátunkat. Ha azonban Réz Anna ezt az elvet valóban szigorúan alkalmazandónak tartja – és számomra a sorok között olvasva úgy tűnik, hogy igen –, akkor érdemes volna megindokolni, hogy miért is kellene ennyire önzetlennek lennünk. Itt azért is hiányzik az indoklás, mert a könyv hol csökkenteni kívánja a cselekvőkre nehezedő morális terhet, hol meg (mint például a szerelemfejezetben) nagymértékben növeli. Ez a feszültség lehet látszólagos, de akkor is: mintha mégiscsak végigvonulna a könyvön.

A *Jöemberek* mellett ez az a fejezet, amelyben nem a bűntudattól való szabadulása a főszerep, mert inkább

bővítene a szerelmi, szexuális viszonyokhoz kapcsolódó íratlan szabályok körét. Évvel teljesen egyetértek, ám továbbra is fontos lenne kifejteni, hogy mire alapozzuk annak elvárását, hogy viszonyainkban egy ilyen magasabb rendű morális elvet is szem előtt tartunk.

Rendszerint regényekkel fordul elő, hogy nem tudom őket letenni, ám ezúttal ezzel az esszégyűjteménnyel jártam így. Korábban – bár nem egészen tudatosan – úgy vélekedtem, hogy szegény és bűntudat terén a pszichológia, esetleg a vallás kompetens. Réz Anna könyve meggyőzött, hogy a filozófiát előkelő hely illeti meg e téren. Az összeségében eredeti és igen elgondolkoztató esszéikben a szerző olykor szigorú erkölcsi előírásokat vázol fel, amelyekhez tartanunk kellene magunkat, ám nem közli, milyen etikai elméletre alapozza nézeteit. Vátoztatlanul kérdés, hogy mit kezdjünk a valóban jogos és mardosó bűntudattal, ha ennyire sok külső és belső elvárásnak kellene megfelelnünk.

KEVEI ANDREA

Füzi Izabella: A vurstlitól a moziig A magyar vizuális tömegkultúra kibontakozása (1896–1914)

Pompeji, Szeged, 2022. 275 oldal, 3800 Ft (Apertúra könyvek 8.)

Füzi Izabella könyve izgalmas, alapos, és nem utolsósorban több szempontból is teljesíti a címében ígért feladatot. A kötetet végigolvasva valóban eljutunk a vurstliból a moziba, időben és térben egyaránt. Úgyszólván a szó szoros értelmében szemünk előtt bontakozik ki a magyar vizuális tömegkultúra, és ezt a kibontakozást – stílszerű metaforánál maradván – számos nézőpontból vizsgálhatjuk: a *filmtörténeti* mellett a vizuális érke-

lés/értelmezés technicizálódását feltáró általánosabb *mediumentörténi*, a prezentáció és interpretáció formálódó gyakorlatait, személet- és olvasásmódjait rekonstruáló *kultúratörténi*, valamint a mindezeket kontextualizáló társadalmi, gazdasági (helyenként identitáspolitikai és hatalmi) összefüggéseket bemutató *társadalomtörténi* szempontok jól érzékelhetően szétválasztva-összefűzve vezetnek végig a könyvön az olvasó tekintetét – vagy ismét stílszerűbb metaforával: az *olvasót magát*, aki előtt panorámaként tárul fel egy kevésbé ismert, rendkívül gazdag médiatáj.

A történeti ív – bár már az alcím is nagyon szimbolikus dátumok között feszíti ki – nem valamifajta egységes fejlődés- vagy hanyatlástörténeti narratívaként kíván érvényesülni (ahogyan ezt az *Előszó* is hangsúlyozza), sőt valójában nem is ív, hanem a kultúra mediatiszációjának gondos és többszintű történeti rekonstrukciója: sokszor párhuzamos, sokszor szétartó, sokszor nem is érintkező, különféle médiumokban megnyilvánuló mozgások, kölcsönzések, átfedések alkotta összetett narratíva. Újabb stílszerű metaforával: éppen, mint egy *film* (természetesen a könyv által is bemutatott narratív váltás után).

A szerző mintegy *ars poetica* jelleggel foglalja össze rekonstrukciós törekvéseit a kötet szinte költői (ugyanakkor önmagában is hosszas elméleti viták lehetőségét hordozó) utolsó bekezdésében:

„a technikai produktumok azon kulturális gyakorlatok támasza nélkül, melyekbe beágyazódtak, [...] árvák és tehetetlenek; az archeológiai feltárás újraélesztheti és újra feltalálhatja a múltbeli gyakorlatokat, cáfolva, hogy a múlt véglegesen elmúlt volna” (274. old.).

Visszaugorva a szöveg elejére, az *Előszó* mindezt téziszjelleggel a következőképpen fogalmazza meg:

„a múlt századfordulós mozgóképi kultúrát nem lehet a mai filmfogalom felől megérteni. Amit ma filmnek nevezünk, a mozgókép döntően fikciós használata, az

általam vizsgált időszak (1896–1914) végén jelenik meg mint a mozgókép narratívává válása, ami számos más funkció rovására válik dominánssá. A korai mozgóképet a korabeli vizuális kultúra technikáival és tömegszórakoztatási formáival összefüggésben érdemes vizsgálni.” (5. old.)

A számomra megnyíló potenciális olvasatok közül – természetesen saját értelmezési horizontom meghatározottságában – ezt a munkát alapvetően médiatörténetként, méghozzá kiválóan művelt médiatörténetként olvasom, mely olvasathoz a szöveg explicit módon hozzájárul: „a könyv nem pusztán a magyar filmtörténet kibővítéséhez, újraakartatásához szeretne hozzájárulni, hanem médiaelméleti és -történeti tétjei is vannak” (6. old.).

Az általam alkalmazott meghatározás szerint a médiatörténet röviden szólva az észlelés/érzékelés technicizálódásának története (vö. Szajbély Mihály: *A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról*. www.mediaakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/05_mediatorenet), egymás mellett létező és egymásra következő, technikai eszközök/apparátusok és kulturális gyakorlatok szövedékeiből összeálló (sokszor, de nem mindig társadalmi intézménnyé is váló) médiumok története, melyek mindenkor komplex és izgalmas, médiaarcheológiai vizsgálatok által feltárható-feltérképezhető médiatájja állnak össze. (Lásd Jonathan Crary: *A megfigyelő módszerei*. Ford. Lukács Ágnes. Osiris, Bp., 1999.; Werner Faulstich: *Medienwandel im Industrie- und Massenzeitalter*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2004.; Siegfried Zielinski: *Archäologie der Medien: Zur Tiefenzeit des technischen Hörens und Sehens*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 2002.)

Füzi Izabella könyve pontosan ebben az értelemben rekonstruálja a XIX–XX. század fordulójának magyar (vizuális) médiatáját. Minden esetben gondosan kidolgozott és reflektált elméleti kontextusokba illeszkedő, gazdag forrásanyagra épülő, eredeti szempontokat alkalmazó elemzése végigvezetnek a mil-

lenniumi kiállítás és Ós-Budavára látványosságain, bemutatva az ezeket motiváló és létrehozó vizuális stratégiákat, melyek különböző módokon és mértékben a „nemzet”, a „nép”, a „nemzeti történelem” láthatóvá és átélhetővé tételéről szólnak, alkalmazva nem mellékesen a modernitás jellemzően kontingens (és a korban még formálódó) vizuális kódrendszeit. ( )

Ezt követően a vizuális reprezentáció (jelentésgenerálás és -közvetítés) talán leginkább paradigmátikus XIX. század végi eszközének (mediumának), a panorámának valóban médiatörténeti és -elméleti igényű bemutatása következik; *A magyarok bejövetele* négyféle olvasatának (kódjának) szisztematikus elkülönítése nagyon meggyőző, és számos, elméleti szempontból is érdekes újdonsággal szolgál. A vizualitás eddig bemutatott politikái, illetve – akár a Michel de Certeau által szándékoltt értelemben (Michel de Certeau: *A cselekvés művészete*. Kijáratt, Bp., 2010.) is vehető – *stratégiai és taktikai* mintegy háttérre válnak a továbbiakhoz, amennyiben a kötetnek ezen pontján tűnik fel az olvasói tekintet előtt a rekonstruált médiatáj központi eleme, a *mozgókép*.

A 3–10. fejezet a fentebb meghatározott értelemben vett médiatörténeti olvasat keretei között egységes narratívaként értelmezhető, méghozzá olyan narratívaként, amely a médiatörténet egyik legátfogóbb és legismertebb általános magyarázó alakzatát, a *médiumok modellszerű alapmozgását* alkalmazza és mutatja be a mozgókép magyarországi megjelenésétől kezdve a médium de facto formája, a moziban játszott narratív filmek megjelenéséig.

A médiumok modellszerű alapmozgása azt az általános törvényszerűséget fejezi ki, amely szerint „egy új médium megszületése sohasem teszi fölöslegessé a már előtte létezett médiumok egyikét sem: nem a helyükbe, hanem melléjük lép, egyúttal újradefiniáltatja velük a helyüket, a jelentőségüket és a lehetőségeiket.” (Szajbély, *i.m.*) A születő, formálódó, minden esetben technikai eszközök, lehetőségek és képességek, valamint a tartalomképzést és befogadást meg-

határozó kulturális gyakorlatok szövedékeként felfogott médiumok ennek értelmében kezdetben „elődeik” formáit és gyakorlatait kölcsönzik; ezt is kifejezi Marshall McLuhan szállóigévé vált megállapítása, mely szerint minden médium tartalma egy másik médium. Idővel erősödik az új médium reflexiója és önreflexiója, kialakulnak és sokszor intézményesülnek is mindazok a diskurzusok, amelyek a médium egyre önállóbb működését és használatát irányítják; kialakulnak a társadalom különböző alrendszeriben az adott médiumra vonatkozó leírások, és kialakul a médium önleírása is. Amennyiben mindez kellően megszilárdul, a médium a médiatáj „saját jogú” tagjává válik, természetesen át is rendezve ezzel a médiatáját, amelyet ettől kezdve új status quo jellemez.

A mozgókép éppen ezt az utat járja be a vurstlitól a moziig Füzi Izabella könyvének tanúsága szerint is: az iménti bekezdésben foglalt minden egyes mozzanat megtalálható a kötetben hosszabb-rövidebb fejezetrészek, illetve önálló fejezetek formájában, minden esetben bőséges és sokféle forrásanyaggal és korabeli adattal alátámasztva. Az elemzésekben pontosan megmutatkozik a mozgókép „helykeresése” a korabeli vizuális médiumok között, különböző utakon történő beilleszkedése a vizuális nyilvánosságba, illetve dialektikus viszonya a vizuális nyilvánossághoz, melyet jelentős mértékben formál és át is alakít, amíg el nem nyeri a moziiban játszott narratív film formáját, megtestesítve egyszerre a kultúripar egyik legjellemzőbb termékét (gondoljunk itt a klasszikussá vált szerzők közül Adornóra és Horkheimerre) és egy egyre inkább saját esztétikai diskurzussal rendelkező, újfajta műalkotást (gondoljunk itt például Walter Benjaminra vagy Balázs Bélára). Intermediális találkozásokkal, remedializációval, tartalmi és formai kölcsönzésekkel és egymásra hatásokkal tarkított történet ez, amelybe természetesen folyamatosan beszűrődnek társadalmi környezetének (a hatalomnak, a gazdaságnak, a sajtónak stb.) a hatásai is. Nagyon nehéz plauzibilis módon rekonstruálni ezt a történetet úgy, hogy közben komple-

xitása csak a szükséges mértékben csökkenjen; magasfokú és sokoldalú elméleti tájékozottságot és reflexiós képességet, komoly módszertani tudatosságot és tárgyismeretet tanúsít, hogy – megítélésem szerint – Füzi Izabella szövege ilyen rekonstrukció. Különösen a *Mozgó fényképek* című 1898-as, mozgóképes betéteket is alkalmazó, tartalmában pedig a mozgókép hatására és státuszára reflektáló darab elemzése (141–165. old.), valamint a kinemaszkeccsekről szóló fejezetek (193–243. old.) olyan szövegrészek, amelyek a médiaelméleti alapkérdések szintjéig mélyítik a tárgyalat problémákat. Önmagukban és elméleti szinten is tanulságos fejtegetéseket olvashatunk például az intermedialitásról, a médium fogalmáról és a mediális rekontextualizációról, a technikai médium által rögzített és közölt tartalmak problematikus ontológiai státuszáról és az ennek következtében előálló percepció/recepció zavaráról. A szöveg nagy meggyőző erővel fejt ki és mutatja be érzékletes példák az azt a jelenséget, amelyet Günther Anders 1956-os alapvető és filozófiai mélységű, a mozgóképek (televízió) kultúrájáról szóló *Die Welt als Phantom und Matrize* (A világ mint fantom és mátrix) című esszéje „ontológiai kétértelműségnek” (*ontologische Zweideutigkeit*) nevez. (Günther Anders: *Die Welt als Phantom und Matrize. Philosophische Betrachtungen über Rundfunk und Fernsehen*. In: uó: *Die Antiquiertheit des Menschen*. Beck, München, 1987. [1956], 1. kötet: *Über die Seele im Zeitalter der zweiten industriellen Revolution*.)

Hasonlóképpen általános elméleti érdeklődésre tarthatnak számot a vizuális nyilvánosságról szóló, a kötet szinte teljes egészén végighúzó elemzések is.

Az általam képviselt, körvonalai-ban fentebb vázolt médiatörténeti olvasat – mely, hangsúlyozzuk újra, csak egy a kötet által kínált lehetséges megközelítések közül – egyetlen említésre méltó hiányosságot tart feljegyzendőnek. Talán koncepcionális, terjedelmi vagy módszertani okokból a kötetben olvasható rekonstrukció nem terjed ki a korabeli médiatáj egészére, nem kapunk átfogó képet a

korabeli társadalmi kommunikáció (vagyis az intézményes jelentés- és identitáskonstrukció és -közvetítés) egészét átható és meghatározó, Magyarországon szinte közvetlenül a vizsgált időszak előtt, az 1870–80-as években iparszerűvé váló, a képiség, a vizualitás felé többféle módon, intenzíven és gyorsan mozduló korabeli sajtóról. (Lásd pl. Révész Emese: *Kép, sajtó, történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*. Argumentum – Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2015.)

Véleményem szerint ez több okból is sajnálatos. Egyrészt a valódi tömegmédiummá alakuló korabeli sajtó közvetlen hatásai számottevőek a vele sok szálon, szétbogozhatatlanul összekapcsolódó vizuális médiumok technikai fejlődése (például a sokszorosítás) és értelmezései, valamint használati módjai szempontjából, (Lásd pl. Szomaházy István: *Az Ujság. A hírlapírás műhelyéből*. A Pesti Napló kiadása, Bp., 1893.) másrészt a sajtónak a korabeli önleírás szintjén is jól dokumentált iparszerűvé válása mint médiatörténetileg elemzhető folyamat talán általánosságban is sok lehetséges tanulságot rejt, és párhuzamot mutathat a bizonyos szempontból hasonlóképpen iparszerűvé és tömegessé váló mozgókép médiumának tekintetében. Jelen keretek között két konkrét példát említek, egyet a könyvben rekonstruált mozgóképtörténet elejéhez, egyet pedig a végéhez kapcsolódóan.

A XIX. század végén készített nagyvárosi utcafilmek összefüggésében érdemes lenne megvizsgálni a sajtóban kialakult nagyvárosszövegek hagyományát, amely már a század elejétől jelen van, a század második felében egyre erősödően önreflexív módon, a nagyobb napilapok tárcarovataiban sokszor éveken keresztül, folyamatosan, önálló cím alatt megjelenő sorozatokban. Ez a magyar sajtóban is jelentős hagyomány számos olyan kérdést vet fel és tárgyal meg, amelyek a kötet köztérforatókat és utcafilmeket elemző passzusai-ban megjelennek; ilyenek például általánosságban a nagyvárosi tér ábrázolhatóságának és ábrázolásának, a mozgásnak, az ábrázolás perspektívá-

jának és jellegének (rend *versus* kaleidoszkopikusság), a nagyvárosnak mint látványnak, áramlásnak, narratívának, valamint általánosságban a dokumentarista/fikciós értelmezési módok (talán pontosabban: kódok) folyamatos dialektikájának kérdései. Véleményem szerint ez a különösen a tárcarovatokra jellemző szöveghegyomány közvetlen előképét jelenti a sajtóban megjelenő köztérforatóknak és az utcafilmeknek, ugyanis éppen a fotóközlés lehetőségessé válásával hal- kul el, szinte szó szerint adva át helyét a vizuális médiumoknak.

A kötetben rekonstruált történet végére ugorva szintén érdekes lehetne a mozi XX. század eleji „progresszív” és „konzervatív” narratíváinak összevetése azon nagyon hasonlóan tűnő narratívákkal, amelyek a tömegsajtóval és az általa megtestesített populáris nyilvánossággal kapcsolatban jöttek létre néhány évtizeddel korábban. Véleményem szerint a XIX. századi médiatáj legfontosabb médiuma a sajtó, mert alapvetően határozza meg a többi médium helyzetét, lehetőségeit, használatát, és a hozzájuk kapcsolódó diskurzusok jellegét is; ebben a korszakban bármilyen értelemben nyilvánosságról beszélni talán csak a sajtó által megtestesített nyilvánossághoz viszonyítva érdemes. És fel kell tenni a kérdést, mennyiben határozzák meg mind a tágabb vizuális nyilvánosságot, mind a mozi sajátos nyilvánosságát a (tömeg)sajtó nyilvánosságának strukturái, dinamikái és különféle, nem pusztán tematikusan a vizualitásról és mozgóképről szóló diskurzusai.

Amennyiben szabad személyes végszóval élnem, a könyv áttanulmányozása – és nem utolsósorban a jelen recenzió megírása – után szeretném kijelenteni: számomra nagy élmény (pontosabban, valamint Walter Benjamin előtt tisztelegve hadd mondjam inkább: tapasztalat) volt olvasni ezt a munkát. Köszönet érte a szerzőnek.

Szijártó Zsolt: Sokszínű médiavilágok

A MINDENNAPI ÉLET ÉS A
MÉDIAKUTATÁS ANTROPOLÓGIAI
DIMENZIÓI

Gondolat, Bp., 2022. 301 old., 4000 Ft

Hosszú ideig ellenálltam az okostelefonok vonzásának. Nem éreztem szükségét egy ilyen készülék beszerzésének, hiszen telefonálni egy régebbi eszközzel is lehet, internetezni pedig a laptopomon szoktam. Ez hasznos is volt számomra, mert így többnyire sikeresen különíttem el az offline és az online jelenlétemet. A család bővülése azonban magával hozta a médiaeszközökhöz való viszonyom megváltozását. Két pici gyerek érkezésével a laptop egyre gyakrabban került veszélybe. Ennek köszönhetően az eszköz az otthoni térben egyre mostohább helyekre költözött: magasabban elhelyezkedő polcokra, míg végül elfoglalta állandó helyét a szekrény tetején. Végül 2022 októberében egy okostelefon beszerzése mellett döntöttem. Az indítéka elsősorban talán szokatlan, hisz azért volt szükségem rá, hogy az otthoni térben se legyek állandóan elzárva a külvilágtól.

E látszólag öncélú felütés ráhangol néhány olyan kérdésre, amelylyel a *Sokszínű médiavilágok* kötet kiemelten foglalkozik: Mi a szerepe a különböző mediális technológiáknak a mindennapok rendszerében? Miként épülnek be az újabb és újabb médiumok az otthoni médiamixbe, és ezt a folyamatot hogyan befolyásolja a családi kontextus, a generációk eltérő médiahasználata? Szijártó tanulmánygyűjteménye a mindennapi médiahasználat kérdései köré szerveződik, és tárgyát elsősorban – média-, kulturális és digitális – antropológiai nézőpontból vizsgálja, ám ha a kutatás vagy elemzés tárgya megkívánja, a muzeológia, a művészetelmélet, az építészet vagy a színháztudomány területeire is kitekint. A kötet logikusan rendezi egymás mellé az egy- egy kivitellel már korábban megjelent,

de átdolgozott tanulmányokat, olykor azt a benyomást keltve, mintha nem is különálló írások együttesét, hanem egy monográfiát olvasnánk.

Szijártó tanulmányai célközönségének nem a tudományos közönséget tekinti, hanem a médiában tevékenykedő tartalom-előállítókat és általában mindenkit, aki szeretné megérteni saját digitális mediakörnyezetét. Kötete tudományos ismeretterjesztésre azonban csak részben látszik alkalmasnak. A cím vonzó, a borító dizájnya remek, a szerző mindent igyekszik részletesen meg- vagy elmagyarázni, minden problémát kontextusba helyez, igyekszik olyan példákat találni, amelyekhez bárki tud kapcsolódni (mindenki használ valamilyen médiaeszközt, de tárgyalja például a Covid19 világjárvány hatásait is), sokszor már-már didaktikus felvezetésekkel/összegzésekkel látja el az egyes tanulmányokat, hogy az olvasó még véletlenül se veszítse el a fonalat. Am ettől még ez elsősorban mégiscsak egy alapos, részletekbe menő, tudományos kötet, ahol a tudományos értekező próza nem tesz (komoly) engedményeket a laikus olvasóknak, nem egyszerűsíti le a kérdéseket, nem enged az elmélet összetettségéből. Jellemzően inkább a társadalom többségét érintő kérdéseket tárgyal, ám egyes fejezetei a nagyközönség szemében marginális jelentőségűnek tűnő, elsősorban a kutatókat érdeklő területekre tévednek (mint *A segédkönyv a politikai bizottság tanulmányozásához* című könyv elemzésében, vagy a német *Rimini Protokoll* dokumentumszínházi alkotócsoport egyik darabjának bemutatásában).

A könyv mindemellett Szijártó Zsolt tudományos pályájának is egy új szakaszát jelzi, hiszen a korábbi kötetait – *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok* (2007), *Kockázat, társadalom, átmenet: Az ófalui „atomtemető” körüli konfliktusról* (2010) – inkább a lokális problémák etnográfiai megközelítése jellemezte, most már markánsabb a médiatudományos perspektíva. A korábbi munkák rendszerint hosszabb-rövidebb időt felölélő (főképpen kvalitatív jellegű) empirikus kutatásokon alapul- tak, jelen kötetben viszont nagyobb

teret kapnak az elméleti és módszertani kérdések, valamint a médiaantropológiai szempontú műelemzések.

„Hogyan változtatja meg a mindennapi élet feltételrendszerét, az ott érvényes kulturális normákat és kommunikációs szokásokat az újabb és újabb médiumok, platformok megjelenése s megállíthatatlannak tűnő elterjedése?” (9. old.) – teszi fel a kérdést Szijártó, amelyet antropológiai szemszögből vizsgál, „a digitális médiumok, az internet virtuális világa által teremtett új feltételek közötti mediális cselekvések” elemzésével (10. old.).

A kötet legterjedelmesebb, első részében (*Elméletek – Keretek*) első sorban elméleteket tárgyal, számos (akár a sajátjától eltérő) megközelítést bemutatva – jellemzően igen tankönyvszerűen. A második rész (*Kutatások – Értelmezések*) valamivel széttartóbb, ebben a fiatalok médiahasználatának kutatásával, az analóg és a digitális korszak közti átmenettel, valamint – a Covid-járvány kapcsán – a nyilvános kommunikáció érzelmi túlfűtöttségével foglalkozik. A harmadik és a negyedik részben az otthonok helyett a közterek kerülnek a középpontba, és e terek sajátosságaihoz igazodva (épített tér, színházi tér, digitális térkép) hangsúlyosabbá válik a multidiszciplináris vizsgálódás. A harmadik rész (*Színterek – Elemzések*) a köztérhasználat mediális dimenziójával, spontán építészettel, kísérleti színházzal, valamint városrekonstrukcióval kapcsolatos kérdéseket érint; a negyedik (*Előtanulmányok egy kutatási projekthez*) pedig áttekintést nyújt a kutatók és a „kutatottak” együttműködésén alapuló társadalomtudományos projektekről, amelyek mentén a szerző is megtervez egy – az antropológia és a médiakutatás metszéspontján elhelyezkedő – kollaboratív projektet, valamint felvázolja a berlini magyar közösséggel kapcsolatos kutatásának kiindulópontját. Ez a rész a tematikai illeszkedés ellenére hiányérzetet kelt, hiszen a könyvet nem lekerekíti, hanem megnyitja, nem befejezi, hanem elvágja. Óhatatlanul az az érzésünk támadhat, hogy a negyedik blokk valójában nem is ennek a kötetnek a része: úgy helyezkedik el a könyv első három egysége

és egy leendő monográfia közt, akár egy bekezdések közti fattyúmondat. Az utolsó tanulmány összefoglalásának pontokba szedett bekezdései, amelyekben a megvalósítandó projekt alapelveit tárgyalja a szerző, egyfajta „folytatása következik” feliratként funkcionálnak a kötet végén, ami tudományos szövegben ebben a formában ritkán látott megoldás, ugyanis ezzel a kötet nem lezárul, inkább csak abbamarad.

A NÉGY FAL KÖZT

Az első fejezet (*A mindennapi élet újralfedezése*) először a tudományos mindennapiélet-koncepciók közt teremt rendet, majd mindezt összekapcsolja a valóságtelevíziózással, amely magával hozta a mindennapi életet középpontba helyező műsorformátumokat. A tanulmány végén az 1998 és 2002 közt futó *Théma* című rövid dokumentumfilm-sorozat bemutatása kap helyet, amelynek főszereplői hétköznapi emberek voltak a magyar társadalom legkülönbözőbb csoportjaiból. A műsor ismertetése inkább leíró, mint elemző, és első sorban a korábban tárgyalt kérdések illusztrálására szolgál. A példa megválasztása és a kapcsolódó kérdés (a közszolgálati televízió hogyan próbál válaszolni a valóságtelevízió felől érkező kihívásokra?) kifejezetten speciális, jól mutatja a szerző érdeklődését. Ez az esettanulmány értékesként mutatja fel az ezredforduló emlékezetéhez kapcsolódó két évtizedes műsort, amely az ilyen jellegű vizsgálatok nélkül feltehetően feledésbe merülne.

A praxiselmélet és a médiakutatás című tanulmány első fele a médiahasználatához kapcsolódó gyakorlatok vizsgálatának tudományos megközelítmódját mutatja be annak előzményeivel együtt, majd „a mindennapi életben megfigyelhető, rutinszerű, nem tudatos médiacselekvésekre fókuszál” (41. old.). A kötet harmadik fejezete (*Diffúzió, mediatizáció és domesztikáció*) leírja, „miképpen zajlik a különböző mediatechnológiák társadalmi implementációja” (57. old.). A diffúzióelmélet és a mediatizáció zanzásított bemutatása mintha csak a teljesség igénye miatt került volna ide: arra szolgál, hogy a szerző

ezekhez képest pozicionálhassa az őt (leginkább) érdeklő domesztikációs elméletet. Everett Rogers diffúzióelméletének központi eleme az innovációs döntés modellje, „amely képes megmagyarázni és előrejelezni, hogy bizonyos újítások milyen sebességgel, milyen csatornákon keresztül terjednek szét egy társadalmi rendszeren belül” (58. old., vö. Everett M. Rogers: *Diffusion of Innovations*. Free Press of Glencoe, New York, 1962.), tehát az innovációk (amelyek sokszor mediatechnológiák) terjedésének modelljét alkotta meg. A mediatizáció az a folyamat, amelynek során „az emberek közötti közvetlen kommunikációs kapcsolatokat mindinkább felváltják a médiumok által közvetített tartalmak” (60. old.). A mediatizáció egyrészt átalakítja a társadalom különféle alrendszerait (politikát, gazdaságot, oktatást, kultúrát stb.) és a hozzájuk kapcsolódó intézményeket, másrészt megváltoztatja a közösségképződés folyamatát (amire kiváló példa a közösségi média felfutása), harmadrészt maga után vonja a mindennapi interakciók átalakulását is. A mediatizáció tehát megváltoztatja az észlelést, az emberi kapcsolatokat, az intézményeket, a kultúrát és a társadalom egészét (63. old.).

Szijártó fő érdeklődési területe a médiumok egyéni elsajátítására fókuszáló domesztikációs elmélet, amelyben a médium egyszerre értelmeződik tárgyként és mediális technológiaként. Az elsajátítás ennek megfelelően nem a „mediatartalmak dekódolását jelenti, hanem az eszközök változatos használatát különböző társadalmi kontextusokban” (65. old.). A médiumok domesztikációjának (lehetséges) fázisai az elsajátítás, a tárgyiasítás, a bekebelezés és az átalakítás: a bevezetőben említett okostelefon például, miután megjelent az otthon terében, mind a négy fázison keresztülment (vö. T. Berker et al [szerk.]: *Domestication of media and technology*. Open University Press, Maidenhead, 2006.).

A Németh Szilviával írt közös tanulmány – *A digitális átmenetiség kordokumentuma: Adalékok a Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához című könyv elemzéséhez* címmel – a kötet egyik legizgalmasabb fejeze-

te. Az 1989-ben kiadott *Segédkönyv* kiváló kordokumentum az analóg és a digitális technológiák közti átmeneti időszakról. Az MSZMP vezetésének, a korabeli hatalmi elitnek a történetét mutatja be, de a kutatók számára a könyv médiatörténeti jelentősége az érdekes, ahogyan az összegyűjtött adatokat rendszerezi és közli: „sorba rendezett adatok követik egymást, több mint 400 oldalon” (125. old.). „Átmeneti tárgyról” van szó, a *Segédkönyv* a korabeli táblázatkezelők és a mai digitális adatbázisok határán álló protoadatbázisként fogható fel.

Az *Otthonok, érzelmek, médiumok – Egy médiaetnográfiai kísérlet* a kötet egyetlen új szövege. A szerző a koronavírus-járványhoz kapcsolódó affektusvezérelt megnyilvánulásokat állítja a középpontba, ám emellett visszakanyarodik a mindennapi élethez, az otthoni térhez és a domesztikációhoz. Új szempontokat hoznak a szövegbe Orvar Löfgren svéd etnográfus gondolatai a „túlcsoordulásról” (*overflow*): „a jólét folyamatos növekedésével az otthonok fokozatosan megteltek különböző tárgyakkal, fogyasztási cikkekkel, a hozzájuk kapcsolódó új gyakorlatokkal” (139. old.), ami elsőre inkább problémának tűnik, ám valójában bőségként, a lehetőségek megnövekedéseként is értelmezhető. A koronavírus-járványhoz kapcsolódó kijárási tilalom idején az otthoni tér kizárólagossá válásával a túlcsoordulás általános tapasztalattá vált: az otthonok (túl)telítődtek. Ebbe beletartozott az új médiatárgyak (laptopok, okostelefonok, tabletek) felhalmozódása, illetve az otthoni térben zajló médiahasználat megszaporodása, ami átalakította a mindennapokat. Az elemzésben Szijártó a kortárs művészetnek a járványra adott reflexióiból meríti példáit.

„LE AZ UTCÁRA, KI A TÉRRE” (TANKCSAPDA)

A kötet harmadik tartalmi egységében az otthoni tér vizsgálatát a köztér(használat), az építészeti emlékek és a színházi tér tanulmányozása váltja fel. Eddig többnyire olyan tanulmányok követték egymást, amelyekben a médiatudományi kérdések antropológiai vonatkozásai kerültek

elő, most viszont a médiatudományi szempontok szüremkednek be az antropológiai jellegű vizsgálódásokba.

Az *(újra)mediatizált köztér* talán a kötet legeredetibb írása, amely a köztér használóinak mindennapi gyakorlatait és reprezentációit vizsgálja. Szijártó itt túllép az elméletek és a kutatások ismertetésén, és saját elmélete megalkotására törekszik. Bevezeti a „közösségi média tekintetének” fogalmát (a „turistatekintet” analógiájára, vö. John Urry: *The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*. Sage, London, 1990.), amelyet összekapcsol a köztérhasználattal. A turistatekintet olyan mindennapi gyakorlatot generál, amelynek „elsődleges célja az előzetesen látott képek újramegtalálása, az előzetesen formált tapasztalatok újraátélése, majd képi újrarögzítése” (163. old.). Szijártó azt állítja, hogy a közösségi médiába felkerülő, köztereken készített fotóknak viszont részben más a funkciója. Bennük jellemzően az önreprezentáción, az én stilizált megjelenítésén van a hangsúly, az én (és a test) kerül a középpontba, a háttérben található objektumok – egyfajta kulisszává válva – ennek rendelődnek alá. Vagyis a turistatekintet képest megfordul a lefényképezett köztér és az egyén viszonya.

A *Spontán építés(zet) mint kulturális-kommunikációs rendszer* című fejezet a magyarországi spontán építési gyakorlatok több korszakát is bemutatja, különös figyelmet fordítva a homlokzatokra és ornamenseikre mint kommunikációs formára (vagy mondjuk ki: médiumra). A spontán házépítési gyakorlatok körül kialakuló társadalmi diskurzussal is megismeret, mindenekelőtt a „Kádár-kockáknak” nevezett családi házak díszítésében megnyilvánuló individualizációs törekvéssel, amely módot adott „a totalizáló rendszerrel szemben saját »esztétikák«, önálló elképzelések megfogalmazására” (184. old.).

A *Situations, Rooms – A Rimini Protokoll a terekről és a médiumokról* című írás a Rimini Protokoll nevű dokumentumszínház egy darabjáról szól színházelméleti, kulturális antropológiai és médiatudományos szempontból, különös tekintettel a térhasználatra (a közönség aktív jelen-

léte a színházi térben, a kiterjesztett valóság használata az előadás során). A következő tanulmány – *Az Ellátó: Egy kulturális-közösségi kísérlet Egerben* – visszakanyarodik az építészeti problémákhoz az egri arkt építésziroda városfejlesztési projektjét meghatározó társadalmi-kulturális-politikai kontextus antropológiai dimenzióinak feltárásával.

A kötet negyedik része (*Előtanulmányok egy kutatási projekthez*) talán a legszemélyesebb is egyben. Ahogy a cím is sugallja, kicsit megnyitja a könyvet, perspektívájában mégis szervesen illeszkedik annak szövetébe. Első fejezete, „A részvétel művésze” – *Kollaboráción alapuló projektek a társadalomtudományokban* visszahozza a kötet elején még meghatározó tankönyv-formátumot, ugyanis gazdag szakirodalmi áttekintést nyújt és több kollaboratív kutatást is részletesen bemutat (lásd Császi Lajos és Varga Tünde Mariann írásait. In: Bódi Jenő – Maksa Gyula – Szijártó Zsolt [szerk.]: *Újratöltve. Médiakutatás és mindennapi élet*. Gondolat – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Bp. – Pécs, 2016. 25–60. old.). És hogy egy kutatástörténeti jellegű fejezet mitől lehet személyes? Mert mindezen túl a szerző arról értekezik a korábbi kutatók tapasztalatai alapján, hogy milyen alapelvek mentén kellene felépíteni egy majdani kollaboratív kutatási projektet.

A következő fejezet címe, *Az antropológia és a médiakutatás találkozása*, akár a kötet alcíme is lehetett volna, olyan kiválóan jellemzi csaknem a teljes munkát, és emiatt itt furcsának hathat. Egy ilyen című írás a könyv ezen pontján már redundánsnak tűnhet, és valóban tartalmaz áttekintő részeket, de mégsem önismétlő, mert új szempontokat, korábban nem tárgyalt szerzőket mutat be. A szakirodalmi áttekintésen túl pedig egy lehetséges kollaboratív projektet is felvázol a nagyvárosi migrációval kapcsolatban, amelyben a migrációs közösségek (lokális térben és a digitális világban zajló) mindennapi gyakorlatai (köztük a kommunikációs szokásai) is kiemelt szerepet kapnak, és amelyet a közösség tagjainak aktív közreműködésével/részvételével kíván

a szerző megvalósítani. Azt, hogy az ennek kapcsán megmutatkozó ambíció nem megalapozatlan, jól illusztrálja a következő fejezet (*Új kihívások a városi etnikai közösségkutatások előtt: a digitalizáció és a kollaboráció*) a berlini terepen megkezdett kutatásról.

Szijártó Zsolt olykor médiatudós-ként ír, aki az antropológia eredményeit alkalmazza, olykor pedig kulturális antropológusként, aki a médiatudomány szempontjait is bevonja a vizsgálataiba. Remélhető, hogy a munkája kedvező fogadtatásra talál mindkét területen (és még azon is túl), és nem pontonhídként, hanem köhídként funkcionál majd, amelyet gyakran vesznek igénybe a különböző diszciplínák közt ingázók. Szijártó rámutat arra, hogy a könyvében tárgyalthoz képest a magyar kommunikáció- és médiakutatást inkább a politikai irányultságú tömegkommunikáció-kutatás, illetve az irodalmi és szemiotikai gyökerű vizsgálatok jellemzik. A munkája ezen a helyzeten kíván javítani, hiszen felkínálja magát, hogy (egy kissé mozaikszerű) médiaantropológiai kézikönyvként olvassuk, amely számos módon kapcsolódik az elmúlt évtizedek nemzetközi médiatudományához is, hiszen többek közt Henry Jenkins, a kortárs médiatudomány és rajongókutatás egyik vezető alakja is (tárgy) antropológiai kérdéseket feszeget a képregényt médiatárgyként is tematizáló 2020-as monográfiájában (Henry Jenkins: *Comics and Stuff*. New York University Press, New York, 2020.).

VV10 – egy valóságshow valósága

Szerk.: Szadai Károly. *NMHH Média-tudományi Intézet, Bp., 2022., 318 old., á.n.*

A Médiatanács egyik tagja, Szadai Károly szerkesztésében kiadott, a *Való világ* 10. sorozatára (VV10) reflektáló szerzők áttekintik, miként változott az elmúlt 20 évben a valóságshow, illetve különböző alfajai. Írásaik olyannyira eltérő érdeklődésűek és módszertanilag annyira különbözők, hogy nem lehet őket egy sorba rendezni. Kiemelésre érdemes közülük újdonsága erejénél fogva a szereplők viselkedését úgy értelmező munka, mintha mind egy szociálpszichológiai laboratóriumban lennének a „kísérleti személyek” résztvevői. (Lengyel M. T. – Racsko R. – Komló Cs. – Hulyák-Tomesz T. – Szűts Z.: *A Való Világ powered by Big Brother 10, valamint a Bele Való Világ powered by Big Brother című műsorszámok szereplőkre vonatkoztatott kvalitatív tartalomelemzése*).

A szövegeket érdemes külön-külön szemügyre venni. Szinte mindegyik tartalmaz történeti áttekintést, és az olvasó, a maga pszichológiai, szociológiai vagy jogi érdeklődésétől vezetve, talál köztük neki megfelelő tanulmányt. Ami hiányzik, az az etikai megközelítés, mindegyik tanulmány tartózkodik az ítélezéstől, vagy ha mégis találni ilyesmit a könyvben, az vagy egy nézői észrevétel valamelyik fókuszcsoportban, vagy idézett jogszabály, de semmi esetre sem kutatói állásfoglalás. Évtizedek óta követjük nyomon a *reality* műsorok alakulását, ezen belül a *Való Világ* című hazai sorozatot, és még annak megállapítása sem evidens, hogy ez a műfaj a diktatúrákat leképező, laboratóriumi kísérlet-e, amely a „játékosokat” kihasználja, vagy pedig a megengedett (kiprovokált?) szabadosságok kapcsán elhithető, hogy „a házban” szabadság van, a demokratikus feladványok kapcsán pedig azt, hogy a rendszerrel nincs semmi gond, itt csak egy „játék” folyik,

önkéntes szereplőkkel, és a játékból bárki bármikor kiléphet. Az utóbbi két vélekedés egyébként igaz.

A szociometriát és a pszichodramát megalkotó Jacob L. Moreno a szociometriával az egymást kedvelőket kereste. Ez a műsor viszont arról szól, miként viselkednek az egyének egy alapvetően gonosz rendszerben, itt a végső cél egymás „kijétsése” – a megszabadulás a többiektől lehetőleg alattomos eszközökkel és konfliktusokon keresztül. A szerzőknek mintha ez nem volna magától értetődő, vagy épp ellenkezőleg, annyira magától értetődő, hogy szót sem akarnak vesztegetni rá. Behúzódnak a trágár beszéddel és a szexizmussal kapcsolatos jogi érvelések mögé, vagy pedig pártatlanul ismertetik a mára szülővé válók és már a sorozatot nem nézők, de valamikor követők aggályait.

Ha azt kérdezzük, hogy a kötet tanulmányai megragadják-e a témában kívánatos három szintet, akkor azt találjuk, hogy kettőt igen. Az egyik a médiahatás tudományos elméleteinek nézőpontja (szemben az általános morális pánikkal); a másik a recepció, az a sokszínűség, ahogy a nézők értelmezik a látottakat (szemben megint csak a morális pánikkal); a harmadik a morális megítélés (szemben a posztmodern kívülállással vagy a modern értékmentességgel), amellyel csak a jogi fejezetben találkozunk, ám ott is csak egyes részletekre figyelve, nem az egész rendszerre. (Kelemen Linda: *Valóságshow-műsorok a jog tükrében*).

A bevezető megemlíti, hogy a „szakértők” elítélően nyilatkoznak a valóságtelevíziózásról, a nézők viszont élvezik. A nézettségi adatokat feldolgozó tanulmányból (Till Eszter: *A valóságshow-k közönsége*) az derül ki, hogy a műfaj népszerűsége erősen csökkent, közönsége szegmentálódott. Vagyis az elmúlt húsz évben a nézői érdeklődés fokozatosan csökkent, viszont a szakértők empátiája fokozatosan erősödött.

20 évvel ezelőtt a hazai publicisztikában csak két szerző viszonyult megértően a valóságshow műfajához. Az egyik Hankiss Elemér, a másik Császi Lajos volt. Hankiss a tömegkultúrát az olümposzi istenek leképezéseként kezelte (vö. *Proletár*

reneszánsz [Helikon, 1999], *Ezerarcú Én: emberlét a fogyasztói civilizációban* [Osiris, 2005]), a durkheimiánus Császi Lajos pedig a demokrácia megnyilvánulásaként (*A Mónika-jelenség kulturális szociológiája* [Gondolat, 2011]). Már akkor is megfigyelhető volt, hogy minél tájékozottabb volt valaki a médiahatás-elméletek terén, annál kevésbé indulatosan reagált. Az értelmiség általában, lett légyen liberális vagy konzervatív, már a szappanoperákat is nehezen viselte. Talán épp Császi fogalmazta meg azt a gondolatot, hogy az értelmiség ezt a csatát elveszítette, azaz az új médiában már nem határozza meg a nyelvet.

A vizsgált kötet bevezetőjében megfogalmazódik a feltevés, hogy a *reality*-műsorok titka abban a nézői élményben rejlik, hogy ez közelebb van hozzánk, mint a fikció, mert amit látunk, akár velünk is megtörténhetne. Ami csak részben igaz Polonyi Gábornak az elmúlt 20 év változásait jól bemutató, fókuszcsoportos kutatásra támaszkodó tanulmánya szerint (*A ValóVilág powered by Big Brother 10 című műsor a befogadói vélemények tükrében*). Az új nézők teljesen tisztában vannak azzal, hogy a *reality* műfajok egy része nagyon is művi, például megszerkesztett helyzetekkel operál. Valójában paradox módon a valóságközeliség benyomására a legkevésbé a valóság megfigyelésével teszünk szert, kell a dramatizálás, a sűrítés, a vágás. Ezt teszik a *Való Világ* sorozatok is a maguk egyszerre diktatórikus és megengedő keretei között. Az a vélekedés, hogy népszerűségünk abból fakad, hogy a jeleneteket és a helyzeteket közel érezhetjük magunkhoz, nem is állja meg a helyét, mivel a hatásosság nagyon is ki van téve a divathullámoknak. Bizonyos formák és tartalmak kimerülnek. Jelenleg úgy tűnik, ez a műfaj elfáradt.

A tévénézők a teljes fikciótól a riportig minden átmenethez vonzódnak és egy kicsit mindig tovább lépnek a sztárolt *reality*-verziókban, hogy aztán meginduljanak vissza a fikciók felé. Ez volna a divat logikája. Ám akármilyen ütemben futnak is le ezek a körök, a nézők mindig meg tudják különböztetni egymástól a World

Trade Center katasztrófáját a *Pokoli toronytól*, a valóságot a fikciótól.

Az értelmiség morális pánikja részben abból fakad, hogy nem bízik a nézői recepcióban, paraszociálisnak tartja az emberek és a tévés személyiségek közti viszonyt. (Vö. D.Horton – R. R. Wohl: Mass communication and para-social interaction: Observations on intimacy at a distance. *American Sociological Review*, 1956. 215–229. old.) Sosem a maguk paraszociális dekodolása aggasztja őket, hanem mindig a tömegek elbutulása. Igaz, hogy kisgyermekkorban létezik paraszociális interakció, azaz a gyerekek úgy vélik, ha ő látja a szereplőt a tévében, az is ismeri őt, de ezt a szakaszt kognitív fejlődésében meghaladja. Az érzelmi reakciók viszont végig ilyen gyermekiek maradnak mindannyiunkban, csak a kognitív feldolgozás fejlődik, ami sajátos viszonyt teremt. Ám az értelmiség, ha nem tapasztalja meg, ha nem ismeri a tömegkultúrát, akkor ezt nem érti, és a tömegkultúra fogyasztójának recepcióját eleve primitívnek minősíti. A Nielsen közönségkutató méréseiből kiderül, hogy a VV széria fogyasztóinak száma egyre kisebb, ahogy megyünk felfelé a társadalmi státuszok létráján (Till Eszter: *A valóságshow-k közönsége*).

A jelen kötetbe foglalt tanulmányok nem az általános értelmiségi aggodalmakat hangoztatják, hanem a szaktudományos ismeretekre támaszkodva arra mutatnak rá, ami nem is meglepő, hogy a nézők egyáltalán nem oldódnak fel a valóságshow-knak az erkölcsi világot leromboló játszmáit követve. Épp ellenkezőleg. Ahogy Guld Ádám a bevezetőben fogalmaz: „az ilyen jellegű műsorok állandóan mozgásban tartják a társadalmilag elfogadott viselkedésminták normakontrollját” (13. old.). Vagyis a néző nem egyszerűen utánoz, hanem értékkel, vizsgál, bírál, ítél, elutasít, módosít, javasol, kiegészít.

A kötet szerzői nem érzik feladatuknak, hogy állást foglaljanak abban kérdésben, akkor most beszűkül-e, vagy pedig demokratikusan kiszélesedett a mai társadalmi nyilvánosság. Talán részben definíciós kérdésnek tartják, noha nem teljesen az. Létezik olyan *reality* műfaj is, amelyik eléri a

közügyek szintjét – ilyenek például a „Segítség, bajban vagyok!” típusú, a *reality show*-kat utánozó, ám valójában fikciós, amatőr színészekkel dolgozó sorozatok. Mivel a kötet azt ígéri, hogy bemutatja az elmúlt 20 év fejlődését, abba beletartozik, miképp kezelte a hazai jogrendszer az emberi méltóság és a gyermekek védelmét e műsorokkal kapcsolatban. Kelemen Linda sem értékeli már idézett írásában, csak közli, hogy a gyerekek védelmében 2021-től bekerült a „születési nemnek megfelelő önzonosságtól való eltérés” bemutatásának tilalma is. A homoszexualitás sem népszerűsíthető. A kérdések itt sorjázhathatnak. Mivel egyfelől ezt mégis meg lehet tenni a lineáris adásokban 22 és 05 óra közt, nem-lineáris adásban pedig nyilván bármikor elérhető. Másfelől nem világos, mi számít népszerűsítésnek, harmadszor pedig a diszkrimináció tilalma az LMBTQ-csoportokra is vonatkozik.

Alapprobléma, hogy egy magánvállalat nem írathat alá olyan szerződést, amelyben valaki önként lemond állampolgári jogairól. Lett-e erre megoldás bárhol a világban? Tudjuk, hogy nem, még ha pénzbüntetések születtek is. A jog mindmáig az üzemetekre koncentrált az egyének, a szereplők védelme helyett. Azt is tudjuk, hogy a politikai megnyilatkozásokot a szerkesztők kivágják a műsorból, mintha a ház lakóinak nem lehetne politikai véleménye.

Pedig van, és milyen érdekesen van. Amikor Trumpot megválasztották elnöknek, az egyik amerikai *reality*-ben megmutatták az eredményt a fiatal bennlakóknak. Aki látta, sosem felejt el ezeket a képeket (<https://www.youtube.com/watch?v=n6kS3y407Ho>): a fiatalok viccnek hitték Trump győzelmét, amikor aztán hangszórón keresztül közölték velük, hogy nem az, döbbenettel reagáltak. Furcsamód van, amikor a külvilág megy át kollektív önhipnózisra, és azok maradnak civilizáltak, akiket elzárnak a külvilágtól. Ha a valóságshow csak ennyivel szolgál a szociálpszichológusok számára, már megérte, noha etikai okokból az egyéneket a külvilágtól hosszabb időre elzáró szeparációs kísérleteket ma már tudósok sem végezhetnek.

A kötet már idézett utolsó tanulmánya (Lengyelne és tsai munkája) egy eddig nem kiaknázott lehetőséggel él, kicsit emlékeztetve Philip Zimbardo kései elszánására, aki a *Lucifer-hatás: Hogyan és miért válnak jó emberek gonosszá?* (Ab ovo, 2012) című könyvének megírásához elővette régi jegyzeteit és beszámolt az egyes szereplőkkel végzett pszichológiai tesztekéről, a szereplők karakteréről, viselkedéséről, a tipikus reakciókról. A tanulmány a férfi és a női viselkedést elemzi, ám az eredmények általánosíthatóságát korlátozza, hogy a villába jelentkezők összetétele nem tükrözi a magyar népesség összetételét. Saját kutatásaim szerint az első szériákban félreértések (pl. barátokat lehet szerezni), később speciális problémák (pl. traumatizáltság) jellemezték a jelentkezőket.

Köztudottan kereskedelmi szempontok uralják a műfajt, ám a kötetben nincs szó arról, hogy a kereskedelmi médiumok termékgyártói kiszolgáltatottsága is kérdéseket vet fel. A termékelhelyezéstől kezdve a burkolt reklámozásig, vagy a „játékosok” politikai megnyilvánulásainak kivágásáig, ha netalán valamiképp negatívan szólnak bármiről, ami egy potenciális politikai vagy kereskedelmi reklámozó terméke. Arról sincs szó a kötetben, hogyan befolyásolta a *Való Világ* alakulását, hogy a nézői visszajelzésekhez igazodni próbáló csatornák által megrendelt vizsgálatok kutatásmódszertani hibái hogyan ösztönöztek kevésbé szerencsés műsorkészítői megoldásokat – például egyre szélsőségesebb és pszichésen sérült szereplők beválogatását.

Az egyes tanulmányok önmagukban is megállják a helyüket, a közöttük lévő tartalmi ismétlések ártnak a koherenciának, de szerencsére elég fókuszáltak és nem akarnak mindenféle *reality* műfajt részletesen ismertetni. Maradnak a *Való Világ* sorozatnál, és örömmel olvashatjuk, hogy Hommer Anna és Korpics Márta nemcsak a teljes hazai szakirodalom áttekintését nyújtja, hanem mintha egyetértene a felmerülő etikai problémák vizsgálatának szükségességével, hogy például azzal, hogy bár a szereplők játéknak nevezik bentlétüket a házban, ez cseppet sem játék; vagy

hogy Polonyi Gábor fókuszcsoporthoz vizsgálatából is az derül ki, a megkérdezettek nem gondolják valósnak a valóságshow-k *VV* variációját. Ez minden esetre biztató, amiképp az is, hogy a nagy zajban legalább elhalványodott a *VV* jelentősége.

ZSOLT PÉTER

Bán-Forgács Nóra: Az adatvédelmi ombudsman intézménye Magyarországon

A KEZDET ÉS A VÉG 1995–2011

L'Harmattan, Bp., 2021., 152 old., 2990 Ft.

Bán-Forgács Nóra: A rendszerváltás és az adatvédelmi ombudsman Magyarországon

AZ ADATVÉDELMI OMBUDSMAN ALAPJOG-ÉRTELMEZÉSE.

L'Harmattan, Bp., 2022., 172 old., 2990 Ft.

Azt talán kockázat nélkül kijelenthetjük, hogy az adatvédelmi biztos jogintézményét és tevékenységét széles körű konszenzus és társadalmi elismerés övezte. Az adatvédelmi biztos tevékenységének konkrét eredményei, állásfoglalásai, ajánlásai nemcsak társadalomformáló erejük voltak, de fontos szakirodalmi forrásokká is váltak, melyeket az igen gazdag hazai adatvédelmi jogirodalom gyakran idézett, és persze néhanyszor tudományos kritika tárgyává is tett. Az adatvédelmi ombudsmani tevékenység jellegének, karakterjegeinek, joggyakorlata társadalmi hatásának mélyelemzése területén

azonban Bán-Forgács Nóra két, nemrégiben megjelent könyve kifejezetten hiánypótlónak tekinthető a hazai szakirodalomban.

E könyvismertetés tárgya két különálló, de tartalmában és mondanivalójában szorosan összefüggő kötet, amelyekben nemcsak elemzi az adatvédelmi ombudsman jogintézményét, de egyben emléket is állít neki. A második kötet nem folytatása az elsőnek, és a két könyv külön-külön is kerek egész, a szerzőnek a témáról alkotott teljes képét mégiscsak akkor kapjuk meg, ha mindkét kötetet elolvassuk.

AZ ELSŐ KÖTET

A szerző nem hagy kétséget könyve céljáról és szempontjairól:

„Ez a kötet jogtörténeti indíttatású. Célja, hogy az 1989-ben létrejött Harmadik Köztársaság egy fontos időszakát feldolgozza, így az alkotmányos rendszerváltás egyik alapintézményének, az adatvédelmi ombudsmannak »születését« és »bukását« (megszűnését) szeretné bemutatni. A kötet szerzőjének motivációja kettős, egyrészt tisztelni szeretnénk [...] az intézmény előtt [...], másrészt mondandónkat szeretnénk egy olyan jogtörténeti kontextusba is helyezni, amely a jelenkori jogtudomány művelői és tágabb körben minden érdeklődő olvasó számára érdekes olvasmányul szolgálhat.” (7. old.)

Itt rögtön le kell szögezni: a tisztelgés nem jelent kritikátlanyságot, a szerző a mondandóját a tudományos kutatás szabályai szerint, bőséges magyar és külföldi szakirodalommal alátámasztva, az adatvédelmi biztos döntéseinek helyességét nemegyszer vitatva, saját álláspontját is hangsúlyozva fejt ki. Am nem titkolja rokonszenvét az adatvédelmi biztos intézményével.

A könyv az adatvédelmi ombudsman mint intézmény politikai-történeti és jogtudományi előzményeinek áttekintésével kezdődik. Első fejezetében bemutatja az ombudsman jogintézményének, majd az adatvédelmi szabályozás kialakulásának a rendszerváltás körüli történetét, kitér a témakör megjelenésére a

Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokban, a jogszabályi háttér elfogadására, majd az első ombudsmanok megválasztására is. Az adatvédelmi szabályozás kialakulásáról szóló fejezet elemzi a nyolcvanas évek szakmai előkészítő munkáját, az Alkotmánybíróság nagy hatású, a tételes jogi adatvédelmi szabályozás számos elemét megelőlegező, 15/1991. (IV. 13.) AB-határozatát (személyszám-határozat) és az adatvédelem és információszabadság közötti viszony értelmezését. Részletesen bemutatja három kiemelkedő egyéniség: Vámos Tibor, Könyves Tóth Pál és Sólyom László munkásságát. Sólyomnak aztán lehetősége nyílt arra, hogy jogtudósként tett megállapításait az Alkotmánybíróság elnökeként a gyakorlatba is átültesse. A fejezet olvasása során önkéntelenül is az jut eszünkbe, hogy bizonyos korszakokban néhány személy fajsúlyos gondolatainak és szerepvállalásának milyen jelentős befolyása lehet a jogrendszer kialakítására. Ezt az érzést később maga a szerző is megerősíti, amikor kimondja: „Történelmi korokban egyes közjogi szereplők az alkotmányos változásokban kitüntetett szerepet kapnak.” (I. köt., 23. old.)

Az olvasó valóban történelmi korba repül vissza, méghozzá egy jogalkotási szempontból igen intenzív korszakba. Egy olyan korba, amikor ez az intenzitás nem elsősorban mennyiséget jelez (bár azt is), sokkal inkább minőséget: rövid idő alatt kellett kialakítani a korszerű jogállami Magyarország új közjogi berendezkedését, amelyben – a szerző hangsúlyos, általam is osztott állítása szerint – az adatvédelmi ombudsmannak is kiemelt szerep jutott. Az adatvédelmi biztos és általában az egyszemélyes ombudsmani jogintézmény szempontjából úgyszintén hangsúlyos az intézményes pozíciót betöltő egyén személyes attitűdje. Ezt szerző is hangsúlyozza a második kötetben, ahol egy teljes fejezetet szentel az adatvédelmi biztosok – Majtényi László, Péterfalvi Attila és Jóri András – ars poeticáinak.

A következő nagy fejezet az ombudsmanoknak és azon belül is az adatvédelmi ombudsmannak a hatalommegosztásban elfoglalt helyét

vizsgálja. Mivel az adatvédelmi biztos az ombudsmani rendszer része, az intézmény tételes jogi megalapozottsága is vitathatatlan: az akkor hatályos adatvédelmi törvény, a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény (Avtv.) 23. § (2) bekezdése kimondja, hogy az „adatvédelmi biztosra – e törvényben foglalt eltérésekkel – az állampolgári jogok országgyűlési biztosáról szóló törvény rendelkezéseit kell alkalmazni”.

Ugyanakkor a szerző is kitér arra, hogy az adatvédelmi ombudsman sok tekintetben a kezdetektől fogva mégiscsak különbözik a többi országgyűlési biztostól. Az adatvédelmi biztos vizsgálódási körébe mindig beletartoztak a piaci szereplők is, és az államszervezetben belül sincs olyan kivétel, miszerint az Országgyűlés adatkezelési tevékenységét ne vizsgálhatná (27., 53., 66–69. old.). Jóri András e különbségek okán megállapítja: „A magyar adatvédelmi biztos tevékenysége is igen korlátozottan írható le (a kezdetektől!) az ombudsmanirodalom szokásos kategóriáival és problémáival (»maladministration«, alkotmányos visszasság, »hatóság« fogalma stb.), mivel ezek az adatvédelmi biztosi működés szempontjából többnyire irrelevánsak.” (Jóri András: Az adatvédelemért és az információszabadságért felelős biztos intézményéről. *Fundamentum*, 2010. 2. szám, 22. old.)

Emellett az adatvédelmi biztos a kezdetektől fogva rendelkezik hatósági típusú hatáskörrel az adatvédelmi nyilvántartással, később (1995-től) a minősített adatok minősítésének megváltoztatására való felszólítással kapcsolatban. Az Európai Unió adatvédelmi jogi harmonizációjával a biztos hatósági jogkörei tovább erősödtek, így – bár a bírság kiszabásának lehetősége nem állt rendelkezésre – az általános ombudsmani eszköztárhoz képest jóval „keményebb” fellépési lehetőségei voltak. A különbözőségek tehát kezdettől fennálltak, de a jogfejlődés során váltak egyre nyilvánvalóbbá. Ugyanakkor érdemes szem előtt tartani, hogy Bán-Forgács Nóra könyvei, különösen a második, kétségkívül az adatvé-

delmi biztos ombudsman típusú fellépésére helyezi a hangsúlyt.

A kötet harmadik fejezete részletesen feldolgozza az adatvédelmi biztos jogintézményének megszüntetését és az Európai Bíróság (EUB) ezzel kapcsolatos ítéletének (EUB C-288/12.) főbb megállapításait. Az ügy kimenete széles körben ismert: az Európai Bíróság megállapította, hogy „Magyarország, mivel idő előtt megszüntette a személyes adatok védelmét felügyelő hatóság megbízását, nem teljesítette a 95/46/EK irányelv-ből eredő kötelezettségeit” (Az EUB C-288/12. ítélet 62. pontját idézi: I. kötet, 112. old.), azaz nem biztosította a felügyelő hatóság teljes függetlenségét. Az ítélet a magyar szakirodalomnak korábban is témája volt, de a legmélyebb, legrészletesebb feldolgozását kétségkívül Bán-Forgács Nóra végezte el. Ennek során bemutatja a magyar kormányzat érveit és az EUB rájuk adott választását is, kiegészítve a saját álláspontjával. E fejezetben helyet kap az ügy egy kevésbé közismert vonatkozása is, nevezetesen a Velencei Bizottság vizsgálata és álláspontja, továbbá a szerző elemzi az Emberi Jogok Európai Bíróságának Baka András megbízásának idő előtti megszüntetésével összefüggésben hozott ítéletét is.

A könyv fontos állítása, hogy az EUB ítéletét az adatvédelmi felügyelő hatósággal kapcsolatban máig nem hajtották végre, és a jogsértés továbbra is fennáll (I. köt., 122. old.). Bán-Forgács röviden összefoglalja azt is, hogy ennek milyen eljárásjogi következményei lehetnének, nevezetesen, hogy az Európai Bizottság újabb eljárást is indíthatna az Európai Unió Bírósága előtt, ami átalányösszeg vagy kényszerítő bírság fizetésére kötelezhetné Magyarországot. Ilyet azonban a Bizottság nem kezdeményezett (I. köt., 125. old.). Érdekes kutatási irány lett volna ezen eljárástípus elemzése, a más országok más ügyeiből következő tanulságok levonása, de ez inkább csak az olvasó kíváncsiságát elégítené ki, mert valószínűleg a kötet fő témájához, a jogintézmény kezdetének és végének bemutatásához csak közvetve kapcsolódik.

A MÁSODIK KÖTET

Míg az első kötet inkább az adatvédelmi ombudsman jogállásával foglalkozik, a második elsősorban a tevékenységével – egy sajátos szemüvegen át, nevezetesen a rendszerváltás és a jogállami forradalom szempontjából. Bevezetőjében lényegében összefoglalja az előző kötet legfontosabb megállapításait. A második fejezet az adatvédelmi biztos néhány, a rendszerváltás és az azt követő társadalmi kérdések – a szerző megfogalmazásában a „rendszerváltás nagy erkölcsi dilemmái” (9. old.) – szempontjából jelentős ügyek példáján az adatvédelmi ombudsman döntéseinek társadalmi hatásaira világít rá. A vizsgált ügyek az Ellenzéki Kerekasztal dokumentumainak nyilvánosságával, az ügynökmúlt feltárásával, továbbá a kutatási szabadság és a magánszféra-védelem konfliktusával foglalkoznak. A szerző szerint ezen ügyek kapcsán a tételesjogi szabályok alapján felmerülhet az adatvédelmi ombudsman hatáskörének kiterjesztő értelmezése (a kutatási szabadság értelmezésével összefüggésben), sőt a tételesjoggal szemben, *contra legem* jogértelmezés is (az ún. Yad Vashem-ügyben az akkor hatályos Avtv. hozzájárulást előíró szabályával szemben az adatvédelmi biztos egy adattovábbítással összefüggésben megfelelő megoldásnak látta – a közvélemény széles körű tájékoztatása mellett – a tiltakozáshoz való jog biztosítását). Ezeknek az ügyeknek a bemutatása már megágyaz a szerző álláspontja kifejtésének, amely szerint az adatvédelmi ombudsman joggyakorlata: moralista, aktivista és informális.

Bán-Forgács Nóra részletesen elemzi, hogy miért tekinti az ombudsman jogértelmezését alapjogvédőnek és moralistának. Hosszasan értekezik az alkotmány moralitásáról és – a szakirodalomból több megközelítést is bemutatva – arra jut, hogy „az alkotmányos fogalmak politikai, filozófiai és morális tartalmakat hordoznak”, és „mivel az alkotmány társadalmi-morális tartalmakat hordoz, annak értelmezése is morális gyakorlat kell, hogy legyen.” (65. és 68. old.) Többször is hangsúlyozza,

hogy az adatvédelmi biztos sok döntése végső soron egymással versengő értékek közötti előzetes értékválasztás eredménye, és az ügy kimenete attól függ, hogy az adatvédelmi ombudsman melyik érvelést fogadja el. Egy esetben azt is megjegyzi, hogy az adott ügy előkészítése során több, egymással versengő jogértelmezésen alapuló tervezet is készült, és az ombudsman (érték)választása alapján született meg a végső állásfoglalás (95. old.).

A morális jogértelmezés az adatvédelmi biztos eseteiben valóban rendre visszatér, a kötet számtalan konkrét ügyet mutat be ennek alátámasztására, kezdve attól, hogy elvárható-e egy képviselőjelölttől, hogy pártja felhívására nyilatkozzon a szenvedélybetegségéről és szexuális orientációjáról, vagy hogy nyilvánosságra hozható-e az országgyűlési képviselők kettős állampolgárságának ténye, az olyan ügyeken át, mint az anonim HIV-szűrés és a diákok drogtesztre kötelezése, egészen a köztisztviselői esküvel kapcsolatos állásfoglalásig. Ezen ügyeket élvezettel olvashatja mindenki, aki egy kicsit is fogékony a nehezebben megoldható, erkölcsi dilemmákat felvető jogesetekre és arra a gondolatra, miszerint a „jog a jó és a méltányos művészet”.

Hosszú fejezet szól az ügynökmúlthoz fűződő morális dilemmáról is, ami a rendszerváltást követő években valóban az egyik legjelentősebb közéleti kérdés volt, ugyanakkor ezt szinte kizárólag Kis János gondolataival és a szerző rájuk adott reflexióival mutatja be. Érdekes lett volna más szerzők gondolatait is beemlíteni, mert így egy kissé amolyan „Kis-Bán-Forgács-vita” hangulata van e fejezetnek.

Aktivizmuson a szerző azt érti, hogy „a magyar rendszerváltás szinte valamennyi nagy kérdése előbb-utóbb »adatvédelmi kérdéssé« is vált az ombudsman aktivista joggyakorlata révén. (Nem utolsósorban az adatvédelmi ombudsman ambíciója révén, hogy ezen átalakulási folyamatokban aktív résztvevő legyen és »meglássa« az adatvédelmi aspektust számos társadalmi kérdés mögött.)” (II. köt., 109. old.) Számos ügyet hoz fel ennek példaként, néhányat csak

megemlít, néhányat részletesen is elemiz. Egyetértek vele abban, hogy az adatvédelmi biztos jogértelmezésének egy fontos karakterjegye az aktivizmus. Ehhez maga a jogterület is kiváló táptalajt adott, mivel az adatvédelemnek van egy horizontális, minden jogviszonyt átható jellege. Manapság már inkább kritikaként fogalmazódik meg, hogy az adatvédelmi jog „felfal” bizonyos, klasszikusan más jogterülethez tartozó, eredetileg más logikával működő jogintézményeket, de ennek megvan a magánszféra védelmét minden körülmények között, minden jogviszonytípusban biztosítani, és erre olyan „átmeneti” korszakban, mint a rendszerváltás utáni időszak, nagy szükség is volt. Máshonnan közelítve: igen nehéz volt más jogterület (akár technikai) szabályaival kijátszani, kiüresíteni a személyes adatokhoz való védelem jogát, és ebben egészen biztosan szerepe volt az adatvédelmi biztos olykor kiterjesztő értelmezést követő, aktivista joggyakorlatának is. A könyv az aktivizmus példázására több adatnyilvánosságot érintő ügyet is felhoz, tehát ez az attitűd nemcsak az adatvédelem, hanem a közérdekű adatok nyilvánosságát érintő ügyekben is jellemző volt.

Végül a harmadik fontos jellemző Bán-Forgács Nóra szerint az, hogy az adatvédelmi ombudsman egy nem formális, szabad mérlegelésen alapuló joggyakorlatot alakított ki. Erre is számos esetet hoz fel példaként a szerző, de különösen érdekes, hogy csokorba gyűjtötte azokat az eseteket, amikor a biztos ellentétes érvelést használt az adatvédelmi törvény elsőbbségére, illetve épp ellenkezőleg, a speciális szabály alkalmazásának elsőbbségére hivatkozva. Ez a szerző érvelése szerint nem következetlenség, sokkal inkább az ombudsman jogértelmezési szabadságához kapcsolódik (II. köt., 134. old.).

A második kötet – szemben az elsővel – kicsit kurtán, összegzés, következtetések vagy végszó nélkül ér véget. A szerző többször is összefoglalja ugyan a mondandóját az egyes fejezetek elején, végén, néha közben

is, arról tehát nincs szó, hogy az olvasó ne tudná, hogy mit akart közölni, de a lezáró fejezet elmaradása mégis csak komoly hiányérzetet kelt.

A könyv stílusa összességében gördülékeny, megfogalmazásai precíz és igényesek, a szerző többször is egyértelműen leírja, megismétli a legfontosabb üzeneteit. Egy szempontból azonban mégsem könnyű olvasmány. Az olvasónak néhol olyan érzése lehet, mintha a könyv egy szűk „bennfentes” célközönségnek szólna, a szerző ugyanis sokszor csak utal valamilyen, a mondanivalója szempontjából fontos ügyre, döntésre, jelenségre, amelyet azonban csak egy viszonylag szűk szakmai közönség ismer, a fiatalabb, a rendszerváltást követő időszakot és az akkori társadalmi kérdéseket át nem élő, illetve ezeket kevésbé ismerő olvasótól utánanézészt, utánajárást igényel. Példa lehet erre a hivatkozás a Tar Sándor-ügyre vagy a Zétényi–Takács-határozatra (80. és 85. old.), illetve a tételejogi szabályozás áttekintésén túlmutató részletes elemzés hiánya az ügynökmúlt feltárásával kapcsolatban (30–32. old.). Hasznos lett volna ezeket az ügyeket pár mondatban, tényszerűen ismertetni – ahogyan például a Yad Vashem-ügyben (42. old.) történt –, más esetekben pedig az ügy eldöntésekor hatályos joganyagot részletesen elemezni.

Egy (jog)történeti megközelítésű írással kapcsolatban önkéntelenül felmerülhet, hogy mit mond az olvasónak a jelenlegi társadalmi-jogi környezetben. Bán-Forgács Nóra kötete meglehetősen sokat. Ennek egyik oka, hogy a hatályos adatvédelmi jogi környezetben valójában felértékelődik az adatkezelői szinten elvégzett mérlegelés szerepe. Az általános adatvédelmi rendelet (GDPR) megítélése kapcsán előtérbe kerül ugyan a formálisnak tűnő adminisztratív terhek, a hatósági jogalkalmazás és a szankciók szigorának (különösen a bírságösszeg mértékének) hangsúlyozása, a hazai adatvédelmi jogban azonban szerintem egy más jellegű, inkább rugalmasságot jelentő változást is hozott, mégpedig azt, hogy az adatkezelő gyakrabban szembesül mérlegelést igénylő kérdésekkel. Ez részben a korábbi, duális és zárt

rendszer felváltó új jogalap-rezsimnek köszönhető. A közkeletű elnevezésében érdekmérlegelésen alapuló jogalap alkalmazása, az érdekmérlegelési teszt elvégzése már nevében is jelzi a mérlegelés szükségességét. Mérlegelés azonban nem kizárólag a jogalap alkalmazásakor merül fel. A hazai jogi rezsimben ugyancsak újak számító jogintézmény, az ún. összeegyeztethetőségi cél vizsgálata vagy az adatvédelmi hatásvizsgálat elvégzése során felmerülő szükségesség-arányosság-teszt, illetve – akár a hatásvizsgálat keretében, akár egy incidenssel összefüggésben az érintetteket érintő kockázatok azonosítása és mértékük meghatározása olyan műveletek, ahol az adatkezelőnek dokumentált módon végig kell gondolnia az adatkezelésének az érintettre gyakorolt hatását. Az adatkezelés jogszerűsége csak akkor biztosítható, ha az egymással szemben álló (alap) jogok és érdekek közötti egyensúly keresése az adatkezelői szinten is megjelenik, s kellő átgondoltsággal és megfelelő empátiával értékelődik az egyes helyzeteknek az érintetti magánszférára gyakorolt hatása. Ez pedig igencsak hasonló ahhoz a morális jogalkalmazáson alapuló szemlélethez, amelyet az adatvédelmi biztos gyakorlatából a mai napig meríteni lehet.

E szemlélet nélkül a GDPR alkalmazása néha esetleg „csak” lelketlen, máskor akár jogszerűtlen eredményre is vezethet. A kellő és gondos mérlegelés ugyanakkor mozgásteret is biztosít az adatkezelőnek, és olyan helyzetekben is jogszerűvé teheti az adatkezelést, amelyekben a korábbi, az Avtv. által szabályozott környezetben nemigen volt lehetőség.

A GDPR álláspontom szerint minden bürokratikus és technikai részlete ellenére valójában az adatvédelmi kérdések tartalmi elemeinek előtérbe helyezését hozta el. Jól teszi tehát minden adatkezelésért felelős vezető és az őket döntéseiben támogató vagy épp az adatvédelmi szabályok betartását ellenőrző adatvédelmi tisztviselő, ha nemcsak a könyvet és a benne kifejtett megközelítést teszi magáévá, de – a hatályos jogon alapuló és irányadó jogértelmezések mellett – lelkesen olvasgatja a korábbi adatvé-

delmi biztosi állásfoglalásokat is. Emellett is ajánlható a könyv mindenkinek, aki érdeklődik egy jogi szempontból mindenképpen felemelő időszak, a kilencvenes évek adatvédelmi jogi jogfejlődése, illetve az adatvédelmi ombudsman története, tevékenysége iránt.

■ SZÓKE GERGELY LÁSZLÓ

John Kay – Mervyn King: Radikális bizonytalanság – döntéshozatal a számokon túl

Ford. Felcsuti Péter. Napvilág, Bp., 2022. 389 old., 4990 Ft

Mekkora a *valószínűsége* annak, hogy azért kértek fel a BUKSZ szerkesztői John Kay és Mervyn King könyvének bemutatására, mert egy részletes tudományos bírálatot szerettek volna közölni róla? Nagyon csekély, mert jómagam – ahogy a két szerző is – némi kutatói előélet után már régóta a gazdasági gyakorlat barikádjain vívom napi harcaimat. Mindhárman igyekszünk követni azt, ami a közgazdaságtudomány világában történik, de azért ez nem ugyanaz. Emiatt egyébként nagy a *kockázata* annak is, hogy a kutatókat kevésbé érdekli majd a könyv, mint a laikusokat, de a kiadás kudarcának a *valószínűségét* a két szerző személye és az izgalmas témaválasztás jelentősen csökkent.

Miért hozom ezt már most szóba és miért így? Leginkább azért, mert jó példa a könyv felütésére: Kay és King már a bevezetésben arról ír, hogy a közgazdászok akkor is mindent megpróbálnak valószínűségeken kifejezni, ha nincs túl sok értelme. Ez a torz megközelítés hosszú múltra tekint vissza, amihez a szerzők szerint egy régi vita is hozzájárult. A múlt század elején, egészen pontosan 1921-ben két iskolateremtő közgazdász, Frank Knight és John

Maynard Keynes is felhívta a figyelmet arra, hogy más a *bizonytalanság* és más a *kockázat*, és az előbbi esetén nem kéne úgy tennünk, mintha minden kimenet számszerűsíthető lenne. Knight és Keynes egyébként egymástól függetlenül jutott erre a következtetésre, ami azért is figyelemreméltó, mert az előéletük és tudományos pályájuk a következő évtizedekben eltérően alakult. (Vö. R.W. Dimand: Keynes, Knight, and Fundamental Uncertainty: A Double Centenary 1921–2021. *Review of Political Economy* 33 [2021], 4. szám, 570–584 old.) Velük szemben akkor és azóta is sokan – köztük a Nobel-díjas Milton Friedman is – amellet érveltek, hogy szubjektív valószínűségekkel és – tágabb megközelítésben a modellek számokba fojtott *kis világával* – mindig jól le lehet írni az emberek viselkedését. A tudományos világban az utóbbi álláspont győzött, ami Kay és King szerint azután fontos szerepet játszott abban, hogy a gazdaság tudományos megközelítése elszakadt a *nagyvilág* realitásától.

A szerzők szerint ez nagyon nem szerencsés épp akkor, amikor a világban a bizonytalanság széles körben érzékelhető. Vajon a *Gyalog galopp* gyilkos nyulára vagy Nassim Taleb *fekete hattyúira*, tehát a legendák vagy a történelem váratlan eseményeire gondol-e a két szerző, amikor *radikális bizonytalanságról* beszélnek? Nem, szerintük rengeteg egyéb olyan eshetőség felmerül még, „amelyek a valószínűtlen, de valószínűségi eloszlásokkal leírható események világa és az elképzelhetetlen világa között találhatók” (27. old.).

A könyv ezt a nehezen körvonalazható bizonytalanságra ítélt univerzumot próbálja feltárni. A kifejtés módszere összhangban van a szerzőknek azzal az állításával, hogy gondolkodásunk különböző, gyakran egymással rivalizáló narratívák nyomán formálódik: a szerzők a tudományos kutatások eredményeitől egészen az anekdotikus bizonyítékokig hosszan sorolják az érveket arról, hol csúsztak hibák a gazdasági szemléletünkbe. Engem meggyőztek, de maradt némi hiányérzet is bennem, mert mintha megfedkezének arról, hogy a többnyire remek példák

legfőképp arra jók, hogy kétségeket ébresszenek bennünk.

Egy esetben például szembeállítják Warren Buffét, Soros György és Jim Simmons befektetési stratégiáját a *hatékony piacok elméletének* tudományos következtetéseivel és az elmélet megszületésénél bábáskodó Nobel-díjas tudós közgazdászok cégének, a Long-Term Capital Managementnek (LTM) az üzleti kudarcával. Szerintük abból, hogy ez a három, egyébként egymástól nagyon eltérő üzleti filozófia jóval eredményesebb lett a gyakorlatban, mint a *hatékony piacok elméletére* épülő befektetési politika, az következik, hogy ez utóbbi leginkább csak oktatási segédanyagnak jó. Bár a kritikájukban sok az igazság, arról mintha elfeledkeztek volna, hogy az elmúlt évtizedekben számtalan meggyőzőnek tűnő, a hatékony piacok elméletét szintén nem kiaknázó befektetői stratégia született, amelyek azután kudarcot vallottak, vagy az esetek többségében valahol nullszaldó körül teljesítettek, de sikeresek nem lettek.

Ahhoz, hogy jobban értsük a könyv célját és eszközeit, érdemes a két szakemberrel közelebbről is megismerkedni. John Kay az elmúlt évtizedekben *business school*okban tanított és közben gyakran üzleti tanácsadással és újságrírással egészítette ki jövedelmét. Sok könyvet jegyez, magyarul az *Oldalazás – miért indirekt módon érvük el inkább a céljainkat?* jelent meg tőle (HVG Kiadó, 2012), amely remek példákön keresztül mutatja be azt a jelentős stratégiai problémát, hogy az élet legtöbb területén miért nem érdemes „ajtóstul rontani a házba”. Mervyn King Kaynél jóval tovább maradt a kutatói pályán, hogy azután a Bank of England vezető közgazdászáként, majd annak kormányzójaként tevékenykedjen. A 2007–2010-es globális gazdasági válság idején éppen ő töltötte be ezt a tisztséget.

Ezek után az a tippem, hogy az egyik szerzőre akadémiai körökben valószínűleg csak legyintenek, mondván, nem is igazi közgazdász, a másik pedig egy olyan közgazdász, akire a világon sokan mások legyintenek, mert hogy neki sem sikerült előrejelnie azt, ami 2007-től történt, pedig

egy kulcsfontosságú hatóság vezetőjeként minden eszköze megvolt hozzá. Vagy lehet, hogy a jegybankok mégsem álltak jól az eszközök terén? A szerzők idézik az Európai Központi Bank elnökét, Jean-Claude Trichet-t: „Döntéshozóként nem sok hasznát vettem a rendelkezésre álló modelljeinknek. Továbbmegyek: a válság idején úgy éreztük, a hagyományos eszközeink semmilyen támogatást nem jelentettek.” (idézve 267. old., Jean Trichet: *Reflections on the nature of monetary policy non-standard measures and finance theory*. 2010. www.ecb.europa.eu/press/key/date/2010/html/sp101118.en.html)

A Trichet-idézet és a hatékony piacok elméletével kapcsolatos fenti kritika hasonló logikája jó példa arra a párhuzamosságra, ami egy gyakorló jegybankár és egy üzleti tanácsadó gondolkodásában az elmélet és a gyakorlat kapcsolatáról jó negyven év tapasztalatai nyomán kialakulhatott. A közös munkát persze az is megkönnyíthette, hogy a szerzők régóta ismerik egymást és évtizedekkel ezelőtt már együtt jegyeztek egy sikeres könyvet az adózásról. (Akkori vállalkozókedvükről és ambícióikról elég sokat elárul, hogy amikor belevágtak, az adózás tudományához – saját bevallásuk szerint – egyikük sem igazán értett.)

Egy másik előzményt is érdemes még megemlíteni: néhány éve mindketten írtak külön-külön egy könyvet a pénzügyi rendszer működési problémáiról. King művében a *Radikális bizonytalanság: a pénzügyi piacok célja* című fejezet megelőlegezi a mostani fő témát, és Kay könyve is sokszor érinti a kockázatokat, a mérhetőség problémáit, és a korunkat jellemző általános bizonytalanságot. (King: *The end of alchemy: Money, banking, and the future of the global economy*. WW Norton & Company, New York, 2016.; Kay: *Other people's money: The Real Business of Finance*. Profile Books, London, 2016.)

A mostani közös témaválasztás, a *radikális bizonytalanság* középpontba állítása remek ötlet, mert ez a probléma manapság gyakran jön szembe velünk és sajnos, nem áll meg a bejáratú ajtónál sem. A 2007-ben kezdődő globális gazdasági válság nyomán sok

írás született arról, milyen szabályozási, intézményi vagy módszertani okok miatt nem érzékelték a döntéshozók a rendszerszintű veszélyek növekedését és miért nem léptek fel határozottan velük szemben, de itt általában megállt az oknyomozás. A szerzők a *radikális bizonytalanság* értelmezési problémáinak a részletes bemutatásával, a gazdasági közgondolkodás hiányosságainak a feszegítésével ennél továbbmennek. Három fő állításukat már a bevezetésben megfogalmazzák:

- A közgazdaságtan, az üzlet és a pénzügyek világa nem-stacionárius, nem változatlan törvények uralják, ezért a minket elárasztó statisztikákra és modellekre alapozott előrejelzéseket érdemes fenn tartásokkal kezelni.
- Az egyének általában nem optimalizálnak, legalább is nem úgy, mint ahogy a közgazdaságtan-tankönyvek tanítják. Ugyanakkor nem is irracionálisak, hanem egyszerűen mások a céljaik, mint amit a modellek sugallnak. Szerintük ezért érdemes kilépni a *formális racionalitás* keretei közül és az *evolúciós racionalitásból* kiindulni akkor, amikor a jövőt firtatjuk.
- Az emberek társas lények és a kommunikációnak sokkal nagyobb a jelentősége az életükben, az intézményeink működésében, mint ahogy azt a közgazdászok gyakran bemutatják.

A könyv ezt a három, tulajdonképpen nem annyira új, de így együtt erős állítást igyekszik szerteágazóan alátámasztani. Azt már jó ideje tudjuk, hogy a hétköznapokban az egyéni döntésekben a formális racionalitás gyakran sérül, az utóbbi évtizedekben emiatt a közgazdaságtudomány újításai is gyakran a mikroalapok újragondolásáról szólnak, de a szerzők szerint tulajdonképpen az egészét kidobhatjuk úgy, ahogy van. Ilyen túlzások több esetben is előfordulnak, de ettől még a könyv nagyon szórakoztató és tanulságos. Jó a szöveg ritmusa, világos az érvelés, ami egy hosszú *ismeretterjesztő könyvnél* különösen fontos.

Végig azt érezzük, hogy a főtéma szempontjából releváns történetek mentén haladunk, és közben magát az alapproblémát is egyre jobban értjük. A szerzők néha annyira belelendültek a munkába, hogy egyszer-egyszer olyan közismert témából is fejezet kerekedett, amire pár bekezdés is elegendő lett volna, de összességében ez nem zavaró.

Túl a személyükön, valószínűleg az aktuális üzenet és a gazdag tartalom keltette fel a fordító érdeklődését is. Felcsuti Péter ezúttal is jó érzékkel választott magának feladatot. Az egyetemi oktatásban is hasznos kiadvány lehet a könyv, de az a gyönyörű, hogy elsősorban az az idősebb generáció forgatja majd, amely arra kíváncsi, mit mondanak a szerzők arról, hogy miért nem tudjuk jól előre jelezni a kríziseket, mi ment félre a szakmai gondolkodásban. (Vélhetően őket akarta megcélozni az újratervezett, de borzasztóan sikerült címlap, a kötélen időtlenül billegő sztereotip nyakkendőfickóval, akinek a feje ráadásul belelóg az amúgy kulcsfontosságú címbe. Nem értem, miért volt erre szükség, amikor az eredeti címlap nem rossz.)

Felcsuti Péter fordítói pályafutását régóta követem, sok olyan könyvet olvastam, amely a keze alól került ki, és az évek során megkedveltem azt, ahogyan fordít. Elsődleges célja szerintem mindig az egyes mondatok lehető legpontosabb átültetése magyarra, még akkor is, ha emiatt olykor meg-megdöccen az olvasás menete. A könyv gyakran visszatérő alapkérdése például angolul így hangzik: „*What’s going on here?*” A mondat eredetileg Richard Rumelt stratégiai tanácsadótól származik, aki arra akarta felhívni a figyelmet, hogy mindig érdemes utánajárni annak, ami a szemünk előtt történik, még ha elsöre minden magától értetődőnek tűnik is. Felcsuti fordításában a kérdés így hangzik: „Mi folyik itt egyáltalán?”, amit így a hétköznapokban, valljuk be, ritkán hallunk, és amúgy ezt a szóösszetételt így néha nem egyszerű beilleszteni az adott mondatba sem. (174. old.) A fordító valószínűleg azért bővítette a kérdést az „*egyáltalán*” szóval, mert a jelentését el akarta távolítani az osztályterembe belépő

tanár számonkérő rácsodálkozásától és – amúgy a szerzők szándékaival összhangban – még jobban ki akarta azt emelni a szöveggörnyezetből.

A „Mi folyik itt egyáltalán?” azért kulcsfontosságú kérdés, mert a szerzők szerint csak úgy érthetjük meg annak a radikális bizonytalanságnak a természetét, amivel az élet számtalan területén szembekerülünk, ha teljesen újragondoljuk azt, ami ott éppen történik. A könyv munkacíme állítólag sokáig a „Tükör által homályosan” volt, ami szintén ilyen rekonstrukcióra ösztönöz, tehát arra, hogy lépünk ki a szokásos leegyszerűsítéseink keretei közül.

Ez a szellemi erőfeszítés nemcsak akkor segíthet, ha nagyritkán felbukkan a láthatáron egy *fekete hattyú*, hanem akkor is, ha egy váratlanul nehezen nevezhető helyzettel és látszólag kiszámíthatóan viselkedő szereplőkkel van dolgunk. A Covid-járvány jó példa arra, hogy a *radikális bizonytalanság* nem csak az előrejelezhetetlen esetekről szól: a madárinfluenza vagy más hasonló vírusok gyors globális terjedésére korábban többen figyelmeztettek, filmek, könyvek ábrázoltak hasonló válsághelyzeteket, a járvány terjedése az élet sok területén mégis nagy bizonytalanságot, káoszt keltett.

Az sem véletlen, hogy a két szerző a különböző érvelésmódok bemutatásakor az induktív és deduktív magyarázatok mellett – Charles S. Pierce filozófus nyomán – külön felhívja a figyelmet az *abduktív magyarázatokra*, ahol a hiányos ismereteknek, a személyesen megszerzett háttérinformációknak, a kreativitásnak döntő szerep jut. Kay és King példája Sherlock Holmes, aki ugyan deduktívnek tartja a maga tudományát, de valójában abduktív magyarázatokkal szolgál. Természetesen a korábban megismert szabályszerűségek és a deduktív következtetések ennél az érvelésmódnál is segíthetik a megértést, de az egyedi szempontok, az intuíció szerepe ilyenkor is meghatározó.

A valószínűségszámítás, a statisztika és a közgazdászok analitikus modelljei ugyanakkor nem annyira haszontalanok, mint az a könyv alapján tűnhet – nem kellene a fürdővízzel együtt a gyereket is kiönteni. Az a közgazdasági szemlélet, amelyet Kay

és King bírál, már jó ideje tudományos kritikák tárgya. A szubjektív valószínűségek és a valószínűségszámítás alkalmazásának korlátait már évtizedek óta sok kutató firtatja, köztük az a Jimmie Savage is, aki korábban a szubjektív valószínűségek elméletének egyik kidolgozója volt. Savage olyan problémákon gondolkodott, amelyek a szerencsjátékok logikája szerint működtek, de nem akarta ezt a „kis világot” kiterjeszteni az időjárástól kezdve a gazdasági ciklusokon át a jövővel kapcsolatos nagy kérdéseinkre. Egy idő után emiatt konfliktusba is került chicagói kollégáival – ezt Kay és King is bemutatja. (97. old.) Azóta azonban született számtalan fontos eredmény a valószínűségszámítás korlátaival kapcsolatban, amelyek már nem kerültek be ebbe a könyvbe, mint ahogy arról is keveset tudhattunk meg, amit a filozófia mostanában hozzátett ahhoz a kérdéshez, hogy mit nem tudunk a világról és mit tudunk arról, amit nem tudunk – írja a könyvet az *Oeconomía*-ban ismertető Niels Boissonet francia közgazdász, (<https://journals.openedition.org/oeconomia/11742>) aki egykor matematikát és filozófiát is hallgatott, s most felhívja a figyelmet arra is, hogy Knight és Keynes intellektuális ellenfelei – Savage, Bruno de Finetti, Friedman vagy Frank Ramsey – és követőik egyéb fontos, idetartozó kérdésekben is gyakran egymástól eltérően gondolkodnak.

A bizonytalanság értelmezéséről szóló fejezetben a szerzők bemutatják az *evolúciós racionalitást* mint kiutat a formális racionalitás zsákutcájából. Itt összekapcsolódik a bevezetésben bemutatott három fő állításuk közül a második és a harmadik. Az, hogy az emberek társas, érvelő lények, akik nem optimalizálnak, hanem a különböző narratívák segítségével igyekeznek egymást meggyőzni. Kay és King szerint a narratívák versenyében formálódik az a tudás, amelynek segítségével megoldhatjuk a problémáinkat. A sikerhez jó kommunikációra és egymás megértésére van szükség. Ez a könyv legeredetibb része és a szerzőknek igazuk van abban, hogy a döntéshozó mindig legyen nyitott a különböző érvek értelmezésére, ne takarékoskodjon a munkaerejével, ne

érje be azonnal a szakértők javaslataival, mert az, aki jól látja magát a problémát, még nem feltétlenül ismeri a rá adható legjobb választ is.

A narratívák evolúciója és a döntéseinket meghatározó álláspont kialakulása a szerzők megközelítésében a formális racionalitás, az optimalizálás alternatívája, de ez a kettő – vegyük észre – nem feltétlenül ugyanaz. Különböző korszakokban, különböző problémák kapcsán eltérő narratívák ütköznek és az evolúciós racionalitás ezen keresztül érvényesül, de ez nem zárja ki azt, hogy a döntésekben az egyének optimalizálnak. Abban természetesen igaza van a szerzőknek, hogy ezt nem feltétlenül úgy teszük, ahogyan azt a hagyományos mikroökonomia tankönyvek bemutatják.

Kay és King evolúciós racionalitás-konceptiója tulajdonképpen optimista azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy miként törhetünk ki abból a tudományos zsákutcából, ahova a „kis világok” modelljei vittek minket a nagyvilág tanulmányozása közben. Ennek kapcsán azért megemlíteném, hogy az együttgondolkodás és a „tömegek bölcsessége” nem feltétlenül szállítja a jó megoldást. Az olyan pénzügyi termék esetén, mint a *bitcoin*, vagy korábban a *dot.com* részvények, láthattuk, hogyan nő exponenciálisan a befektetői optimizmus részben az ötlet miatt és részben amiatt, hogy az első belépők nagy nyereséget értek el. Amikor aztán a buborék kipukkant, hirtelen rájöttünk, mennyire irracionális volt ez a víruszerűen terjedő kollektív elképzelés. (Lásd R. J. Shiller: *Narratív közgazdaságtan: Hogyan hatnak a vírus módjára terjedő történetek a gazdaságra?* HVG Kiadó, Bp., 2021.)

A „Mi folyik itt egyáltalán?” kérdés amúgy meglepően gyakran elhangzik a laikusok körében, de ez nem feltétlenül vezet jóra. A kérdést ugyanis általában egy másik követi: „Kinek az érdeke az, ami itt történik?”. A válaszból pedig általában azt is megtudhatjuk, ki a felelős a törtétekért, és már kész is egy újabb összeesküvéselmélet. Márpedig a jól hangzó összeesküvéselméletek narratívájának a *fertőzési rátája* rövidtávon sokkal nagyobb lehet, mint egy tudományos magyarázaté. Emiatt gyak-

ran csak nagy erőfeszítések árán lehet világosságot teremteni a fejekben. (A Covid-oltás célszerűségét egy elég széles körben nehezen lehetett elfogadtatni, pedig mindenki látta, hogy a kórházak már megteltek betegekkel és ismerték a halálozási arányokat is.) Ugyanakkor a szerzőknek igaza van abban, hogy a narratívák szerepe messze túlmutat ezeken a „kollektív örületeken”.

A nyugtalanító hírek mellett szerencsére azért a szerzőknek van pozitív üzenetük is: ha okosan felkészülünk a bizonytalan jövőre és jól kezeljük a valóban kiszámítható kockázatokat, akkor a társadalom a bizonytalanság előnyeit is élvezheti, hiszen az az egyik forrása annak a vállalkozókedvnek és kreatitásnak is, ami a világot előréviszi. Ehhez kíváncsiságra, sok tanulásra és olyan egyéb feltételekre van szükség, amelyek mellett kibontakozhat a problémamegoldás. A könyv jó példa az élethosszig tartó tanulásra is, mert a szerzők munka közben, hetvenévesen is olyan témákba ásták időnként bele magukat, ahol nem igazán otthonosan mozognak, de a kíváncsiságuk legyőzte az óvatosságukat. Így aztán a mű nemcsak egy érdekes személyes beszámoló lett arról, hogy ők miért kérdőjelezik meg a közgazdaságtudomány fundamantumait, hanem kiváló bevezetés a viselkedési közgazdaságtanba, a narratívák szerepének vagy a kulturális evolúció világának a megismerésébe is. Példáik jó eséllyel abba az irányba mutatnak, ahonnan majd egy új tudományos szintézis létrejöhet, de az egyelőre még várat magára. Ha kérhetem, ettől még ne dobjuk ki azonnal a régi modelleket, az üzleti vagy a közpolitikai tervezés szokásos módszereit! Kétkedni kétkelkedhetünk, de mi idehaza megtapasztaltuk már, mire vezet, ha a döntéshozók meg sem kísérik a tervezést, hanem csak kitöltik a papírokat, hogy gyorsan lehívassák az uniós támogatást vagy módosíthassák az aktuális állami költségvetést.

ELVADULT PARADIGMÁK

Paradigms Gone Wild. *London Review of Books* 45 (2023), 7. szám, március 30.

The Last Writings of Thomas S. Kuhn: Incommensurability in Science, edited by Bojana Mladenović. University of Chicago Press, Chicago, 2022., 302 pp., \$ 27.50

Thomas Kuhn életének tragédiája, hogy egy nagy könyvet írt. Negyven éves volt 1962-ben, amikor *A tudományos forradalmak szerkezete* megjelent, és élete végéig e könyv sikerétől szenvedett. 1,7 millió példányra kelt el, 42 nyelvre fordították le. Tudományos műveknél ritkaság ez a példányszám, és még ritkább, hogy egy mű megjelenése után 60 évvel is még aktuálisnak számítson. A könyv átmettszi a diszciplináris határokat – olvassák történészek, szociológusok és filozófusok, akik avval foglalkoznak, mi a tudomány és az időben hogyan változik, de olvassák a munkájuk reflektálására hajlamos tudósok is. Olvassák a tudomány és a vallás különbözőségén és hasonlóságán gondolkodó teológusok csakúgy, mint a „nyugati” és a „nem-nyugati” gondolkodás jellemzőit tárgyaló antropológusok. A könyv beopta magát a mindennapi nyelvbe. Kuhn a „paradigma” szót a nyelvészetből vette át, ahol az a közös szógyökű formák permutációjára – például az igék vagy a névszavak ragozására – vonatkozott, és újrahasonosította mint a tudományos kutatás egyik kulcsfontosságú szabályozóját jelölő terminust, mint „a helyes továbblépés” konkrét modelljét. Hatására rengeteg újítónak vagy jónak gondolt változásra ragasztották rá a „paradigmaváltás” címkét – az ipari csirketenyésztés új módszereire, az észak-írországi kereskedelmi szabályozás Brexit okozta nehézségeinek a legújabb megoldására, a celebséfék kultúrájára... *A New Yorker* egyik karikatúráján falnak támaszkodó csavargók beszélgetnek: „Jó hírem van, azt mondják, változik a paradigma.” Egy másikon két férfi látható, ruhá-

juk lobog a szélben, és azon morfondíroznak, hogy egy „paradigmaváltás” következhett be. De vásárolható a lökhárítót díszítő matrica is ezzel a felirattal: „Megesik, hogy valami szarrá megy – tudsz paradigmálni, haver?”

A most kötetbe gyűjtött „utolsó írások” között szerepel több előadás szövege, amelyeket Kuhn még az 1980-as években tartott és szamizdatként terjedtek a hozzá közel álló kollégák körében. Ám a legnagyobb érdeklődésre magnum opusa mintegy kétharmadának megszerkesztett korábbi változatai számíthatnak. Kuhn több mint 10 évig dolgozott e művön, 1996-ban bekövetkezett haláláig. Az ideiglenes címe „The Plurality of Worlds: An Evolutionary Theory of Scientific Development” (A világok sokasága: A tudományos fejlődés evolúciós elmélete) volt. *A Last Writings* nyilván a „Kuhn-kommentáriátus” filozófusaira vár, hogy fölkapják és megítélik. E helyett én itt arra vállalkozom, hogy bemutassam, mi a jelentősége annak az útnak, amelyen Kuhn haladt az 1940-es években megkezdett fizika szakos tanulmányaitól a Harvardon *A tudományos forradalmak* megírásáig, majd élete végéig tartó igyekezetéig, hogy kezelje mind a lelkesült, mind pedig a kritikus kitöréseket, amelyeket a könyve kiváltott.

A tudományos változások elmélete nem éppen kézenfekvő jelölt az amerikai bestseller címre. Ám *A tudományos forradalmak* megjelenése idején uralkodó kultúrában fontossá vált a tudomány természetéről való gondolkodás. A második világháborúban a radar és az atombomba bebizonyította, hogy a tudomány katonai erőfölényt biztosíthat, és az Egyesült Államok kormánya hallatlanul nagy pénzeket kezdett áldozni a tudományos kutatásra. A tudomány folytatódó mozgósítása a hidegháborús fegyverkezési versenyben biztosította, hogy a fizika és még néhány további diszciplína az állam kezébe kerüljön, viszont az értelmiség bizonyos csoportjait nyugtalanította ez a nagy közelség a kormányhoz, a hadsereghez és a nagyiparhoz. Vajon egybeesnek-e a tudomány és a liberális demokrácia erényei – a szellemi nyitottság, az egyetemesség és a tekintélytisztelt elvetése –, vagy

pedig a tudomány titkos terekben is virágozhat, akkor is, ha külső erők szabják meg feladatait és a tudósok meggyőződését kikezdi, eltorzítják a dogmák? Az amerikai tudományos közösséget erősen foglalkoztatták az effajta kérdések, és a viták hangvétele az atombombát kifejlesztő fizikusok nyomták rá bélyegüket. 1961-ben Eisenhower búcsúbeszédében figyelmeztetett a katonai-ipari komplexummal járó politikai veszélyekre és az állami utasítást követő tudomány korrumpálhatóságára. A XX. század első felében a kapitalista országok úgy bántak a tudománnyal, mint egy érzékeny növényvel, amely csak a nyitott társadalmak talaján virágozhat, viszont a hatvanas évektől kezdve nőtt az aggodalom a tudomány szerepével kapcsolatban, hogy a politikai hatalom támogatója, sőt netalán autoritárius célkitűzéseket ösztönöz.

A bírálat csak az egyike volt az új feltételekre adott válasznak, egy másik, újszerű lehetőség viszont az volt, hogy a tudományt olyan *normális* kulturális és társadalmi jelenségnek tekintsék, ami nem különül el a polgári társadalom dolgaitól, mert integráns részük, és a tudományt a róla értekezők se ne dicsőítsék, se ne kárhoztassák, hanem elfogulatlanul írják le és értelmezzék. Vagyis ekkoriban természetesen talajra találhatott egy megnyerő stílusban megírt általános tudományelmélet: *A tudományos forradalmak* mindössze 172 oldalon a nagyközönségnek is jórészt érthető, bőkezűen elszórt, találó aforizmákkal fűszerezett és kevés lábjegyzettel terhelt szöveget kínál, a szellemi és az irodalmi erények kiváló, tökéletesen megformált ötvözetét. Kuhn maga nem látott benne többet, mint a tervezett sokkal terjedelmesebb és szakszerűbb monográfia „rendkívül sematikus vázlatát”. Eredetileg nem is lett volna egy külön könyv, hanem csak egy hosszú szócikk a Bécsi Kör Amerikába emigrált filozófusai által szerkesztett *International Encyclopedia of Unified Science* valamelyik kötetében. Ám Kuhn még így is tisztán tudós közönségre, főleg tudománytörténészekre és -filozófusokra számított. Nem volt felkészülve a közönségsikerre, nem boldogult a népszerűséggel, de nem is volt inyére.

Kuhn ugyan nem végzett filozófiát, és *A tudományos forradalmak* csak kevés XX. századi filozófus – Wittgenstein, Quine, Popper, Nelson Goodman, Norwood Russell Hanson – munkásságára hivatkozott, ám a filozófusok a magukénak ismerték ezt a könyvet. A tudományt a racionalitás, az objektivitás, a nyitott és haladó szellemiség foglatának tartották, olyan diszciplínának, amely módszeresen szembesíti az elméletileg várt eredményeket a megfigyelések és kísérletek adataival, leveti függését az elfogultságtól és az előzetes várakozásoktól, kumulatív tudást állít elő, amelynek minőségét az egész tudományos közösség által elfogadott és kifejtett közös módszertani mércék szavatolják, és minden apró tudományos eleme az alapvető egység része, legyen szó fogalmakról, tényekről vagy módszerekről. A tudomány megragadja vagy legalább is megközelíti az igazságot. *A tudományos forradalmak* viszont mindezt tagadta. A megfigyeléseket nem lehet egy konkrét elmélettel összevetni, hanem csak az elméletek kiterjedt hálózatával, ettől a megerősítés és a cáfolat elgondolása is problematikus lesz. A tudósok nem is különösen nyitott gondolkodásúak. Képzésük arra buzdítja őket, hogy tegyék magukévá azt, amit Kuhn kertilés nélkül „dogmának” nevezett; neveltetésük „beszűkült és merev, még inkább, mint bármely más téren, kivéve talán az ortodox vallást”. Ha a tudományról a könyvében adott leírás elfogadásra talál, akkor fel kell adni, mint részben redundáns képzeteket, a „tudományos haladás” elképzelését, sőt a „tudományos objektivitását” is. Lehet, hogy „le kell mondani arról az elképzelésről”, hogy a tudomány változása egyetlen jelent azzal, hogy „egyre közelebb jár az igazsághoz”. A tudományos ismeretek nem gyarapodnak, hanem a tudományos megismerés a rejtélyeket megfejtő, egyetlen paradigma által vezérelt „normáltudományból” a „válság” és a „forradalom” szakaszán át egy másik paradigma által vezérelt „normáltudományban” folyik tovább. A paradigmák pedig (az arisztotelészi mechanika és klasszikus mechanika vagy, mondjuk, a Föld-középpontú csillagászat és a heliocentrikus csilla-

gászat) „összemérhetetlenek”: nincs független módszer, amellyel dönthetnénk köztük, ezért egy új paradigma elfogadása „hit kérdése”.

Kuhn könyve egybecsengett a tudománytörténészek körében akkori kialakuló revizionista törekvésekkel. Az új elv az volt, hogy a múltbéli tudomány értelmesebben nem írható le úgy, mintha kudarcos jelenbéli tudomány volna, „a régebbi tudomány nem citálható a későbbi ítélőszéke elé”. A tudományos megítélés kritikus eseteiben „nincs más, magasabb szintű mérce, mint a releváns közösség egyetértése”. Kuhn paradigmái – beágyazva a mindennapi tudományosság mindennapi tevékenységeibe – szolgáltatták azt, amire sem a formális módszer, sem a ráció nem volt képes: „elsődlegesen lehetnek és kötelezőbbek, teljesebbek lehetnek bármely kutatási szabálykészletnél, amely egyértelműen levezethető belőlük”. Valójában *A tudományos forradalmak* kimondatlanul is kétségbe vonta azt az elképzelést, hogy egyáltalán létezne olyasmis, amit egységes tudományos közösségnek nevezhetnénk. Sok közösség van, szerveződésében mindegyik elköteleződött bizonyos teljesítmények, módszerek, valamint a ténybeli várakozások és bizonyítékok megfeleltetésének bizonyos mércéje mellett. A „tudomány egységének” dédelgetett eszméjét is fel kellett áldozni: a tudomány valójában „egy rozoga építmény, különböző részei között kevés koherenciával”. A tudományfilozófusok addigra már rég elfogadták, hogy szerepük a tudomány igazolásában merül ki, hiszen a tudományos tudás – tessék választani – igaz, objektív, racionális, megbízható, progresszív, erőteljes. Kuhn mintha azt sugallta volna, hogy vizsgálódásaikban mindaddig rossz célpontokat választottak.

A tudományos forradalmak értelmiségi rocsztárt csinált Kuhnból. Mennyi olvasó! Kuhn szerint ahány olvasó, annyi félreolvasó. Könyve első kiadásától haláláig nem sikerült leráznia őket. Mindenki arra volt kíváncsi, Kuhn *valójában* mire gondolt – egyetért-e az ő olvasatukkal, elfogadja-e kritikai megjegyzéseiket, és főleg: mi lesz a következő lépés? Olvasói közül volt, akit Kuhn észre sem vett, volt,

akin gúnyolódott, és volt, akinek élete végéig igyekezett megfelelni. Nagyjában-egészében a filozófusok vitatták a könyvét, egyesek igen hevesen, akik a lenézett „relativizmus”, „konstruktivizmus” vagy „szubjektivizmus” különösen mérgező példányának látták. Kuhn azt mesélte, hogy megtudta, könyve megjelenése után nem sokkal filozófusok egy csoportja „összegyűlt és azt hangoztatta, hogy ezt a könyvet el kéne égetni”. A történészeket kíváncsivá tette, bár „a tudomány természetéről” szóló elmélkedésről azt gondolták, nem az ő dolguk. A szociológusok lelkesedtek a könyvért – pontosabban egy maroknyi tudásszociológus Nagy-Britanniában, mert a sokkal nagyobb létszámú amerikai kollégáiknak jóval tovább tartott észrevenni, mi folyik. A humán tudományok feltűnően hiányoztak a könyvből, szinte valamennyi történeti példáját a fizikából, a csillagászatból vagy a kémiából merítette. Az előszóban Kuhn beszámolt arról, hogy a paradigma-normáltudomány összefüggést az a tapasztalat ihlette, amelyet a stanfordi Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences viselkedéstudományi kutatóintézetben szerzett egy éven át. Meghökkenve látta, hogy a bölcsészek a maguk szakterületének alapvető elvein vitatkoznak, miközben ebben a kérdésben a saját tanulmányaiból jól ismert fizikában és a vele rokon tudományágakban nagyfokú egyetértés honol.

Ami a filozófusok kifogásait illeti, Kuhn általában elfogadta, hogy valódi gyenge pontokra vagy kétértelműségekre figyelmeztettek. Talán nem kielégítően körvonalazta a „forradalmak” természetét és terjedelmét. Talán nem eléggé hangsúlyozta a tudomány megmaradó „racionalitását”. És tényleg koherensebben kellett volna meghatározni a „paradigmák” értelmét. A könyvben „egyetemesen elismert tudományos teljesítményeként” definiálta őket, amelyek egy időre modell értékű problémákkal és megoldásokkal szolgálnak a gyakorló kutatói közösségeknek, lévén, hogy mint „a sikeres gyakorlat közösen követett példái” olyan mértékű kollektív egyetértést eredményeznek, amilyen a formális szabályoktól sosem várható. Belátta viszont, hogy nem

zárta ki azt a lehetőséget, hogy tévesen az észlelés kötelező kereteinek tekintsék őket. A *tudományos forradalmak* nagy helyet szentelt a híres „kacsa – nyúl” alakváltásnak (*Gestalt-switch*), ahol egyszerre mindkét állat képe sosem látható, azt sugallva, hogy mindegyik a vélekedések más-más együttesét, avagy más-más észlelési keretet képvisel. Kuhn belesétált abba a csapdába, hogy szó szerint fogjon fel egy pusztán metaforikus segédeszközt, amiről később belátta, hogy „rettenetes hiba” volt. Tisztelte a filozófusokat és megdöbbenette, hogy oly sokuk vádolta őt azzal, hogy relativista, irracionalista, tagadja az igazság lehetőségét. „Sokkal jobban szeretem a kritikásaimat, mint a »rajongóimat.«” – mondogatta.

A társadalomtudomány művelői körében sokan úgy olvasták *A tudományos forradalmak szerkezetét*, mint egy „hogyan legyünk sikeresek az egyetemi világban?” kézikönyvet. Mint Kuhn mondotta egy vele interjút készítőnek: „Némelyikük egyenesen azt mondta, »Ez igen, már nincs is más dolgunk, mint hogy rájőjjünk, mi a mi paradigmánk és azt meg is követeljük«, mintha a paradigmák a polcra levezhető elméletek volnának a szellemi önkiszolgáló áruházban. A természettudósok többségét nem zavarta Kuhn könyve, általában túlságosan is elfoglalta őket a kutatásuk ahhoz, hogy elméleteket gyártsanak róla, bár sokaknak már egy felületes olvasás is hasznos szókincset kínált, segítve az „érett” és „valódi” (paradigmával rendelkező) tudományok megkülönböztetését a puhább, paradigma nélküli tudományoktól. „Egyszerűen ostobák” – mondta róluk Kuhn. Jóval mélyebben megrendítette a könyv sikere az 1960-as évek radikálisainak körében. A megjelenése idején Kuhn Berkeleyben tanított, és sehol másutt nem volt olyan nagy a valószínűsége, hogy tudományellenes traktátusként olvassák. Kuhn ezt jól tudta: bizonyos volt benne, hogy a könyv részben azért keltett akkora figyelmet, amekkorában részesült, azoknak a fiataloknak a körében, akik az 1960-as években még nem töltötték be harmincadik életévüket”, mert az ő kezükben „korbáccsá lett, amellyel a tudományt verhették”. Két-

ségbe ejtette, hogy a radikalizmusban Berkeleyvel vetekedő San Francisco Állami Egyetem hallgatói szemében a két nagy szellemi hős Marcuse és ő maga volt. Már a gondolatától „belém fagyott a szar” – mondta –, hogy „guru lett belőlem”.

Az egyetemi radikális diákság felkapta Kuhn könyvét mint egy ragyogó, felforgató leleplezést. Ahogy mindig is sejtették, a tudomány egyáltalán nem az igazság nyitott szemléletű, objektív kutatása, hanem csak a tekintélyelvűség egy további megnyilvánulási módja. A tudósok ugyanolyan dogmatikusak, mint mindenki más, az egyik világszemlélet ugyanolyan jó, mint bármelyik másik. Ha az ítéletnek nincs jobb kritériuma, mint a közösség egyetértése, akkor miért hajoljon meg bárki is a tudósok kinyilatkoztatásai előtt? A radikális diákok olvasatában *A tudományos forradalmak szerkezetét* feltárta a tudományban meglévő irracionálisitást, amitől, mondta Kuhn, neki „az agya elszállt”. „Ó, köszönjük, Kuhn úr, hogy mesélt nekünk a paradigmákról. Most, hogy már tudunk róluk, meg is tudunk szabadulni tőlük”, közölték vele a diákok. Az effajta (félre)értelmezésekre a filozófusok is felkapták a fejüket. Kuhn egyik kritikusa – Lakatos Imre, magyar emigráns és a kommunista apparátus egykori tagja – rámutatott, milyen politikai következményei lesznek annak, ha a tudományon belüli közmegegyezésről azt gondolják, hogy nem más, mint a „csőcselék uralma”: „Kuhn álláspontja igazolhatja – kétségkívül szándéka ellenére – a mai valószínű fanatikusok („forradalmár diákok”) alapvető politikai krédóját.” Kuhn azzal vádolták, hogy ő is az ifjúság filozófiai megrontóinak egyike. A tudományfilozófia itt zökkenőmentesen belesimult a hidegháborús politikába,

Kuhn megvetette a politikai radikális „kuhniánusokat”. Ő nem látott semmi ideológiailag érdekeset a könyvében: igaz, hogy forradalmakat mutatott be, de aki jól olvasta, annak látnia kellett, hogy egy „mélységesen konzervatív könyv”. A tudósokat a hagyomány formálja: a hagyományt éppenséggel igyekeznek megőrizni és kiterjeszteni, nem pedig megdönteni, és a forradalmi változás – ha bekövetkezik – éppenséggel annak a konzervatív készítésnek köszönhető, hogy

szembeszálljanak a szívós bizonyítékokkal. A tudományos válságokat kiváltó „anomáliák” csak akkor keletkeznek, ha a meglévő módszereket és eredményeket védelmezni próbáló tudományos közösségek rákényszerülnek, hogy szembenézzenek a kudarcokkal. A természettudományi oktatók közül sokan észrevettek valamit a könyvben, ami elkerülte a radikális diákság figyelmét: a könyv azoknak is igazat ad, akik szerint a pedagógiának nem feladata, hogy a nyitott szellemiséget támogassa, sőt ennek az ellenkezője a dolga. S ha volt ebben a könyvben marxizáló érzület, akkor az a *Louis Bonaparte brumaire 18-át* idézte fel: „Az emberek maguk csinálják a történelmüket, de nem tetszésük szerint”, hanem „a múltból adott körülmények között”.

Nem tűrte az ostobákat, és ostobaság volt a szemében sok minden. Azzal a gondolattal viaskodott, hogy némiképp ő is felelős a félreértelmezésekért: „Utólag már kezdem látni, hogyan vezetett oda ez a könyv, de ember, ez nem volt szándékos, nem ez volt a szándék.” Egy filozófus célba vette Kuhn – szerinte – „lila szövegeit, például azt, ahol azt mondja, hogy a tudományos ítéletnek nincs magasabb rendű mércéje annál, mint amit „a releváns közönség egyetértése” jelent. Kuhn elfogadta ezt az ítéletet: „Legnagyobb megdöbbenésemre [...] a »lila szövegeim« miatt sok olvasó azt hitte, hogy a könyvem megpróbálja lerombolni a tudományos megismerés tekintélyét.” Elcsigázva kötelességének érezte, hogy ünnepélyesen kijelentse: ő „tudománypárti”. Szenvedélyes ember volt, gyanakvó és kitörésekre hajlamos – a saját szavaival: „szorongó” és „neurotikus”. Az interjúkészítővel úgy bánt, mint reménytelen félreértővel, akiktől megkövetelte, hogy a kérdéseiket előre adják be írásban, majd többnyire elutasította az interjút. Korlátolt felelősséget vállalt a téves olvasatokért, de valahol meg kellett húznia a határt. Amikor princetoni alapszakos diákok, föllelkesülve azon, amit könyve tekintélyellenességének vélték, meghívták egy szemináriumra, Kuhn kikelt magából és közölte velük, hogy egyszerűen rosszul olvasták: „Egyre csak azt mondtam, hogy »de én nem

ezt mondtam! Nem ezt mondtam! De én nem ezt mondtam!»

A dokumentumfilmes Errol Morris fiatal korában beküzdötte magát Princetonban a mesterképzésre abban a reményben, hogy Kuhn-nál tanulhat. Egészen más várta, mint amit remélt. Kuhn szemináriumára 30 oldalas dolgozatot adott be, mely egyes pontokon jelezte, mit tart elhibázottnak a paradigma fogalmában, akkor Kuhn fogadta, hogy megvitsák a dolgot. Gyűlölte Morris dolgozatát, sűrűn teleírt 30 oldalon válaszolt rá, a diák Morris vitatta a professor kommentárját, aki visszaérvelt – és elszabadultak az indulatok. Morris így mesélte el a történetet: „Csak úgy ömlött belőle az epe. Aztán nyöszörögni kezdett, a kezébe temette a fejét és azt motyogta: »Ez meg akar engem ölni. Meg akar engem ölni.«» Amikor már nem volt tovább, akkor „gonoszul” egy hamutálcát hajított talán Morrisra, vagy csak feléje: „A hamutartó hamut és csikkeket szórva repült át a szobán.” (Kuhn és a hamutálcák elválaszthatatlan társak voltak, egy nap legalább 6-7 csomag cigarettát elszívott. Gégerákban halt meg.) Először a hamutartót hajította el, aztán Morrissal hajította ki a mesterképzésről. Ez az élmény ötven évig mardosta Morrissal, eléggé traumatikus tapasztalat volt ahhoz, hogy 2018-ban könyvet írjon *A hamutartó, avagy az ember, aki tagadta a valóságot* címmel, amelyben Kuhn úgy jelenik meg, mint aki „a saját ártalmas italpor-márkáját osztogatja”.

Az évek során négy-öt alkalommal magam is találkoztam Kuhn-nal. Általában egyértelmű helyzetek voltak, noha a sajnálatosan félrevezetett „rajongói” egyikének nézett. De a hangulatai nagyon változékonyak voltak. Még kezdő kutatóként egy olyan konferencia-szekcióban vettem részt, amelyben Kuhn reflektált az előadásokra. Előző este észrevett a hotel előterében és azt mondta, váltunk pár szót, ha már regisztráltam magam. A pár szóból kiderült, hogy másnap délelőtt a kommentárjában kénytelen lesz „összezúzni” engem. Végül a szekció egész jól lezajlott, és Kuhn megjegyzései csak kissé voltak kritikusak. Utólag azt mondta, hogy elnézésem kéri azért, amit az

előcsarnokban mondott: újra elolvastam a dolgozatom és belátta, hogy az érvelésem valaki máséval „tévesztette össze”. (Soha nem jöttem rá, miről szól ez az egész.)

Kuhnt állandóan „nyomasztotta” A tudományos forradalmak szerkezetének fogadtatása. A megjelent kritikák úgy feldühítették, hogy a szoba legtávolabbi sarkába hajította őket – hamutálcá-módrá. Nincs abban semmi szokatlan, ha a kritika felbosszant egy szerzőt. A meglepő éppenséggel az, hogy Kuhn meglepődött mind a filozófusok kritikáján, mind a radikális diákok lelkesedésén, hiszen teljesen kiszámítható volt, hogyan fognak reagálni. Csakhogy Kuhn viszonylag elkülönülő, elszigetelt környezetben nőtt fel – s talán nem ismerte igazán jól azt, amit „mindenki tud”. Jómódú, kevéssé vallásos New York-i zsidó család gyermekeként járta végig a haladó szellemű magániskolákat, míg 1940-ben megérkezett a Harvardra, ahol egykor apja is tanult, akárcsak a család több más tagja. Nem igazán tudta, mihez akar kezdeni, de végül is a fizikánál kötött ki, noha sem az alapképzést, sem a posztgraduális képzésben végzett munkáját nem találta különösen izgalmasnak. Be-benézett az angol irodalom szakra és több történelem szakos kurzust is hallgatott. Mesterképzéses éve kezdetén több filozófia szemináriumon akart részt venni, csakhogy akiknél szívesen dolgozott volna, még nem jöttek vissza a háborúból, azt az ötletet viszont sértetten elutasította, hogy bevezető kurzusok hallgatásával pótolja be mindazt, amit korábban elmulasztott: „Nem mehettem vissza, hogy csendben végighallgassam a kezdőknek való tyúkszart.” Azután, még PhD hallgató volt, amikor James Bryant Conant vegyész, a Harvard elnöke felkérte, hogy tartson meg egy új alapképzéses kurzust – a természettudományról nem természettudományos diákoknak – mintegy adekvát válaszként a tudomány új kulturális és politikai jelentőségére a Hiroshima utáni világban. Conant elgondolása az volt, hogy a társadalom leendő vezetőit – hiszen idevezet a Harvardon végzetek útja – meg kell ismertetni a gyakorlatban művelt tudomány rea-

litásaival. Nem a tudományról alkotott hagyományos, tankönyvi képpel, hanem a kísérletező gyakorlat történeti esettanulmányaival. Ez volt Kuhn első jelentős találkozása a tudomány történetével, és az egykori előadásokban szereplő esettanulmányoknak kiemelt hely jutott *A tudományos forradalmakban*.

A Harvard elnökével való ismeretségének köszönhetően Kuhnt megválasztották az elit Society of Fellows tagjának, ahol három kötelezettségtől mentes évet kapott arra, hogy azt csináljon és azt olvasson, amit akar. Célul tűzte a tudománytörténet és a hozzá kapcsolódó pszichológiai és filozófiai irodalom tanulmányozását. A három év leteltével a Harvardon maradt, számos tudománytörténeti kurzust vezetett és megírta első könyvét a kopernikuszi forradalomról (*The Copernican Revolution: Planetary Astronomy in the Development of Western Thought*. Harvard University Press, Cambridge, 1957). Helyenként ugyan kiérezhető benne az általánosítás szándéka – lévén Copernicus Nap-középpontú rendszere „egy sok tekintetben tipikus tudományos elmélet, a története jól szemlélteti, hogyan fejlődnek és váltják fel elődeiket a tudomány fogalmak” –, de nem volt programadó mű és nem foglalkozott revolúció és evolúció látszólagos konfliktusával sem. Kuhn azt remélte, hogy a könyvnek köszönhetően végleges állást kap a Harvardon – Conant, akkoriban már főmegbízott Németországban, hízelgő előszót írt a kötethez –, ám a pályázatát elutasították. „A Harvardnak nem kellettem”, állapította meg, valójában azért, mert úgy ítélték meg, a könyv túlságosan a szekunder forrásokra támaszkodik és túl kevés az eredeti levéltári forrásokra. Máshol kellett állás után néznie. 1956 és 1964 között Berkeleyben volt, közben egy évig a Stanford Center for Advanced Study vendégeként, azután visszaköltözött Kaliforniából Princetonba, az ottani tudománytörténeti program kedvéért. 1979-ben tért vissza Cambridge-be, az MIT filozófia professzora lett. Csodás karrier, bár nem egészen olyan, mint a megszokott: egy szerencsés tudósé, aki a mindennapi kultúrától elszigetelten élt s annak gondjai nem nagyon érintették.

Kuhn szakmai, diszciplináris azonosságát is hasonló kapcsolódás nélküli jelleggel jellemezte. Mint mondta, az elméleti fizika „az egyetlen terület, amelyről rendes képzésben részesültem”. Munkáinak minden további vonatkozása autodidakta ismeretekből származott. *A tudományos forradalmak szerkezete* a diszciplinák közti barangolásának terméke – az ilyesmi már akkoriban is nehézségekbe ütközött, ma meg jószerivel lehetetlen. Kuhn tisztában volt képzettségének hiányosságaival, viszont joggal feltételezte, hogy ha rendszerezettebb képzésben részesült volna, nem tudott volna olyan könyvet írni, mint amilyen *A tudományos forradalmak szerkezete*. Tudomásul vette a hagyományos bölcsességet, amely szerint a történészek a múlt egyes eseményeit kívánják elbeszélni, míg a filozófusok általános elméletek megalkotására törekszenek. Arra nem gondolt, hogy e két cél együttesen is elérhető. Amikor Berkeleybe hívták, akkor az ajánlat úgy szólt, hogy két tanszék – a filozófia és a történelem – munkatársa lesz, amit Kuhn el is fogadott, mert „filozófiát akartam művelni”. *A tudományos forradalmak* „filozófusokhoz szóló könyvnek” tartotta. Amikor végleges állást szeretett volna kapni, mégis azt a választ kapta Berkeley egyetemétől, hogy „a vezető filozófia-professzorok egyhangúan arra szavaztak, hogy a történelem tanszék léptesse elő”. Évekig rágódott ezen a visszautasításon.

Az egyetemeken művelt filozófia hajlamos kizárni a normáitól eltérőket és *A tudományos forradalmak* bíráló filozófusok Kuhn szakmai professzionalizmusát hiányolták. Utólag bevallotta, hogy amikor ezt a könyvét írta, „még nem sok tudományfilozófiát olvastam és fogalmam sem volt, mi történik ezen a területen”. Noha e könyvet sokan úgy olvassák, mint a „pozitívizmus” és a „logikai empirizmus” tudományfelfogásának „durva félresöpprését”, szerzőjének ellenérzései nem igazán e hagyományok alapos ismeretére támaszkodtak. Amikor lazán „a logikai pozitívizmusról kialakult köznapi elképzelésre” utalt, akkor olyasfajta torokköszörüléssel előadott kijelentésekre gondolt „a tudomány természetéről”, amilyenek leginkább a természettudományi tankönyvek nyitó

oldalain olvashatók. Úgy látta, hogy e tankönyvek teljesen rosszul jelenítik meg a tudományos kutatás realitását és ugyanezt feltételezte a filozófusok tudományképéről is. A filozófusoknak ez nagyon nem tetszett: a tudományos objektivitásról és a tudomány változásairól gondosan kidolgozott árnyalt képük helyett Kuhn egy karikatúrával szolgált. S nem szabadulhattak a sejtelenemtől, hogy Kuhn nem is igazán rendes filozófus.

A tudományos forradalmak híres emberré tette Kuhnt. Olyan közönségre lett, amelyet nem akart, amire nem is számított s akiknek érdeklődése nyomasztotta. Mi legyen a következő lépés? Szilárdan elhatározta, hogy ilyenfajta könyvet nem ír többé, semmi olyat, amit a nagyközönség is kézbe vesz, nem szór többé szellemi gyöngyöket a disznók elé. E ponton teljes sikerrel járt, hiszen mindig is lassú és ideges szerző volt. A felkérés egy enciklopédia-szócikk megírására (amiből végül *A tudományos forradalmak* lett) 1953-ban találta meg, de elmondása szerint a könyv alap gondolata mintegy megvilágosodásként született meg benne még 1947-ben – tehát összességében 15 évnyi robotolás terméke. 1951-ben kérték fel egy ismeretterjesztő előadássorozat megtartására Bostonban, s az előadásokban már felbukkant a későbbi könyv számos központi gondolata. „Rettenetes élmény” volt az előadásokat kidolgozni, majdnem „kikészült” tőle. A könyv után újabb 16 év kellett a következő, a feketetest-elmélet-ről szóló munkája elkészítéséhez: a *Black-Body Theory and the Quantum Discontinuity, 1894–1912* megjelenéséig. Ez az egyetlen monográfia volt e másfél évezed terméke, amelyben részletesen és távolról sem könnyen követhetően ad számot Max Plancknak a kvantummechanika kidolgozásában játszott szerepéről. A modern fizika történetének kutatói örömmel fogadták a könyvet, akárcsak néhány tudományfilozófus, de nagyjából senki más. És készült, készült még a nagy könyv, amelyet haláláig nem fejezett be. A meglévő szöveg jórésze megszerkesztve bekerült a *Last Writings* kötetbe. Sok-sok éve ígérgette a nagy könyvet, sok pletyka keringett körülötte. Végérvényesnek szánta, abban

bízva, hogy itt majd megoldja azokat a kérdéseket, amelyeket *A tudományos forradalmak* nyitva hagyott. S noha milliók ismerik Thomas Kuhn nevét és hallottak már a második könyvről, nem sokan tudnának megnevezni bármi mást, amit olvastak tőle, és még kevesebben, akik hajlandók vagy képesek átrágni magukat a *Last Writings* címmel közreadott vázlatok.

Kuhn persze mindig is szűk körű olvasóközönségre vágyott. Ebben a tekintetben pályája leképezte az egyetemi szakosodás általános menetét. *A tudományos forradalmak*, ahogy ma mondani szokás, „interdiszciplináris” volt – ez a szó a könyv megjelenésével egy időben vált divattá. Nem azért volt interdiszciplináris, mert Kuhn így akarta, hanem egyrészt a tárgyalt problémából és abból az intézményi környezetből adódott; az azóta eltelt évtizedekben megnőtt az érintett diszciplinák hatalma, úgyhogy az a környezet, amelyből Kuhn kiemelkedett, veszélyeztetett létterré vált. Időnként történészeknek mondta magát, viszont az idő múlásával egyre többet foglalkozott az angolszász filozófiában vizsgált problémákkal. A *Black-Body Theory* volt az utolsó terjedelmesebb történeti munkája. És a „kuhniánus” történészek lelkesedésére rácafolva Kuhnt kétségbe ejtette a tudománytörténet állapota. Úgy érezte, senki – még a kevés tanítványa sem – műveli azt a sűrű szövesű „analitikus eszmetörténetet”, amely szívéhez közel állt; rettenetesen idegesítette a „tudomány és társadalom” címszóval folytatott kutatások terjedő divatja. Ezért aztán hosszú éveken át, mint mondta, „gyakorlatilag egyáltalán nem olvasott tudománytörténeti munkákat”.

A tudományos forradalmak szerkezetétől az Utolsó írásokban összegyűjtött vázlatokig vezető út egy hosszú gyaloglás volt visszafelé – Kuhn megpróbálta tisztázni, rögzíteni és módosítani a „illa szövegrészeket”, hogy elhatárolja magát és a könyvét a vulgarizálóktól és a relativizálóktól. Egy dologban azonban határozottan ragaszkodott a könyvnek ahhoz az elgondolásához, amely táplálta és vigasztalta a tudomány állítólagos „ellenségeit”. Ne gondoljuk azt – írta Kuhn –, hogy a tudomány változásai művelőit „egyre közelebb hozzák az

igazsághoz”. Az utolsó lapokon megpróbálta valahogy visszahozni a haladás gondolatát a megszakításokkal érvényesülő forradalmi változás leírásába. Itt az evolúció nyelvét használta azoknak a problémáknak a megoldásához, amelyeket a forradalom fogalma okozott. Az evolúció darwini felfogása egy végső célra hivatkozás nélkül írta le az organikus változást – nem hivatkozott arra, hogy az emberi nem tökéletesedése *felé haladna*; miért kellene akkor a tudományos változás képzetének szükségképp maga után vonnia a közeledést „a természet egyetlen teljes, objektív, igaz leírásához”? A változás kimenetele kuhn terminusokban „a tudományos közösségen belüli konfliktus révén a jövőbeli tudomány művelése legrátermettebb módjának kiválasztódása”. A „már ismertből való evolúciót” váltjuk fel „a tudni vágyott *felé*” tartó evolúcióval. Eredetileg az evolúció darwini értelmezése arra volt hivatott, hogy lerombolja a szerves változás katasztrófákkal és megszakításokkal való leírásának tekintélyét. Kuhn azért nyúlt vissza az evolúciós változás gondolatához, hogy megoldást találjon olyan filozófiai problémákra, amelyeket maga hívott létre a korábbi tudománnyal szakító tudományos forradalmak elképzelésével.

Más vonatkozásokban *A tudományos forradalmak* lényegi felülvizsgálata, avagy a visszalépegetés a már megtett úton idővel egyre mélyrehatóbb lett, kezdve a bírálóinak az 1960-as évek végén adott válaszoktól az *Utolsó írásokban* olvasható vázlatokig. A szerkesztő által „a kései Kuhn”, avagy Kuhn „tisztelettel emlegetett érett filozófiájában” három feladatot fogalmazott meg a maga számára: kijavítani és átnevezni a „paradigma” eredeti felfogását; korlátozni az inkommensurabilitás (összemérhetetlenség) és a tudományos objektivitás belőle fakadó problémái kiterjedését; bemutatni, hogy lehetséges a paradigmákat átszelő haladás és miért tekinthető értelmetlenné a szubjektivitás jelenléte a tudományban.*

A nem behatárolt olvasóközönséggel járó problémák Kuhn számára leginkább a paradigma és a paradigmaváltás fogalmával kapcsolatban lettek nyilvánvalóvá. A filozófusoktól

kapott kritika létjogosultságát elismerte, rögtön meg is válaszolta, és haláláig finomította elgondolásait a tudományt szabályozó struktúrákról. Viszont bosszantották a kultúrában terjedő, elvadult paradigmák; felpanaszolta, hogy teljesen kiszabadult az irányítása alól e terminus helyes használata, és fogadkozott, hogy a jövőben „ritkán” fogja használni. A *Black-Body Theory*-ban csak egyszer, futólag említi egy paradigmát és egyáltalán nem hivatkozik *A tudományos forradalmakra*. Végig igyekezett fenntartani azt az elgondolást, hogy a paradigmák konkrét, nem szabályjellegű szabályozó struktúrák, miközben megpróbálta átnevezni őket, hogy kevésbé ragadósak legyenek és a filozófusoknak ismerős szóval megjelölten ne terjedjenek tovább a szélesebb kultúrában. Az egyik korai alternatív megnevezés a „diszciplináris mátrix” volt, bár az Kuhn értelme-

* ■ Az 1987/88-as tanév második félévében Kuhn az MIT filozófia tanszékén tartott graduate szeminárium tárgyaként – mint mondta: kivételesen – *A tudományos forradalmak szerkezete* újraolvasását és revízióját határozta meg. Bőséges olvasmányjegyzékekkel látta el a résztvevőket: beletartoztak az *Essential Tensionben* (*The Essential Tension: Selected Studies in Scientific Tradition and Change*. University of Chicago Press, 1977) összegyűjtött írásain kívül akkor még nem publikált saját előadásai (Tanner Lectures) a tudományos ismeretek gyarapodásának mechanizmusáról, Ernst Mayr sok szempontból mintának tekintett könyve (*The Growth of Biological Thought: Diversity, Evolution, and Inheritance*. The Belknap Press of Harvard University Press, 1982), John Stuart Mill *Logikai rendszeréből* (*A System of Logic*) a természetes csoportokról és a fajtakról szóló fejezetek és saját MIT-beli nyelvfilozófus vagy kognitív tudománnyal foglalkozó kollégái cikkei a fogalomalkotásról, a nyelv és a társadalmi evolúció összefüggéséről. A félév kezdetén közölte, hogy nem óhajt „turistákat” látni a szemináriumban, de érdeklődéssel fogadta a két európai résztvevő kommentárjait és kérdéseit. A fogadó óráján nem dohányzott és hamutálca-dobálás sem volt. Mint mondta, németül nem tudott, tehát Fleck művét (*Ludvik Fleck: Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache*. 1935) nem olvasta, az csak a könyve megjelenése előtt pár hónappal került a kezébe a pittsburgh-i egyetemi könyvtárban: annyit megértett belőle, hogy valami hasonlóról szól, mint amiről ő gondolkodott, ezért legalább hivatkozott rá a könyvben. Volt egy kérdése, amelyet európai egyetemi tanár aligha tett volna fel egy diáknak vagy fiatal kutatóknak: „Maguk itt [a szeminárium magyar és svájci résztvevője] emlegetik ezt a Habermast. Mit ajánl, mit olvassak el tőle?” (A fordító megjegyzése)

zésében leginkább a „paradigma mint mintapéldára” emlékeztetett. *A tudományos forradalmak szerkezetében* a „paradigma” a tudományos tevékenység mindennapos szerveződésének leírásában szerepelt, utolsó művének vázlaiban viszont csak *A tudományos forradalmakra* való hivatkozásokban fordul elő. Hogy megnevezze, mi az, ami egy-egy csoportban közös vélekedés és a tevékenységek koordinálását szolgálja, inkább a „strukturált szókészlet” és a „strukturált fajtájú halmaz” kifejezést részesítette előnyben, így jelezve kapcsolódását a nyelv, a jelentés és a fogalomhasználat általános elméleteihez.

Talán a „leglílabbak” azok a részek voltak *A tudományos forradalmak*-ban, ahol két összekapcsolódó állítás szerepelt, nevezetesen, hogy a paradigmák „összemérhetetlenek” és hogy egy paradigmaváltás innenső és túlsó oldalán a tudósok „más-más világban élnek és dolgoznak”. Nem léteznek paradigmafüggetlen tényegyüttesek, ténymegállapítási módszerek és tényértelmező elméletek, az ítéletalkotásnak nincs „semleges algoritmus”. Ez ahhoz a Kuhnhoz tartozott, akiről azt tartották, hogy a valóságot és a rációt tagadó relativista. Hogyan lehet egyáltalán beszélni akár objektivitásról, akár haladásról a „különböző világok” összemérhetetlensége esetén? Miután belátta, hogy a könyvének nyelvhasználata „megtévesztette” az olvasóit, Kuhn megkülönböztette a megértés problémáját a történések számára attól a megértésproblémától, amelybe azok a tudósok ütköznek, akiről a tudománytörténések szólnak. Akármiről is folyt a vita tudósok csoportjai közt a múltban, elég sok mindenről ugyanazt gondolták ahhoz, hogy természetesen sokat megértsenek ellenfeleik módszereiből, fogalmaiból és ténybeli tudásából. Az ő szemükben a változás lépésről lépésre megy végbe és az összemérhetetlenség csak lokális lehet. A történések viszont kulturális távolságból szemlélik a múltat. Munkájukhoz meg kell tanulniuk egy egészen új nyelvet, az ő szemükben az összemérhetetlenség totálisnak látszik. Ez a megkülönböztetés határt szabott az inkommensurabilitás problémájának, megakadályozva,

hogycsúfítsa a tudományos racionalitás képmását.

Kuhn hozzátárazott, hogy azonosítsa, milyen közös erőforrásoknak köszönhetően tudják a tudósok racionálisan felmérni az alternatív elméletek értékét, hogy ne csak a „tömegpszichológiára”, hanem valami sokkal jobbra támaszkodhassanak. Ezek volnának – Kuhn megfogalmazásában – a tudomány maximái, normái, avagy az általa legjobbnak tartott szóval az *értékei*, bár nem érezte szükségét, hogy következetesen bizonyítsa, hogy általános egyetértés övezi ezeket az értékeket, amelyekre hivatkoznak. Egy elmélet legyen pontos és következetes, legyen széleskörű, a jelenésegről egyszerűen adjon számot és bizonyuljon termékenynek új jelenések felfedezésében vagy pedig a köztük lévő új kapcsolatok feltárásában. Kuhn nem vitatta, hogy komoly problémákat vet fel ezen értékek alkalmazása. Ha például megítélünk egy elméletet, mennyire fontos egyik értéke egy másik értékéhez képest? Mennyire egyértelmű, hogy mit jelent egy elmélet egyszerű vagy termékeny mivolta? Mennyire fontos egy adott érték az éppen tárgyalt esetben? Az értékek állítólag az időben állandók – egyszer s mindenkorra – és készletük a tudomány sajátja, hozzá tartozik, ám a fogalmak alkalmazása bevallottan tudományos megítélés dolga, lehetőséget adva egy korlátozott szubjektivitásnak, amely nem árt sem a tudományos racionalitásnak, sem a tudományos haladásnak. „A későbbi tudományos elméletek – gyakran egészen más környezetben alkalmazva – a rejtvények megfejtésében jobbak a korábbiaknál. Ez nem relativista álláspont, és egyben jelzi, milyen értelemben vagyok a tudományos haladás meggyőződéses híve.” S *A tudományos forradalmak* mindazon olvasóit, akik valami mást feltételeztek róla, figyelmeztette, hogy térjenek jó útra.

A tudományos forradalmak szerkezete egy amatőr műve volt – mindazokkal a hibákkal, figyelmetlenségekkel és túlzásokkal, amelyekre az amatőrök hajlamosak. Konkrétségának, aforisztikus kijelentéseinek és diszciplináris identitása meghatározatlanságának köszönhetően sokak-

nak volt hozzáférhető. Kuhn továbbra is kimagasló emberi teljesítményként írta le a tudományt, miközben hiteltelenítette a tudomány működéséről hagyományozódó történeteket. *A tudományos forradalmak* nem kínált egy teljesen meggyőző, alternatív történetet, de győzelmet aratott a mítosz lerombolásában. Kuhnnek élete utolsó éveiben papírra vetett írásai egy szakember munkái – pontos hivatkozásokkal, gátat vetve az esetleges félreértéseknek, egy nagyon gondosan körülhatárolt filozófus közönségnek címezve, megtisztítva minden lila retorikától és olyan stílusban, ami szavatolja, hogy intellektuálisan bárdolatlanoknak nem hozzáférhető. A filozófusok előbb-utóbb megítélik: egyesek üdvözlik majd, hogy Kuhn megpróbálta a jelentés és a fogalomhasználat általános elméletében megalapozni a tudományról adott leírását; nem sokan, vagy talán senki sem fog rámutatni, hogy ugyanezen dolgoztak már évekkel korábban az általa olyannyira megvetett tudomány-szociológusok is. Megint mások úgy döntenek, hogy nem minősítenek egy befejezetlen vállalkozást és vázlatait forrásanyagként tekintik egy megírandó tudományos életrajzhoz. Ám *A tudományos forradalmaktól az Utolsó írásokig* vezető út is tartalmaz két történetet. Az egyik egy ragyogó, eredeti, szenvedélyes és barátságatlan szerző ambícióiról és idegességéről szól, a másik pedig a diszciplinák hatalmáról, amelyek immár sikeresen irányítják és távolítják el a nyilvánoságtól a tudományos életet.

AZ ALKOTÁS A MESTERSÉGES INTELLIGENCIA KORSZAKÁBAN

„A mesterséges intelligencia számos repetitív, rutinszerű munkát képes elvégezni, mert az ilyen tevékenységek gyakran követnek egy meghatározott sémát vagy algoritmust. Az AI képes megtanulni egy adott feladatot, és azt hatékonyan végrehajtani, kiszorítva ezzel az emberi munkærőt.

Az AI által elvégzett munka lehetővé teszi, hogy az emberek több időt szenteljenek a kreatív tevékenységeknek. Az alkotás az érzelmek játéka és a képzelőerőn alapul, és ezek sosem lesznek lecserélhetők a mesterséges intelligenciával. Az alkotás folyamatának színtere a belső világ, és ennek megértése, azzal való foglalkozás az emberi érzelem alapján történik.

Az alkotás folyamatának lényege a személyes kifejezés és a saját érzések, gondolatok megjelenítése. Az emberi érzelem jelentősége az alkotásban nemcsak a mű tartalmának meghatározásában, hanem annak személyességének és egyediségének megőrzésében is lényeges. Az emberi érzelem elengedhetetlen a műalkotások létrehozásához, mert ez adja meg a műnek a személyiséget, a jelentést és az értelmet.

Összességében tehát elmondható, hogy a mesterséges intelligencia csak a repetitív, rutinszerű munkákat fogja elvégezni, míg az alkotás, a festés, a kutatás és a kreativitás folyamatában a jelenléte sosem lesz lecserélhető az emberi érzelem és a képzelet jelenlétére.”

Ezt a szöveget teljes egészében a ChatGPT, az OpenAI finomhangolt nyelvi modellje írta magyarul a következő promptral: „Indokold meg, miért a repetitív, unalmas munkákat fogja csak elvenni a mesterséges intelligencia. Írj arról is, hogy a rutinszerű munkák megszűnésével így több ideje marad az embereknek alkotni, festeni, kutatni, kreatívnak lenni. Térj ki arra, hogy miért nem lesz soha lecserélhető az ember ezeken a területeken

STEVEN SHAPIN

Wessely Anna fordítása

és miért elengedhetetlen az emberi érzelem az alkotáshoz.” Az érzelmekkel kapcsolatos részt utólag írtam a kérdéshez, mert a ChatGPT az előző válaszaiban magától kitért rá és azt akartam, hogy jobban bontsa ki. A válaszok nem determinisztikusak, változnak, ha többször teszem fel a kérdést, máshogy megfogalmazva. Kérhetem, hogy valamit fogalmazzon át vagy fejtsen ki jobban egyes részeket – én pedig kiválaszthatom a nekem legjobban tetsző választ.

A mesterséges intelligencia kutatás-fejlesztési terének sajátossága, hogy soha senki nem találta még el, hogy mikor hol fog tartani, milyen gyorsan fog fejlődni. Hiába remélte az 1950-es évek végén az amerikai haditengerészet, hogy a mesterséges neuronokat megelőző perceptron, a számítógépes „embrió” majd hamarosan járni, beszélni, látni és írni is tud. Hiába várták mind a tudósok, mind a piackutatók egyaránt a 70–80-as években, hogy a szakértői rendszerek (*expert systems*) váltsák fel az orvosokat. Hiába várjuk 2014 óta a „valamikor jövőre” elkészülő teljesen önvezető járműveket. És hiába gondoltuk, hogy a mesterséges intelligencia először az unalmas feladatokat fogja automatizálni, mert nemrég olyan megoldások lettek részben ingyenesen is elérhetőek, amelyek fogadtatása még magukat a készítőket, az OpenAI céget is meglepte.¹

Nagyságrendi eltérések vannak a szakértők becslései között, hogy mennyire vagyunk közel az általános mesterséges intelligencia létrehozásához (már csak pár év, néhány évtized, vagy pedig soha nem érjük el). Ha valaha mégis létre tudnánk hozni egy öntudattal rendelkező gépet, ezt a tudat pontos definíciójának hiányában nem feltétlenül vennénk észre. Az intelligencia definíálása önmagában gondot okoz. Ha valakiről azt mondják, intelligens, hajlunk arra, hogy más pozitív tulajdonságokat (kedves, csendes, alapos) is feltételezzünk róla. Emiatt könnyebb megszemélyesíteni még egy egyszerűbb AI megoldást is, belelátni a kompetenciáján kívül eső képességeket. Ráadásul a matematikai készségek vagy a pontos memória az intelligencia olyan formái, melyek ma már egy olcsó számítógép számára sem jelentenek

kihívást. Az emberi értelemhez közelebb a legjobb módja, ha egymás után sok, de különböző értelmi tevékenységet igénylő, szűk területet oldunk meg gépi tanulással. Jó példa a sakk gépi megoldása mint cél. Fél évszázadnyi kutatómunka és a számítási

Edmond de Belamy, from La Famille de Belamy. Mesterséges intelligenciával készített festmény.

A Christie's aukciós ház árverésén a kikiáltási ár több mint negyvenszereséért kelt el 2018-ban.

kapacitás növekedése után az AI már le tudta győzni Kaszparovot, de még további egy-két évtized kellett ahhoz, hogy megtanuljon két lábán járni.

Ahogy az élet vízének és a bölcsek kövének keresése ösztönözte a modern kísérleti természettudomány

kialakulását, úgy okozta a mesterséges tudat kifejlesztésének vágya azt, hogy mára szinte minden eszünkben van valamilyen fajtájú AI megoldás, ajánlórendszer, algoritmus. Bár ezek nem általános mesterséges intelligenciák, szűk területükön tulajdonosuk számára hatékonyabbak az embernél. Nem kell, hogy minden tekintetben emberfeletti szinten teljesítsenek: a vegyészek is rájöttek az arany előállításának titkára, mégis a legkritikább esetben foglalkoznak vele. Feltalálták az aranycsinálásnál jóval kedvezőbb feladatokat.

Megfigyelhető, hogy minden kitűzött AI cél elérése, intelligenciát igénylő szűk terület meghódítása után két dolog történik:

1. Kiderül, hogy a probléma megoldásával nem kerültünk sokkal közelebb az emberi intelligencia megértéséhez (még egy dáma-, sakk-, go-játékra vagy épp emberfeletti szinten StarCraftot játszani képes géppel sem), és a kitűzött cél rossz mérési szempontnak bizonyult (ahogy mostanra már a Turing-tesztről is bebizonyosodott, hogy nem elegendő feltétel). Az áttörés viszont ettől függetlenül is hatalmas fejlődést von maga után más mérnöki területeken, ahol a kidolgozott megoldás alkalmazható (mert esetleg a kitűzött cél egy absztraktabb megközelítése volt több, hasonló problémának, egy elvontabb felfogásukat jelentette).

2. Pánik tör ki a médiában a hamarosan a fejünkre nőző humanoid robotok miatt, akik csak évekre vannak attól, hogy elvegyék a munkánkat.

2022-ben az volt az újdonság, hogy az alkotni képes mesterséges intelligencia megoldásai, bár a Boston Dynamics humanoid robotjaiba még nem voltak beleépítve, tényleg elvették a munkát.

A DALL-E, a Midjourney és a Stable Diffusion szöveges leírás alapján pár másodperc alatt generál képeket a kért stílusban és beállításban. A véletlen zajból iteratívan létrehozott képek minősége vetekszik valódi művészek munkáival, amelyekből a

1 ■ <https://petapixel.com/2023/01/09/dall-e-creator-is-surprised-at-ai-image-generators-impact/>; <https://www.businessinsider.com/chatgpt-openai-executives-are-shocked-by-ai-chatbot-popularity-2023-1>

2 ■ Nicole Clark: Artists sue AI art generators over copyright infringement. Polygon Jan 17, 2023. <https://www.polygon.com/23558946/ai-art-lawsuit-stability-stable-diffusion-deviantart-midjourney>

3 ■ <https://www.pcmag.com/news/chatgpt-passes-google-coding-interview-for-level-3-engineer-with-183k-salary> <https://www.businessinsider.com/list-here-are-the-exams-chatgpt-has-passed-so-far-2023-1>

4 ■ Ian Sample: <https://www.theguardian.com/science/2023/jan/26/science-journals-ban-listing-of-chatgpt-as-co-author-on-papers>

5 ■ <https://www.statista.com/chart/29174/time-to-one-million-users/>

6 ■ <https://www.openculture.com/2023/02/noam-chomsky-on-chatgpt.html>; <https://github.com/f/awesome-chatgpt-prompts>

tanulóadatokat merítették. Ha elégedetlenek vagyunk az ingyen (vagy nagy mennyiségben fillérekért) létrehozott művel, egyszerűen egészben vagy részben újat generálhatunk. Akik textúrákat, webfelületeket akarnak létrehozni vagy meglévő képeket gyorsan kijavítani, örömmel fogadják az AI megoldást. De azok nem, akik éveken keresztül tanultak, képezték magukat és most tudtuk nélkül a munkájukat kiváltó programot tanították be eddigi műveikkel.

A digitális művészek válaszul a géprombolás egy civilizált módját választották: szerzői jogi perre vitték az ügyet.²

Ha valami csoda folytán a dollár-milliárdos IT cégek képgyűjtését el is marasztalná a bíróság, a digitális médiumban dolgozó művészek munkája sohasem lesz már ugyanaz: a bárki számára elérhető AI megoldásokat pusztán újra tanítanak és onnantól kezdve a program a nem jogvédett képekre emlékeztető műveket generálna. Az animációs cégóriásokat pedig továbbra sem gátolná semmi abban, hogy a saját tulajdonukon betanított, csak számukra elérhető modellekkel váltsák fel grafikusaik munkáját.

2022. november végi megjelenése óta a ChatGPT már vett részt online programozói állásinterjún, tett le jogi, közgazdasági és orvosi szakvizsgát,³ valamint társszerzőként is fel volt feltüntetve több tudományos cikkben, ami viszont kiváltotta a tudományos folyóiratok tiltakozását és egyelőre elutasító döntését.⁴ A csupán pár hónappal később bemutatott utódja, a nagyságrendekkel több adaton tanított (Chat)GPT-4, elődjét is messze túlszárnyalta szakvizsgák és programozói feladatok terén (<https://twitter.com/emollick/status/1635700173946105856>, <https://openai.com/research/gpt-4>), bár emberfeletti képességeinek egyik oka, hogy ezek a vizsgák és megoldásaik a tanítóalmaz részét képezték.

A különböző tartalmak folyó szöveggé váló prezentálásának lehetősége elég izgalmas volt ahhoz, hogy alig két hónap alatt e technológia havi 100 milliónál is több aktív felhasználóhoz eljusson. Hogy ez micso-da gyorsasági rekord, jól látszik, ha

meggondoljuk, a Facebooknak 10 hónapba telt elérni 1 millió letöltést. A program hatékonysága abban rejlik, hogy az internetről gyűjtött, nagy nyelvi modellként elraktározott tudást képes társalgási formában, a felhasználó igényeinek megfelelően prezentálni, megjeleníteni, még ha gyakran konfabulál, „hallucinál” is hozzá. A modell a szövegrészek pusztán „visz-szaöklendezésénél” többet tesz, hiszen képes olyan programkódok generálására vagy megadott témájú versek, dalszövegek írására, amelyeket előzőleg soha nem láthatott. A személyi edzőtől a sommeliert át a miséző papig bárki nevében képes meggyőző szövegeket írni, ami azt jelenti, hogy nem csak a cikkírók feladatait válthatja ki.⁵

A középiskolai és egyetemi oktatókban pedig nagy riadalmat váltott ki a ChatGPT használatának terjedése, mert az így generált szövegekkel szemben tehetetlenek az eddig használt plágiumfelismerő programok. Noam Chomsky joggal hangsúlyozza, hogy e plágiumgenerátor rendszerekkel szemben a jobb oktatás az egyedüli megoldás.⁶ (Egy lehetséges út a Khan Academy online oktatási rendszere által már évek óta szorgalmazott „fordított oktatás”, ahol a házi feladatot közösen oldják meg a diákok az iskolában, majd otthon a saját tempójukban tanulnak másnapra online videókból. A Khan Academy azóta bejelentette ingyenes, személyre szabott AI oktatóját, Khanmigo a neve és képes honatyák bőrébe bújva érvelni történelmi eseményekről. (<https://www.khanacademy.org/khan-labs>)

Csak a lenyugvó trópusi nap fényében játszadozó delfines háttérkép hiányzik azon sok lájkot kapott üzenetek mögül, amelyek olyan komoly életbölcseéseket osztanak meg a témában, mint:

„Nem, a ChatGPT nem veszi el a munkát, a ChatGPT azok munkáját veszi el, akik nem tudják használni”

Ha lett volna akkoriban közösségi média, akkor most párhuzamot vonhatnánk azokkal a kocsisokkal és lótenyésztőkkel nyugtató üzenetekkel, hogy ne aggódjanak a gépkocsi megjelenése miatt, hanem tanuljanak meg

gépjárművel lovakat szállítani. Azok a távirások se féljenek, akik a telefonba is bele tudják tapsolni a morzekódot. A könyvtárosok is megnyugtató üzeneteket kaptak volna, hogy állásuk biztonságban van, ha kölcsönözhető könyveik közül az interneten is lehet keresni.

2023 legelejére pedig a végtelen mennyiségű ingyenes zene generálása is majdnem megoldódott. A hangra valószínűleg csak azért kellett ilyen hosszan várni, mert az internetről automatikusan, nagy mennyiségben összegyűjthető képek és szövegek többségével ellentétben a zeneszámok általában szerzői jogi védelem alatt állnak. Petri-csészében pedig már léteznek pár mondatos leírásból mozgóképeket, rövidfilmeket készíteni képes megoldások is.

A ludditákat még ki lehetett nevetni, a PhotoShopot meg nem tanuló fotós még magára vethetett lustasága miatt, az Instagramra nem regisztrált cukrászdát még lehetett hibáztatni, amiért nem tart lépést a korrallal és az igényekkel. De a digitális médiumban dolgozó művészek megélhetése egyik napról a másikra került veszélybe, mert esetükben nem elegendő többet gyakorolni vagy beletanulni a jobb eszközök használatába.

A ritka műalkotásokat a jövőben is meg fogják fizetni, valószínűleg még jobban is, mint eddig, de ez aligha vigasztalja a kevésbé sikeres festők, animátorok és dizájnerek maradék 99%-át. Minden egyes hangos felháborodás csak ingyen reklám a cégeknek, nagyobb hírverés az AI megoldásnak. A szellem pedig kiszabadult a palackból.

Amikor az AlphaGo először győzte le Lee Sedolt 4:1-re, a mondás az volt, hogy a gép segíthet gyakorolni és új lépéseket kitalálva oktatni, létrehozva egy mindenkinél jobb ember-gép kentaurt, mely így sokkal erősebb, mint a pusztán program vagy a haladni kép-telen ember önmagában. Röviddel az esemény után kiadták a frissített verziójú AlphaGo Zero-t, amely 100:0-ra verte sok publicitást kapott elődjét, emberi játszmákon való tanítás szükség-e nélkül.

“Nem kell félni a gépektől, mert a repetitív, unalmas munkát veszik el, hogy több idő maradjon a krea-

titvításra, az alkotásra” – hajtogatták azok, akiknek hamarosan rengeteg idejük lesz azzal foglalkozni, amivel csak szeretnének. A helyzet az, hogy pont azokban a feladatokban szárnyalt minket túl az AI, amelyekről ezt a legkevésbé gondoltuk. Számítalan tudományos fantasztikus mű taglalta, hogy a távoli jövőben, amikor már minden automatizálva lesz, nehéz lesz különbséget tenni az emberiség és azok között a lázadó, talán csak programhiba miatt létező ritka robotok, androidok közt, akik alkotni is képesek. Képes lehet egy AI szimfóniákat komponálni, vagy műremekeket létrehozni egy üres vásznon? Micsoda filozófiai kérdéseket vetne fel egy ilyen esemény! Mit jelent akkor majd embernek lenni? Aztán 2022-ben nagyot pislogtunk, mikor az egész kérdés hirtelen aktuálissá vált. A legutolsó feladatokért jöttek legelőször, és nem volt előfeltétel, hogy bármelyik számításra használt videokártya öntudatra ébredjen.

Az átlagemberen túl, magát a Google-t és részvényeseit is meglepte, hogy az AI elveheti a munkáját. A Microsoft az OpenAI-val közösen a ChatGPT megjelenése óta AI háborúban áll a Google-val, valamint a Metával. Minden oldal azt állítja, hogy nagyon szeretné önzetlenül jobbá tenni a világot az AI segítségével, csak annak nem örülne, ha előtte a másik tenné jobbá helyette (https://www.youtube.com/watch?v=ATCrcro_V-24). Nemcsak a célok, de az módszerek is megváltoztak a harc kirobbanása óta: míg a múltban a Google eredményei nagyját engedte publikálni (eredetileg a transzformereken alapuló nyelvi modellek is tőlük származnak, vö. <https://ai.googleblog.com/2017/08/transformer-novel-neural-network.html>), mára már alig közölnek műhelytitkokat, amelyekkel ellenfelüket (vagy a tudományos közeget) segíthetnék. Az OpenAI-t szintén többször érte bírálat, hogy már csak megnevezésében „open”. A kiélezett verseny része, hogy technológiájukat olyannyira nyomott áron teszik elérhetővé, hogy ez napi több mint egy millió dollár veszteséget jelent a cégnek. (<https://www.businessinsider.com/openai-2022-losses-hit-540-million-as-chatgpt-costs-soared-2023-5>)

AI Random face generátorral készített fiktív portrék

Az AI technológiák elterjedésének két fő korlátja van. Az első anyagi: olyan mennyiségű erőforrást igényelnek, ami csak pár cég számára elérhető, nehezen skálázhatók (az OpenAI egyik versenylőnye, hogy modelljeit gyorsan elérhetővé tudta tenni milliárdok számára) és sokáig deficitese a futtatásuk költsége. A második a PR katasztrófától való félelem, ami szinte elképzelhetetlen más kutatási területeken. Nem valószínű, hogy miután a világ legnagyobb koponyái évtizedeket töltöttek az ITER megvalósításával, a legnagyobb hír arról szólna, hogy valaki a vele kapcsolatos szakirodalom elolvasását mellőzve, távolról ránézett és a működését néhol a saját politikai meggyőződésétől eltérőnek tartotta – aminek köszönhetően pár felhasználó addig támadta a fizikusokat a Twitteren (*cyberbullying*), míg végre le nem kapcsolták őket. A messzertételes intelligencia területén ez a

7 ■ https://www.reddit.com/r/ChatGPT/comments/zydwt/chatgpt_political_compact_result/
<https://syncedreview.com/2020/06/30/yann-lecun-quits-twitter-amid-acrimonious-exchanges-on-ai-bias/>
<https://analyticsindiamag.com/yann-lecun-machine-learning-bias-debate/>
<https://twitter.com/ylecun/status/1370218096854700033>

8 ■ Daron Acemoglu – Simon Johnson: What's Wrong with ChatGPT? *Project Syndicate* 2023. február 6.
<https://www.project-syndicate.org/commentary/chatgpt-ai-big-tech-corporate-america-investing-in-eliminating-workers-by-daron-acemoglu-and-simon-johnson-2023-02>

9 ■ https://en.wikisource.org/wiki/„On_the_Historical_Unity_of_Russians_and_Ukrainians”

gyakorlat mégis mindennapos. A munka persze a felháborodás után is folytatódna, csak lassabban, titokban, még nagyobb meglepetést és felfordulást okozva, amikor hirtelen mégis befejezik. Ez a két fő ok késlelteti az adaptációt és a munkakörülmények megváltozását, az emberi betanított munka olcsósága mellett.⁷

Egy páratlan és hirtelen változás folyik a szemünk előtt. Kérdés, hogy mennyien, mennyi idő alatt lesznek képesek alkalmazkodni. Milyen új, eddig nem létező munkákat hoz magával a változás, hogyan értékelődik át a személyes érintkezés és vele a szolgáltató szektor? A tömegek életkörülményeinek javulása mellett tovább növekednek-e a különbségek? Képes lesz-e egyáltalán az iskolarendszer ezzel lépést tartani? Lesz-e kézműves szövegírás falunapokon, ami drágább és rosszabb minőségű, mint a nagyüzemi, de otthon készül hozzáadott informatika nélkül? Elég tudós él-e meg majd abból, hogy egyenlőtlenségeket tár fel az AI modellekben, vagy az erények fitogtatását is képesek leszünk majd automatizálni?

Már most folyamatos a leépítés, mert AI-ra cserélik a munkaerőt, ami mérhetően jobban teljesít. Egyetlen befektetőnek sem okozott katasztrófát és szerintem aludni is jól tudnak. Sok cég-

nél nem is indokolt a bevételek alapján a tömeges elbocsátás (*mass layoff*), de mivel mindenki csinálja, ők is megtehetik következmények nélkül: nem kell fizetést emelni, nem kell felvenni több embert, mert úgysem mehet máshova az, akit nem rúgtunk ki, hiszen mindenhol leépítések vannak és eljátszhatjuk, hogy sajnós a gazdasági helyzet miatt kell túlórázni még többet és nagyon sajnáljuk, hogy idén sem lesz emelés. Szóval gyakran még csak nem is az AI okozza a leépítést, de a végeredmény ugyanaz. De ebből a fogyasztó nem sokat érez, sőt sok esetben még jobbat is kap. (<https://futurism.com/the-byte/buzzfeed-ai-outperforming-human-employees>)

Kedvencem a LinkedIn, ahol mindenki megosztotta, hogy mennyire fontos, hogy a dolgozók bízzanak a főnökben, mert akkor munkájukkal meghálálják a biztos környezetet, és itt a top 10 módszer arra, hogy ne veszítsük el a munkánkat, sőt AI segítségével még produktívabbak legyünk, mint nélküle. Aztán gyorsan kirúgtak tőlük még 700 embert. Nyilván nem olvasták el a saját posztjaikat. (<https://www.fastcompany.com/9089384z8/linkedin-mass-layoffs-microsoft-job-cuts-employees-anniversary-tech-industry>)

Lehet, hogy egy jobb világban fogunk élni, hosszabban, kényelmesebben a mesterséges intelligencia megoldások nyújtotta előnyöknek és ingyen munkaerőnek köszönhetően. De lehet, hogy nem. Nem látjuk előre a mesterséges intelligencia jövőjét, egyes társadalomkutatók azonban úgy vélik, hogy alkalmazása a jelenlegi kapitalista gazdaságban súlyos hátrányokkal jár:

„Az amerikai üzleti világ olyannak tervezte és úgy alkalmazza a mesterséges intelligenciát, hogy az meggyengíti és félretolja a munkásokat, lefokozza a fogyasztói élményt és végső soron családostól okoz a legtöbb befektetőnek is. Ám a gazdaságtörténet tanúsága szerint mindez nem szükségszerű.

A Microsoft állítólag elragadtatással fogadta az Open AI cég ChatGPT-nek nevezett, természetes nyelvi mesterséges intelligencia programját, amely olyan szöveget tud generálni, mintha

azt ember írta volna. Kihaszználva az elmúlt évtizedben kínálkozó könnyű finanszírozási lehetőséget, a cégek és a kockázati tőkealapok milliárdokat fektettek a mesterséges intelligencia fegyverkezési versenyébe, amelynek eredményeképp megszületett az a technológia, amely a feladatok szélesebb körében használható az emberek kiváltására. Ez nemcsak a munkásokat, de a fogyasztókat, sőt még a befektetőket is katasztrófával fenyegeti.

A munkások szempontjából a probléma nyilvánvaló: kevesebb olyan jól fizető állás lesz, amely jó kommunikációs készséget igényel. A takarítók, sofőrök és még néhány kézkezi munkás megtarthatja állását, de mindenki másnak van mitől félnie. Vegyük az ügyfélszolgálatokat: ahelyett, hogy embereket alkalmaznának az ügyfelekkel való kommunikációra, a cégek mindinkább az olyan generatív mesterséges intelligencia eszközökre fognak támaszkodni, mint amilyen a ChatGPT, hogy okos, megnyugtató szavakkal csitítsák a dühös telefonálókat. Ha kevesebb állás várja a kezdőket, akkor kevesebb lehetőség nyílik a pályakezdsésre – folytatva azt a tendenciát, amelyet már a korábbi digitális technológiák elindítottak.

Megszenvedik ezt a fogyasztók is. A chatbotok bizonyára jól megválaszolják a rutinjellegű kérdéseket, csak hogy az ember nem a szokványos kérdésekkel szokta felhívni az ügyfélszolgálatot. Ha a dolog komoly – váratlanul leáll egy légitársaság, vagy eltörik egy víznymócsó a pincében –, akkor jól képzett és megértő szakemberrel akar beszélni, aki fel tudja sorolni a lehetőségeket és megszervezi a gyors megoldást. Ne várokoztassanak nyolc órán át, de azonnal egy ékeszóló, ám végsősoron semmire se jó chatbottal sem akar társalogni. Persze egy ideális világban új, jobb ügyfélszolgálatot kínáló cégek lépnének színre, lecsapva az új piaci részesedésre, ám a valóságos világban számos akadályba ütköznek a gyors növekedésre törekvő cégek. Lehet, hogy szereted a helyi pékséget, a légitársaság barátságos alkalmazottját vagy egy bizonyos orvost, de gondolj csak bele, mi minden kell egy új élelmiszerbolt-hálózat, egy új légitársaság vagy egy új kórház létrehozásához. A már működő cégek

hatalmas előnye – például a piac urálásának fontos formái – lehetővé teszi, hogy válasszanak a rendelkezésre álló technológiák közül és eldöntsék, hogyan alkalmazzák őket. Még alapvetőbb, hogy a jobb termékeket és szolgáltatásokat kínáló új cégeknek új technológiákra van szükségük, például digitális eszközökre, amelyek hatékonyabb munkavégzést és jobban személyre szabott szolgáltatásokat biztosítanak az ügyfeleknek. Mivel azonban a mesterséges intelligencia beruházások automatizálással kezdődnek, sor sem kerül ilyesfajta eszközök létrehozására. A tőzsdére vitt cégek befektetői is rosszul fognak járni a ChatGPT korában: az új technológiákba befektetve ezek a vállalatok javíthatnák a fogyasztóknak kínált szolgáltatásait, ha ezzel hatékonyabbá és új feladatok teljesítésére is képessé teszik a munkaerőt, és sok képzéssel fejlesztenék az alkalmazottak tudását. Mégsem ezt teszik, mivel a vállalati vezetők többsége rögeszmesen ragaszkodik egy utólag jól láthatóan önpusztító stratégiához, amit a leépítések és a lehető legalacsonyabb bérköltségek jelentenek. Ugyanis ezt javasolja nekik az összes ifjú nagyokos (az elemzők, a konzulensek, a pénzügyet oktató professzorok), és a Wall Street is azon cégek teljesítményéhez mérve ítéli meg őket, amelyek szintén a munkásokon spórolnak, ahol csak tudnak.

A mesterséges intelligencia minden bizonnyal csak súlyosbítja a magántőke-befektető vállalkozások társadalmi kártékonyosságát: óriási vagyona lehet szert tenni úgy, hogy felvásárolnak, majd eladósítanak és privatizálnak cégeket, legyengítve az alkalmazott munkaerőt – miközben magas osztalékot fizetnek az új tulajdonosoknak. A ChatGPT és a többi mesterséges intelligencia technológia pedig még jobban megkönnyíti a munkások kiszigerelését a munkahelyi felügyelet, a keményebb munkakörülmények, a nullaórás munkaszerződések és hasonlók bevetésével.

Mindezen trendek sanyarú következményekkel járnak az amerikaiak vásárlóerejére nézve – ami pedig az Egyesült Államok gazdaságának motorja.⁷⁸

AZ EURÓPAI ETNIKAI NACIONALIZMUS GYÖKEREI

Nuova Atlantide: Quarterly of Civil Culture, 5.szám, 2022. (<https://www.sussidiarieta.net/nuova-atlantide/cn3402/le-origini-del-nazionalismo-etnico-in-europa.html>)

A nyugati katonai szakértők meglepően látták, hogy Ukrajna orosz megtámadása kezdeti szakaszában az orosz hadsereg nem a maga legújabb stratégiai doktrínájához igazodott, hanem ahhoz, amelyik még a múlt század közepéről való. A támadás ideológiai igazolását már egy 2021 júliusában megjelent cikk megadta,⁹ amelyet állítólag Vlagyimir Putyin orosz elnök írt. Ha lehet, ez az indoklás még archaikusabb volt: a XIX. századi mítoszokat ismételtette a nemzetről és a népről, olyasfajta mítoszokat, amelyek hozzájárultak a XIX. század végén és a XX. század első felében kitört katasztrofális háborúkhöz, és amelyeket 1989 óta Európa-szerte felelevenítenek az etnikai nacionalista ideológusok.

Putyin (vagy akivel a cikket megírta) azt állította *Az oroszok és az ukránok történelmi egysége* címmel megjelent fejtegetésében, hogy „a jelen jobb megértése és a jövőre irányuló kitekintés érdekében kell a történelemhez folyamodnunk”. Am történelemfelfogása a XIX. századi romantikus nacionalista ideológiából való, amelyik változhatatlan nemzeti karakterű és identitású, örök, egységes nyelvi, kulturális és politikai egységeknek látta a „népeket”. E népek, melyeknek eredetét rendszerint visszavezették a kora középkorig, benépesítik szent hazájuk földjét, amely mindenkorra meghatározza területi jogcímeiket. Egyetlen korábbi államalakulat, népmozgás vagy kulturális változás sem legitím, és egyetlen későbbi történelmi változás sem érvénytelenítheti ezeket a jogcímeiket. Mint Putyin leszögezi: „Az oroszok, az ukránok és a belaruszok mind az

ősi Rusz utódai, amely egykor Európa legnagyobb állama volt.”

Azzal folytatja, hogy e népeket összeköti a közös nyelv és a közös ortodox hit már 988, Vlagyimir megkeresztelése óta. Aztán leírja az ősi Rusz felbomlását és szenvedéseit mindaddig, amíg „Moszkva nem lett az újraegyesítés központja, folytatva az ősi orosz államiság hagyományát. A moszkvai nagyfejedelmek – Alexandr Nyevszkij nagyfejedelmek utódai – lerázták az idegen igát és növelni kezdték az orosz földet.” E hosszú és kínokkal teli történelmet végig kísérte a nyugati hatalmak elleni küzdelem, elsődlegesen a Lengyel–Litván Unió, aztán a Habsburgok ellen, akik igyekeztek fenntartani „Malorosszija” megosztottságát és bevezetni a római katolikus kereszténységet. Névleg elismeri, hogy „a nép egy része fejlődése folyamán, számtalan ok és történelmi körülmény hatására egy bizonyos pillanatban elkülönülő nemzetnek tekintheti magát.” Végkövetkeztetése mégis ez: „Bizonyos vagyok abban, hogy Ukrajna igazi szuverenitása csak az Oroszországgal kötött partnerségen belül lehetséges. Évszázadok óta formálódó szellemi, emberi és civilizációs kötelekeink ugyanazokból a forrásokból valók és megszilárdultak a közös próbatételekben, teljesítményekben és győzelmekben. Rokonságunkat minden nemzedék átadta utódainak, amely a modern Oroszországban és Ukrajnában élő emberek szívében és emlékezetében él tovább, a családjaink millióinak vérségi kötelekeiben. Együtt voltunk és leszünk mindig sokszorosan erősebbek és sikeresebbek. Mert egy nép vagyunk.”

Könnyű volna dekonstruálni a történelem putyini verzióját, kezdve azzal, hogy nem képes belátni, hogy a Rusz – beleértve Vlagyimirt, azaz Veldemart is – viking, és nem szláv eredetű volt, hogy amit óoroszláv nyelvnek mond, az helyesebben a keleti ószláv, lévén az orosz, az ukrán és a belarusz nyelv már későbbi dialektális elkülönülések eredménye, és hogy a mai Ukrajna területén élő népességbe nemcsak szlávok tartoztak, hanem tatárok, zaporozsjei kozákok, zsidó és örmény közösségek, litvánok, magyarok, románok és lengyelek is. Ami azt illeti, az ukrán szuverenitás egyes

jószándékú védelmezői pontosan ugyanígy tesznek, amikor hasonló történelmi érvekkel próbálják bizonyítani, hogy Ukrajna és az ukrán nép mindig is létezett, elkülönülve Oroszországtól és az oroszoktól. Csakhogy a történelemre hivatkozó érvelés Ukrajnának a nemzetállami jogai mellett ugyanabba a hibába esik, mint Putyin, amikor történelmi igazolást keres ahhoz, hogy letagadja Ukrajna és az ukránok önálló identitását. Pontosán ez az az érvekészlet, amelyik a XIX. század folyamán alakult ki és máig kísért Európa nagy részén.

Egészen a XVIII. század utolsó évtizedeiig az az érzés, hogy az ember egy „néphez” tartozik, a társadalmi azonosulásnak csak egyik és nem is szükségképp a legjelentősebb formája volt. Az bizonyos, hogy nem feltétlenül párosult a legitimitás politikai függetlenségének igényével. A vallás, a rokonság, az uraság, a régió, a jogi státusz és a társadalmi réteg egymást részben átfedő csoportok generálójá, amelyekre hivatkozva a politikai elitek önmagukat meghatározták és megszervezték a politikai cselekvés érdekében. A nemzeti, nyelvi vagy etnikai identitás nem alakította még ki az urakban és a parasztokban a valami közöshöz tartozás tudatát. A reneszánszsal jött létre a szellemi elit egyes köreiben – különösen a németeknél – az a szemlélet, amely a múltba visszatekintve, a Róma imperializmusával szembeni ellenállásban fedezte fel az identitás közös forrását. Tacitus római történész *Germániájának* megismerése alapvető fontosságra tett szert ebben az ideológiában, mert a német humanisták ezt a művet a már az I. században létezett német nép tisztasága és egysége megerősítéseként olvasták. Am ez a közös történelem és kulturális egység sem vonatkozott a politikai identitásra, mert azt továbbra is az uraság, a királyság és a birodalom összefüggésében gondolták el. Az azonosulási stratégiák politizálására a francia forradalom – és különösen a napóleoni háborúk – kontextusában került sor. A nemesség kiváltságainak elutasítása – amelynek tagjai az „igazi franciáknak” vallották magukat, a frank hódítók leszármazottaiként – már a

XVIII. században abban a formában öltött testet, hogy a nem nemesek egy harmadik rendhez tartozóknak és az őshonos gallok leszármazottainak mondották magukat, szemben az ily módon a társadalom idegen és illegitim elemeként jellemzett nemesiséggel.

A napóleoni háborúk idején a Francia Császárság egyre terjeszkedett a Rajna menti fejedelemségek és Poroszország rovására. Mind egyes porosz miniszterek, például Freiherr von Stein és ami még fontosabb, mind egy „második Vendée” felkelést kiváltani remélő brit ügynökök azzal igyekeztek szítani a Napóleonnal szembeni ellenállást, hogy a francia hódítókkal szemben a népi szolidaritás érzését erősítették a helyi lakosságban. Ez egyet jelentett a korábbi kulturális nacionalista érzület elemeinek mozgósításával és politizálásával. A német értelmiség is részt vett ebben a törekvésben, különösen Johann Gottlieb Fichte, aki az egységnek szinte ugyanazokat a hívószavait vetette be, mint ma Putyin: a közös nyelvet (nem firtatva, hogy az Európában beszélt sokféle német dialektus vajon tényleg egyetlen nyelvet alkot-e) és az idegenekkel szembeni önvédelem közös történelmét. A németajkúak számára e történelem kulcsmozzanata Arminius (Hermann) cheruszok törzsfő és római lovag története volt, aki i.sz. 9-ben egy híres csatában (*Varusschlacht /Hermannsschlacht / Schlacht im Teutoburger Wald*) megsemmisítette Varus három légióját. Fichte és társai tüzes retorikájában vette kezdetét a kulturális identitást és a politikai identitást összekapcsoló folyamat, azt sugallva, hogy kulturális és nyelvi azonosságának természeténél fogva a német nép is kiérdemli a politikai szuverenitást és ezért szembe kell fordulnia a francia uralommal. Az effajta igényeket kezdetben lesöpörték Poroszország, Oroszország és a Habsburg Birodalom uralkodói, pontosan azért, mert az általuk uralt multikulturális államalakulatok nem etnikai identitáson vagy társadalmi szolidaritáson alapultak.

Az új francia birodalom akaratlanul maga is hozzájárult az etnikai politikai alakulatok diskurzusának fejlődéséhez. A megszállt területeken – például

a korábbi Habsburg- és a Velencei Birodalomból kimetszettek félautonóm régiókat, például Illyria provinciát, amelybe beletartozott a mai Szlovénia, Olaszország és Ausztria több területe. A francia nyelv és közigazgatás bevezetésén túl a megszállók az új nemzeti azonosulást is ösztönözték e régiók egyesítése és a korábbi uralkodókhöz fűződő szálak elszakítása érdekében. Ezekből a mozgalmakból fejlődött ki Napoleon veresége után egy új nemzeti mozgalom itt és más régiókban is.

A KORAI KRÓNIKÁK TANULMÁNYOZÁSA

Jóval a napóleoni korszak után sikeresen mozgósítható és felhasználható volt a két kialakulófélben lévő ikerdiszciplína – a tudományos történetírás és a filológia – az új nemzeti tudat megalapozásaként, ami azután az általános recept lett Európa-szerete az etnikai nacionalista törekvések számára. A történészek felkutatták Európa nemzeteinek eredetét a legrégibbi feljegyzésekben, amelyekben már megtalálható volt egyes népek neve. Ez például Görögország esetében az antikvitáshoz való visszanyarodással járt, a legtöbb nyugat- és közép-európai területen közvetlenül a népvándorlás korára és a kora középkorra hivatkozást jelentette. A franciák a frankokhoz és az első „francia” király, Clovis megkereszteléséhez kötötték nemzetük eredetét; az angolok az angli, a szászok és a jütök megérkezéséhez a kora középkori történelem, Beda Venerabilis leírása alapján; Spanyolország feltámasztotta a maga vizigót múltját; Magyarország ünnepelte a magyarok megérkezését Kárpát-medencébe a IX. század végén, a Balkán értelmisége pedig Szerbia és Horvátország középkori királyságait.

Az indoeurópai filológia fejlődésének köszönhetően lehetővé vált, hogy a kulturális, nyelvi és társadalmi egységekként felfogott nemzeteket még messzebbre visszavetítsék az ősi múltba. Abból a feltevésből kiindulva, hogy a közös nyelv egyben közös kultúrát és identitást is jelent, a filológusok megkonstruálták a nyelvek őstörténetét. A kora középkori

királyságok megalapítását úgy értelmezték, hogy azok egyszer s mindenkorra megteremtették e népek örökre szóló hazáját és jogát a politikai és kulturális autonómiára. Ebben az ideológiában alapvető jelentősége volt annak, hogy „tudományosnak” és elkerülhetetlennek tekintették: az ember egy adott, meghatározott etnikai identitással születik. Az értelmiség feladata, hogy ezt az identitást az emberek elé tárja és ráébredesse őket, hogy ehhez az identitáshoz az is hozzátartozik, hogy népüket fel kell szabadítaniuk az idegen uralom alól. Az etnikai nacionalista mozgalmak aztán Európa-szerete olyan államalakulatok létrehozására törekedtek, amelyek ezeken a közös, objektív és örökké érvényes tényezőkhöz alapulnának, pontosan úgy, mint Putyinnak az oroszok és az ukránok végső egységére hivatkozásában.

Valójában persze lehetetlen volt úgy meghúzni az államok földrajzi határait, hogy egy adott etnikai csoport valamennyi tagjának helyet adjanak e határokon belül, de kizárják mindazokat, akik ezzel a csoporttal nem azonosulnak. Az etnikai és a földrajzi határok sohasem esnek egybe, ennél fogva az állam feladata lett, hogy homogenizálja az identitást vagy a tömeges közoktatás segítségével, amihez hozzátartozott a kisebbségi vagy a tájnyelvek elfojtása a – gyakran mesterséges – nemzeti nyelv érdekében, vagy pedig azok kizárásával vagy kiűzésével, akik nem azonosultak a nemzettel. S gyakran háborúba torkollott annak következtében, hogy megpróbálták visszaszerezni a nép azon csoportjait, amelyeket a szülőháza ugyan valamiképp elveszített, ám a nyelv, a kultúra és az őstörténet folytán mindörökre hozzá tartoznak.

MI TESZ EGY NEMZETET?

Pontosan ez Vlagyimir Putyin programja, mint ahogy 1870-ben a francia–porosz háború is Elzász-Lotharingia visszaszerzésére irányult. Az egykorú nagy német történész, Theodore Mommsen egy tanulmány-sorozatban azzal igazolta e terület meghódítását, hogy az ott élő lakosság germán és nyelve a német. Francia kollégája, Fustel de Coulanges

válaszában közvetlenül szembe fordult evvel a domináns etnikai nacionalista ideológiával. Érvelését még most is, a XXI. században is érdemes felidézni: „Sem a faj, sem a nyelv nem teremt nemzetet. Az emberek akkor érzik a szívükben, hogy egy népet alkotnak, amikor közös eszmék, érdekek, érzelmek, emlékek és remények fűtik őket. És tudja, mi teszi [Elzászt] franciává? Nem XIV. Lajos, hanem a forradalmunk 1789-ben. Ettől kezdve Elzász a mi sorsunkhoz igazodott, a mi életünket élte: mindazt gondolja, amit mi, mindazt érzi, amit mi. Osztozott győzelmeinkben és vereségeinkben, dicsőségünkben és hibáinkban, minden örömeinkben és minden bánatunkban. Veletek sem-

miben nem közös. Számára a haza Franciaország, Németország pedig külföld.”

Sem Vladimir megkeresztelése, sem Ukrajna és Oroszország hosszan egymásba fonódó történelme és a feltételezett nyelvi hasonlóságok nem igazolják egy szuverén állam politikai meghódítását és bekebelezését. 1991. december 1-én a választópolgárok több mint 82%-a ment el szavazni arról, hogy Ukrajna független államként létezzék-e, és több mint 90%-uk igennel voksolt. Ez az, ami számít, mit ahogy számít az, hogy a jelenlegi lakosság kész minden erejével védelmezni ezt az új államot. Hivatalos történészként meggyőződésem, hogy „a történelemből merített” érvek

általában hamisak és önérdékűek. A történelem végülis nem egy megdermedt pillanat az időben, hanem az emberi társadalmak időbeli változásának a tanulmányozása. A történelem tanulmányozása mindazonáltal segíthet, hogy elkerüljük a XX. század első felének végzetes tévedéseit. Jót tenné Oroszországnak, Ukrajnának és a többi európai nemzetnek, ha megszábadulna ennek az idejétmúlt etnikai nacionalizmusnak a mérgező gondolatától és inkább ismerjék el, hogy a modern nemzetállamok bizonyítottan képesek integrálni a nemzetiségi, etnikai és vallási csoportok sokaságát. Vagyis vegyék tudomásul a múlt és a jelen különbözőségét.

PATRICK GEARY

Wessely Anna fordítása

E SZÁMUNK SZERZŐI

Ale Éva – szociológus, doktorandusz
ELTE TáTK

Benczes István – közgazdász,
BCE Világgazdasági Tanszék és KRTK
Világgazdasági Intézet

Danielle Charette – politológus,
University of Virginia

Csepeli György – szociológus,
ELTE TáTK

Dunai Tamás – média- és kultúrakutató,
SzTE

Patrick J. Geary – történész, Princeton

Jürgen Habermas – filozófus, NSzK

Havasréti József – kommunikáció-
kutató, PTE BTK

Kaposi Márton – filozófus, italianista,
Szeged

Kevei Andrea – filozófia doktorandusz,
ELTE

Koncsik Laura – diák, ELTE BTK,
Művészettörténet Tanszék

Kontler László – történész, CEU

László Géza – közgazdász,
Netvestor Kft

Lázs Sándor – irodalomtörténész

Meszmann T. Tibor – munkaügyi kutató,
Central European Labour Studies Institute

Mészáros Zsolt – irodalom- és

művészettörténész,

Petőfi Irodalmi Múzeum

Nagyfi Richárd – szociológus, data

scientist, Budapest

Raffay Endre – művészettörténész,

PTE Művészettörténet Tanszék

William Selinger – politológus,
esztörténész,

University College London

Steven Shapin – tudománytörténész

és -szociológus, Harvard University

Szőke Gergely László – jogász,

PTE ÁJK

Tóth Benedek – kommunikációkutató,

SZTE BTK

Török Zsuzsa – irodalomtörténész,

ELKH, BTK Irodalomtudományi Intézet

Törő László Dávid – történész,

DE BTK

Zsolt Péter – szociológus, Budapest